

Баранова С.В.

**Особистісна зрілість та відповідальність:
соціально-психологічний аспект
монографія**

2020 р.

Рекомендовано до друку Вченою Радою
ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України
протокол № від 13.11.2019

Наукові рецензенти:

Бондарчук Олена Іванівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології управління Центрального інституту післядипломної освіти ДНЗО «УМО»;

Горностай Павло Петрович, доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології НАПН України;

Ямницький Вадим Маркович, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та психотерапії Рівненського державного гуманітарного університету.

Б24 **Баранова С. В.**

Особистісна зрілість та відповідальність: соціально-психологічний аспект: монографія / Світлана Баранова. — Київ: Інтерконтиненталь-Україна, 2020. — 364 с.

ISBN 978-617-7315-36-9

У монографії проаналізовано суспільні трансформації як передумову актуалізації зрілості суб'єкта. На підставі теоретичного аналізу представлено динаміку критеріїв зрілості в різні соціокультурні епохи. Запропоновано соціально-психологічну концепцію особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій. У розробленій авторській концепції на підставі системного підходу показано два аспекти: статичний (типологія, структура, структурно-функціональна модель) і динамічний (функції, механізми, динаміка); виявлено соціально-психологічні умови оптимізації процесу становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій. Представлено методологічні засади й програму оптимізації процесу становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій. Проаналізовано результати впровадження програми оптимізації процесу становлення особистісної зрілості в педагогічній діяльності в умовах суспільних трансформацій.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, слухачів очно-дистанційної форми навчання в системі післядипломної педагогічної освіти, студентів-психологів, психологів, соціальних педагогів, психотерапевтів, тренерів, фахівців у галузі умов особистісного зростання.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ	
1.1. Ситуація суспільних трансформацій як актуалізація зрілості	8
1.2. Ціннісно-філософські аспекти особистісної зрілості як соціально-психологічного феномена	25
1.3. Транспективний аналіз категорії «особистісна зрілість» в історично-науковому дискурсі	39
РОЗДІЛ 2. ЗРІЛІСТЬ ЯК СИСТЕМА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ВІДНОСИН ОСОБИСТОСТІ	
2.1. Методологія системного підходу у дослідженні соціально-психологічних явищ	62
2.2. Системний аналіз категорії «особистісна зрілість»	76
2.2.1. Аналіз категорії «особистісна зрілість» як системи	76
2.2.2. Структурна характеристика особистісної зрілості як системи	93
2.2.3. Функціонально-процесуальна характеристика особистісної зрілості як системи	113
2.3. Відповідальність як інтегративний показник особистісної зрілості	139
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	
3.1. Концепція особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій	160
3.2. Структурно-функціональна модель процесу становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій	177
3.3. Стратегія емпіричного дослідження особистісної зрілості і відповідальності в умовах суспільних трансформацій	192

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

4.1. Ситуації трансформацій як умова можливої деформації особистісної зрілості.....	202
4.2. Методологічні засади оптимізації процесу становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій	216
4.3. Програма оптимізації процесу становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій	232
4.4. Ефективність програми оптимізації процесу становлення особистісної зрілості в педагогічній діяльності в умовах суспільних трансформацій.....	254
ВИСНОВКИ.....	274
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	279
ДОДАТКИ.....	331

ВСТУП

Проблема особистісної зрілості належить до фундаментальних як у психології, так і в багатьох інших галузях наукового знання. Її включення в коло важливих соціально-психологічних проблем визначається як реальними вимогами життя, так і логікою наукового розвитку психології.

Зміни, які відбуваються у зв'язку із глобалізаційними процесами в політиці, економіці, суспільстві, культурі – майже в усіх сферах життєдіяльності людини – відбиваються крізь призму особливостей особистісної самосвідомості й процесу самореалізації. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікативних технологій, гострі суспільно-політичні протистояння, переосмислення реалій історичного буття, інформаційні війни потребують від людини гнучкості й різнобічності, адекватної сучасним трансформаціям, адже зростає «ціна» (у широкому сенсі) як позитивних результатів, так і негативного потенціалу помилок і втрачених можливостей.

Соціальний запит визначається необхідністю активізації механізмів саморозвитку особистості, яка активно опановує зміни й використовує трансформаційні реалії життя для оптимізації власного розвитку, турботи про себе й творчого ставлення до власного життя, ефективної діяльності.

З іншого боку, явища глобалізації, надають доступ до глобальної системи світових знань і необмежених простором контактів з іншими, відкривають перед людиною нові можливості як, наприклад, у сфері професійної діяльності, так і особистісного розвитку в цілому.

Науковий інтерес викликають саме соціально-психологічні властивості суб'єкта, який прагне до самореалізації, здатний до самоуправління й самоконтролю і може не тільки не розгубитися в час суспільно-політичних трансформацій, а зробити відповідальний вибір, вплинути на напрямок цих перетворень, самостійно віднайти спосіб їх досягнення, створити такі ж умови для Іншого. У такому разі, інші люди перестають сприйматися винятково як засіб досягнення бажаного, вони можуть бути в ролі союзників або помічників, у позиції суб'єкт-суб'єктних стосунків. Практика турботи про себе стає відповідальною практикою турботи про Іншого.

Означена соціокультурна ситуація актуалізує проблему управління власним розвитком з метою відповідальної

самореалізації, сприяючи одночасно особистісному розвитку Іншого й суспільства в цілому. В цих умовах ми говоримо про суб'єкт-суб'єктну взаємодію та взаємну відповідальність. Проблема відповідальності суб'єктів взаємодії набула нового звучання особливо в нашій країні, що обумовлено змінюваним характером переходу від епохи тоталітаризму до демократичного суспільства. Хоча б, у теорії. На практиці Україна на шляху побудови демократичного суспільства переборює суттєві проблеми й долає численні труднощі. Людина на нинішньому етапі розвитку суспільства може дозволити собі «пливти за течією життя», бути інфантильною особистістю. Зростаюче безвідповідальне ставлення до соціальних цінностей, гострий дефіцит особистісних якостей людини підміняється діловою хваткою й суто обивательськими рисами особистості з «суспільства споживачів».

В умовах суперечливої соціальної реальності, яку характеризують нестабільність, змінюваність, ризик прийняття відповідальності на себе постає як можливе управління ризиком, як пошук суб'єктом способів самозахисту від невизначеності. Особистість зобов'язана виявляти активну життєву позицію, бути ініціативною, відповідати за власні вчинки й дії, прогнозувати їх наслідки, а також реалізувати свої потенційні здібності й можливості, створювати умови реалізації для того, хто поруч.

Цим соціальним контекстом зумовлено актуальність розробленої соціально-психологічної концепції становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій.

Книга складається з чотирьох розділів. У першому розділі представлено аналіз ситуації суспільних трансформацій як актуалізації особистісної зрілості. Розглянуто динаміку ціннісно-філософського аспекту особистісної зрілості в різні історичні епохи в історично-науковому дискурсі.

У другому розділі на підставі методології системного підходу в дослідженні соціально-психологічних явищ надано характеристику категорії «особистісна зрілість» як системи. Переставлено структурний й функціонально-процесуальний аналіз особистісної зрілості як системи. Надано соціально-психологічну характеристику відповідальності як інтегративного показника особистісної зрілості.

У третьому розділі описано авторську концепцію становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій. Обґрунтовано структурно-функціональну модель процесу становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій й представлено стратегію емпіричного дослідження відповідальності як інтегративного показника особистісної зрілості.

У четвертому розділі надано характеристику ситуації трансформацій як умови можливої деформації особистісної зрілості. Представлено методологічні засади і програму оптимізації процесу становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій. Проаналізовано результати впровадження програми оптимізації процесу становлення особистісної зрілості в педагогічній діяльності в умовах суспільних трансформацій.

Доки версталася монографія виникли умови карантину, через розповсюдження вірусу COVID-19. Реальна загроза життю, невизначеність перспектив подальшого буття актуалізували велику низку проблем, які торкаються питань екзистенції кожної людини окремо і людства в цілому. В історії існування людства немає відповідей на запитання щодо такого рівня загрози й це викликає занепокоєність. Теоретичне опанування проблем такого рівня можливе завдяки застосування системного аналізу. На підставі системного аналізу, пандемію можна розглядати як соціокультурну кризу, яка обумовлена ситуацією невизначеності. Розповсюдження вірусу COVID-19 у масштабах всієї планети постає точкою біфуркації системи, коли зворотного шляху вже немає, але виникає карта нових можливостей і перспектив розвитку.

У таких умовах, самопомога і свідома турбота про себе в умовах самоізоляції постає першочерговою задачею для кожного. Кризові протиріччя постають новітніми викликами, і одночасно, новітніми можливостями для свідомої самозміни і особистісного росту. Результатом здійснення самозмін, у таких умовах, буде рефлексія власної суб'єктності і набуття відповідальності за власне життя, як задоволення природної метапотреби особистості й усвідомлення прагнення досягти бажаного «Я» при володінні об'єктивно наявним і суб'єктивно відчутним ресурсом для такого досягнення.

Бережіть себе і своїх близьких!

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ ЯК СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНА

1.1. Ситуація актуалізації зрілості в умовах трансформацій

Проблема особистісної зрілості вже тривалий час належить до фундаментальних як у психології, так і в багатьох інших галузях наукового знання. Її включення в коло важливих соціально-психологічних проблем визначається як реальними вимогами життя, так і логікою наукового розвитку психології. З нашої точки зору, для розуміння закономірностей становлення особистісної зрілості й відповідальності в трансформаційних умовах важливо розкрити специфіку прояву системи суспільних відносин, яка характеризує суспільство в даний історичний момент розвитку, оскільки соціальна ситуація є вихідним фактором, що детермінує розвиток людини і як особистості, і як суб'єкта життєдіяльності.

Зміни, які відбуваються у зв'язку із глобалізаційними процесами в політиці, економіці, суспільстві, культурі – майже в усіх сферах життєдіяльності людини, – відбиваються крізь призму особливостей особистісної самосвідомості і процесу самореалізації. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікативних технологій, інформаційні війни, переосмислення реалій історичного буття, гострі суспільно-політичні протистояння потребують від людини гнучкості й різнобічності, адекватних сучасним трансформаціям. Зростає «ціна» (у широкому сенсі) як отриманих позитивних результатів, так і негативного потенціалу помилок і втрачених можливостей. Отже, соціальний запит визначається необхідністю активізації механізмів саморозвитку особистості, яка активно опановує зміни й використовує трансформаційні реалії життя для оптимізації процесу власного розвитку, ефективності діяльності, турботи про себе й творчого ставлення до власного життя.

Людам завжди було складно змиритися з новим часом і соціальними трансформаціями, проте ніколи розрив між новим і старим не був таким глибоким, як сьогодні. Ніколи ще майбутнє не здавалося таким невизначеним. Цей розрив, невідповідність між суб'єктивними та об'єктивними просторами й часами, ставлення й до них, й до змін у них, що відбуваються в реальності, ведуть до катастрофічної загрози для всього людства в цілому. Незважаючи на максимальний за всю історію існування людства рівень освіченості, розпад традиційних цінностей, соціальних зв'язків, неспроможність запропонувати соціально значимий ідеал особистості з гуманним обличчям і визнати загальнолюдські цінності – все це примушує суспільство та індивіда відчувати стан невпевненості, підвищених ризиків, невизначеності. Відомий американський екзистенційний психолог Ролло Мей у праці «Любов і воля» ще в 1969 році писав, на наш погляд, саме з подібного приводу: «Людська відповідальність полягає в тому, щоб знайти рівень свідомості, що буде адекватним і зможе заповнити зростаючу безлику пустоту нашої технологічності людським смислом» [246]. Запізнення з визначеністю в сучасному темпі розвитку подій і суспільства в цілому може стати в ціну (приклад демонструє сучасність), несумісну з життям.

Вітчизняні гуманітарні науки останнім часом кваліфікують такі зміни як ситуації соціальної нестабільності. У соціальній психології науковим відгуком на запит часу став аналіз наслідків нинішньої ситуації в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України, де досліджуються означені тенденції, розробляються відповідні науково-дослідницькі теми, а саме: «Особливості динаміки ситуативних чинників особистісного та суспільного розвитку в умовах соціальних змін»; «Особливості становлення і розвитку форм соціально-психологічного мислення»; «Особливості динаміки ситуативних чинників особистісного та суспільного розвитку в умовах соціальних змін» [<http://ispp.org.ua>]. Зрозуміло, що об'єктивна ситуація соціальної нестабільності не лише залишає людину один на один із суттєвими життєвими змінами, але й – перш за все, висуває потребу їх комплексного аналізу, оцінки й прогнозування перспектив розвитку. У цілому соціальна ситуація

в період трансформацій визначається по-різному: як суспільство перехідного періоду від тоталітаризму до політичної демократії, як ситуація соціальної нестабільності або як змінюване кризове суспільство.

Сучасне розуміння кризового стану соціуму найбільш повно й адекватно представлено в концепції «культурної травми» сучасного польського соціолога Петра Штомпки [452]. Згідно з його концепцією, до списку подій та явищ, які можуть спричинити культурну травму, віднесено такі:

1. Революція (вдала чи ні), державний переворот, вуличні бунти.
2. Крах ринку, криза фондової біржі.
3. Радикальна економічна реформа (націоналізація, приватизація й ін.).
4. Іноземна окупація, колоніальне завоювання.
5. Примусова міграція чи депортація.
6. Геноцид, винищення, масові вбивства.
7. Акти тероризму й насилля.
8. Релігійна реформація, нове релігійне пророцтво.
9. Вбивство президента, відставка вищої посадової особи.
10. Викриття корупції, урядовий скандал.
11. Доступність секретних архівів і правди про минуле.
12. Ревізія героїчних традицій нації.
13. Крах імперії, програна війна [452, с. 9].

Слід відзначити, що практично всі явища, зазначені П.Штомпки, наша країна вже пережила або продовжує проживати в реальному часі в стані кризи.

Сучасний етап розвитку суспільства в Україні пов'язаний із здійсненням докорінних суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень – переходом до демократичної правової держави, формуванням основ громадянського суспільства і впровадженням в масову свідомість нової ідеології. Подібні ситуації розглядаються як ситуації транзитивності (від лат. *transitivus* – перехідний). У фундаментальних наукових розвідках вітчизняних дослідників у галузі соціальної й політичної психології та психології особистості (В.О.Берега, В.О.Васютинський, І.В.Жадан, О.Г.Злобіна,

П.П.Горностаї, О.А.Донченко, В.М.Духневич, О.С.Кочарян, Л.М.Коробка, П.Є.Лушин, М.І.Найдьонов, Л.А.Найдьонова, Е.Л.Носенко, С.Д.Максименко, В.О.Моляка, В.В.Москаленко, М.М.Слюсаревський, В.О.Татенко, С.О.Хілько, М.-Л.А.Чепата ін.) визначено особливості стану суспільства в період соціокультурною кризи, до яких віднесено: 1) загострення соціальних конфліктів, 2) рефлексивну модернізацію суспільства (переосмислення історії і стосунків), 3) інформаційні війни й інші комунікативні процеси. Крім того, соціальна ситуація нестабільності в нашій країні зумовлена потужними суспільними викликами, головною особливістю яких дослідники вважають реальність, коли швидкість і радикалізм соціальних змін поєднуються з відсутністю в них єдиного «вектора».

Будь-які кризові, перехідні епохи в історії культури викликають до життя феномен поляризації людей (П.Сорокін), який виявляється в тому, що когось зміни паралізують, гальмують, а когось активізують. Багато в чому цей розподіл пов'язаний із тим, у якій мірі людина може тверезо й зріло подолати труднощі вибору й невизначеності, народжені транзитивністю [358]. Зростання кількості невизначених соціальних ситуацій оцінюється як провідна особливість епохи постмодерна (див., наприклад, Shotter, 1987), а реальність постмодерна – реальність множинна. «Нескореність у бутті» М.Хайдеггера, «спонтанність повсякденності» Б.Вальденфельса, «буття-між» С.Кьеркегора відбивають, по суті, той самий пафос проблеми людини в сучасному світі – пафос її (людини) незавершеності, фактичної відсутності орієнтації на фіксовані рольові моделі, абсолютизацію свободи вибору. Зазначимо, що далеко не завжди дана соціальна ситуація для людини оцінюється як благо: подібна суспільна перебудова процесів формування зрілості, що вимагає від неї множинних «переключань», подібна повсякденна уривчастість соціального буття робить процеси рефлексії надлишковими, вимагаючи від людини лише інсценування своєї індивідуальності, виявлення лише «фасаду» (в термінології І.Гофмана) особистості (Baumeister, 1995). Саме «дозрівання», як той чи інший ступінь зрілості, уже передбачає відповідність, адекватність певним зовнішнім

вимогам та умовам, якими ця зрілість визначається; поза відношеннями до цих зовнішніх умов зрілість втрачає свій внутрішній зміст [281]. Іноді зростання кількості ситуацій невизначеності оцінюється ще більш жорстко: наприклад, на думку М.К.Мамардашвілі, зростання числа «ситуацій з дивностями» (Мамардашвілі, 1992), ситуацій, що не піддаються раціональному осмисленню й опису, є антропологічною катастрофою сучасності, бо порушує умови, за яких людські дії мають сенс [228]. Крім того, як зазначає сучасний вітчизняний дослідник А.І.Гусєв, поняття «невизначеність» сьогодні широко використовується в різних галузях знань і не є виключно «приналежністю» лише соціальної психології, але й усього гуманітарного знання в цілому. І фізичний, і соціальний світ наповнений множинністю «невизначеностей», а природничі й гуманітарні науки все більш активно висувають завдання виокремлення ознак невизначених ситуацій і, відповідно, їх типологій [87-89]. Найчастіше в дослідженнях стосовно невизначеності розглядається інформаційний критерій, що виявляється через «нестачу, суперечливість або ж нечіткість інформації» (О.П.Белінська, 2006; І.М.Галєян, 2015; А.І.Гусєв, 2009; Д.Дернер, 1997; К.Вульф, 2013; Т.В.Корнилова, 2003; Д.О.Леонтєв, 2015; П.В.Лушин, 2016; Н.В.Перегончук, 2016; І.В.Рішняк, 2003; І.М.Ющенко, 2017). Дослідники спираються на розуміння інформаційних причин невизначеності в контексті класичної теорії прийняття рішень, коли в основу покладено принцип раціональності, тобто уявлення про суб'єкт рішення як систему, що оцінює ймовірність результатів і ступінь ризику кожного з них. Тим самим людина розумілася як реалізуюча лише ряд нормативних стратегій, а уявлення про невизначеність звужувалося до кількісного виміру результатів та їх ймовірностей [169].

У цьому, безперечно, було певне раціональне зерно – в силу очевидного різноманіття внутрішніх джерел невизначеності їх урахування в межах експериментального підходу уявлялося досить складним. Сьогодні існує низка експериментальних даних (О.Полунін, 2011), які доводять, що не лише і не стільки об'єктивні параметри інформаційного

поля задають характеристики ситуації невизначеності, скільки суб'єктивно приписувані інформаційному потоку особливості примушують людину оцінювати ситуацію прийняття рішень як більш чи менш визначену [294].

У дослідженнях суб'єктивної репрезентації невизначеності як ситуації невпевненості й ризику вивчаються так звані моделі очікуваної цінності й корисності в ситуації невизначеності. У контексті суб'єктивізму теж розглядаються в корелятах відношень як прояви індивідуальних стратегій опанування себе (Белинская 2006).

Характеристика інформаційного параметра невизначеності в неявному вигляді міститься й у тих сучасних соціально-психологічних дослідженнях, які звертаються до аналізу ситуаційних змінних. Як правило, маніпуляція з ситуативними параметрами в умовах лабораторного експерименту можлива по лінії «регламентованість/нерегламентованість» [33].

Для більшості соціально-психологічних підходів, крім інформаційної ознаки, дослідники виокремлюють несумісність двох чи більше когніцій (Bauman, 1996; Kagan, 1972). Зазначимо, що подібна несумісність розглядається, у тому числі, й на «осі часу» – як наявність одночасного розузгодження або ж як несумісність актуального й минулого знання. Будучи достатньо традиційним для соціальної психології, цей підхід до проблеми експлікований практично в усіх когнітивістських концепціях. Своє максимальне вираження він має в теорії когнітивного дисонансу Л.Фестінгера (Фестингер, 2000). Як відомо, прагнучи редукувати виникаючий когнітивний дисонанс, людина може спробувати змінити чи усунути один із неузгоджених елементів – в усякому разі – на рівні його сприйняття чи оцінки [398].

У загальній психології і психології особистості ідеї ситуації невизначеності, як особливої методологічної позиції, були сформульовані в концепції ймовірнісного функціоналізму Е.Френкель-Брунсвік, завдяки чому поняття невизначеності набуло статусу самостійної психологічної категорії, перш за все, у загальній психології. Основний смисл концепції ймовірнісного функціоналізму може бути сформульований у таких двох положеннях:

1) середовище, у якому живе й діє живий організм, невизначене й непередбачуване за своєю природою, й, щоб вижити, організм повинен уміти пристосовуватися до цієї невизначеності;

2) немає строго однозначних відношень між зовнішнім впливом й його периферійними, сенсорними ефектами в організмі, з одного боку, і центральними станами (потребами) організму та його периферійними поведінковими ефектами, з іншого [цит. по 33].

У низці інженерно-психологічних праць представлена й інша точка зору, коли під невизначеністю ситуації розуміється, перш за все, неможливість (як правило, об'єктивна) контролю з боку суб'єкта дії. У більшості випадків при цьому основним предметом дослідження постає індивідуальна стійкість суб'єкта дії, що розгортається в схожих умовах (наприклад, оператора) (Леонова, 2004). З цієї точки зору, власне невизначеність виникає тоді, коли перцептивна установка людини «натрапляє» на певний інформаційний бар'єр, виражений або в недостатніх знаннях про ситуацію, або в несформованості умінь діяти в ній [204].

Очевидно, що виокремлення такої характеристики ситуації невизначеності як неможливість суб'єктивного контролю за нею є досить умовним. Умовність ця визначається ступенем, у якому даний контроль розуміється саме як суб'єктивно можливий. У цьому сенсі означений параметр невизначеності тісно змикається з іншим поняттям – толерантності/інтолерантності до невизначеності. На сьогодні наявні дві точки зору з цього питання. Згідно з першою з них, толерантність до невизначеності є характеристикою когнітивного стилю особистості (ця позиція ґрунтується на поглядах Т.Адорно), а згідно з другою, рівень подібної толерантності обумовлений соціокультурно (джерелом цих уявлень стала концепція Г.Хофстеде, 1980) [цит. по 33].

Отже, при активному використанні категорії невизначеності в різноманітних галузях психологічного знання на сьогодні складно говорити про однозначність її тлумачення. Більшість авторів схильні до одночасного використання всієї низки ознак

ситуації невизначеності, серед яких, на нашу думку, все ж найчастіше вживаними є новизна, складність і суперечливість. При цьому нерідко поєднуються, так би мовити, «зовнішні» (перш за все – інформаційний) і «внутрішні» (наприклад, суб'єктивна неможливість контролю) параметри.

З цієї точки зору, типовою є трактовка А.І.Гусева, який послуговується дослідженнями О.Г.Луковицької [88]. Учена розуміє під невизначеністю ситуацію, яку сприймаючий не може категоризувати через недостатність інформації, тобто як складну, нову і суперечливу (Луковицька, 1998). До цього додається ще один параметр – часовий: невизначена ситуація може тривати, на думку автора, «невизначений» час, тобто її тривалість невідома суб'єкту ситуації [215]. Вважаємо, що для соціально-психологічного трактування невизначеності остання ознака, з одного боку, достатньо важлива, оскільки однією з причин можливих труднощів адаптації людини до соціальних змін постає неможливість прогнозу тривалості змін і, як наслідок, часових параметрів власної активності (Мацумото, 2003). Проте, з іншого боку, використання цього параметра, очевидно, створює певні проблеми: бо «невідомо, як довго» тривала ситуація вже не є ситуацією в строгому сенсі слова, і тоді виникає питання про стратегії опанування чи адекватності соціальної поведінки в невизначеності [232].

Таким чином, серед виявлених параметрів невизначеності максимально представлені: новизна, складність, суперечливість, неможливість контролю, множинність виборів і рішень, пов'язаний із ними високий ступінь ризику. Однак, сама собою інформаційна ознака ситуації невизначеності, скоріш за все, не має визначального впливу на суб'єктивне її переживання, що примушує деяких дослідників схилитися до думки про те, що в основі сприйняття невизначеності лежать не стільки об'єктивні параметри самої ситуації, скільки її суб'єктивна оцінка.

Єдність розвитку суспільства й особистості – важливий принцип, що розкриває діалектично суперечливий характер їхньої взаємодії. Соціальна ситуація є вихідним фактором, що детермінує розвиток людини і як особистості, і як суб'єкта. Відомий американський психолог австрійсько-єврейського

походження Вільгельм Райх у свій час небезпідставно стверджував, що «кожне суспільство створює свої характери». Які ж форми поведінки породжує ситуація невизначеності й транзитивності?

Дії особистості й розвиток суспільних відносин взаємопов'язані, тому вивчати особистість необхідно в контексті розвитку суспільства. Однак, неправомірно ототожнювати закономірності розвитку особистості із закономірностями розвитку суспільної системи, бо можлива підміна соціально-психологічних закономірностей становлення особистості соціологічними законами суспільних систем. Не варто й гіпертрофувати самостійність розвитку особистості, проголошувати її повну автономність від розвитку соціальної системи. Кожна суспільна подія, ситуація, процес є, з одного боку, результатом діяльності людей, а з іншого – умовою, передумовою й причиною їхнього власного попереднього розвитку. Суспільство, будучи цілісною системою, має ієрархічну, динамічну структуру, а соціальна стратифікація і соціальна мобільність суспільства, у свою чергу, подають моделі можливих особистісних ролей, типів і варіантів поведінки. Саме тому в інтерпретації взаємодії суспільства й особистості важливо уникати надмірностей, що спотворюють реальний процес.

Дослідники К.Поппер К.М.Вебер, Х.Арендт вважають, що нинішні суспільства традиційного органічного типу, які об'єднали своїх членів на основі особистісних зв'язків, у сучасних умовах цих функцій не виконують. Як результат, більшість соціальних груп виявляються сурогатними квазісуб'єктами, у яких відсутні справжні соціальні зв'язки, а через те й відсутні умови для суспільного життя й відповідальної поведінки. Як наслідок, соціальних груп у суспільстві багато, вони різноманітні, але не мають ніякої реальної функції в житті суспільства в цілому, оскільки організовані за формальною ознакою. На основі такого відношення руйнуються всі смислові опори й орієнтири, що є фундаментальними для розвитку особистості, а нові смисли ще не затверджені. Перебуваючи в таких умовах, людина опиняється в певній кризовій «точці неповернення», певному «Рубіконі», коли «стара» система відношень і взаємодій стала

неадекватною внутрішньому уявленню про неї і потрібен якийсь час для «установки» нових програм, а саме життя стає стрімким і непередбачуваним.

Перехідному стану суспільства відповідає паралельне існування як старих, що покидають підмостки історії, так і нових соціальних форм і соціальних відношень, що приходять на заміну та існують в умовах загострення суперечливостей і антагонізмів [33 с. 260]. Діалектичне протиріччя особистості й суспільства може бути представлено як протиріччя індивідуалізації й уніфікації, протиріччя між Я та Іншим.

Сучасний світ є сукупністю різних культур, типів і стилів мислення, які співіснують спільно, подібно до багатонаціональної спільноти в різних кварталах міста-мегаполіса. Деревовидну систему вчень з яскраво вираженим центральним стовбуром змінила парадигмальна ризома, структура, що не має центру, проте виявляє тенденції доцентровості й відцентровості. Основними визначальними моментами розгляду будь-яких областей людської активності (як соціальної, так і особистісної) стають складність, нелінійність і зумовлені ними зміни, у базисі яких покладено посил про принципову варіабільність буття, що характеризується плюралізмом, взаємопроникненням і «раціональним хаосом». Соціум завжди прагне до уніфікації особистісного самовизначення відповідно до його структури, а особистість прагне до максимального саморозкриття власної індивідуальності. Протистояння цих систем визначається ступенем автономності й незалежності особистості, її здатністю опиратися на саму себе, будувати ефективні міжособистісні відношення. Згідно з психоаналітичною теорією, така характеристика властива функції «зрілого нарцисизму» особистості. Здоровий нарцисизм є універсальною і необхідною складовою самосвідомості, як інтегративної функції зрілості особистості, спрямованої на поєднання двох вимірів розвитку особистості – «пошуку себе» і «співвіднесеність з іншими людьми» [440, с. 8]. Про сучасність як «епоху нарцисизму» пише німецький психоаналітик Герберт Валь; французький філософ і соціолог Жиль Липовецький називає сьогодення «ерою пустоти» або «часом нарциса»; американський історик і критик

культури Крістофер Леш розглядає «культуру нарцисизму», досліджує її корені, фактори нарцисизму людини та специфіку процесу нормалізації патологічного нарцисизму для сучасного суспільства. Він проголошує сучасну культуру нарцисичною по суті та проявам [500]. Свого часу Еріх Фромм (1964 р.) у книзі «Душа людини. Її здатність до добра і зла» писав, що «любов до живого в поєднанні з незалежністю й подоланням нарцисизму утворює «синдром росту», протилежний «синдрому розпаду», що виникає з любові до мертвого, з інцестуального симбіозу і злякисного нарцисизму [406]. Якщо зануритися в сутність психоаналітичної термінології, то в цьому відношенні сучасний етап в історії розвитку людської суб'єктивності може бути позначений, знову ж таки, як кризовий.

Основна ідея кризи може бути символічно представлена у вигляді контрапункту, що поєднує в собі дві трансформаційні тенденції: зовні всередину та зсередини зовні стосовно самої людини. Із зовнішнього боку (соціуму) спостерігається відсутність єдиного інтелектуального простору зі стійкою ієрархією загальноприйнятих цінностей. З іншого, внутрішнього боку (з глибин суб'єктивності), також поступають трансформаційні деривати, пов'язані з певними факторами. Епоха заборони сексуальності в середині минулого століття (в СРСР «сексу» не було взагалі) на фоні все більшого розкріпачення несвідомих пригнічених сексуальних драйвів (в основному пов'язана із «жіночим звільненням» у результаті підйому феміністичного руху), які створили кращі умови для свободи прояву сексуальності як у внутрішньо особистісних, так і в соціумних контекстах, непомітно перетворилася на фазу нетабуйованої, безмежної свободи прояву особистості й перш за все – сексуальності. Все це вагомі причини, які призвели до нового історичного періоду в еволюції психіки, який, на думку багатьох сучасних дослідників різних галузей знання, можна по праву вважати Ерою нарцисизму, найглибшу нарцисичну сутність якої відображає відомий нам з латини вираз: «*Per aspera ad astra*», тобто «через терни до зірок». У сьогоденній реальності в нашій країні ця тенденція стала надзвичайно поширеною та актуальною, адже про це повідомляють навіть у національних

новинах [256]. Ми боремося за відновлення миру в Донбасі й повернення Криму, відновлюємо демократію, боремося з корупцією і хабарництвом, засуджуємо чи не засуджуємо агресорів (росіян чи американців), у яких... порушення прав і свобод, хабарі, різанина в школах, а самі на всіх рівнях суб'єктності (влада, суспільство, організації тощо), порушуємо все, що можна порушити. У суспільства виробилося чітке розуміння того, хто правий і винний, виробилося переконання, що ми маємо право карати винних і встановлювати «правильний порядок», процвітає позиція «подвійних стандартів». Саме тому є всього два варіанти: або ти правий, або винний. Якщо ти не дуже сильний, інший, у тебе слабкі позиції, межі, здоров'я, інша мова, отже, ти винний. Ти був недостатньо сміливим, розумним, метким, здоровим, та ще завгодно яким. Прояви «нездорового» нарцисизму, що розглядаються клініцистами як розлади особистості, пов'язані з особливостями самоідентичності особистості. Патологічний нарцисизм зараз стає буденною характеристикою особистості в полії «м'якої» патології чи взагалі просто характеристикою нормального стану суб'єктивності людини – це так звана нарцисична особистість. Багато що з того, що так важливо для нарцисичної особистості (цілі, смисли, життєві орієнтири), тепер декларується в сучасному суспільстві як загальноприйняті стандарти. Подібна соціальна ситуація задає нові параметри перебігу соціалізації, висуваючи до її суб'єкта підвищені вимоги щодо формування нових моделей соціальної поведінки, конструювання персональної системи цінностей та ідентифікаційних структур.

Дослідження феномена нарцисизації ідентичності сучасної людини (Б.Грюнберже, О.Кернберг, Х.Кохут, Х.Ортега-і-Гассет, Г. Розенфельд) відзначають її дуальну природу. Додівергентна основа означеного дуалізму полягає в постулаті: людина нашого часу прагне звільнитися від пут своєї ідентичності. З одного (негативного) боку, це тиражування масового Я і, як наслідок, стирання ідентичності, що відзначає Х.Ортега-і-Гассет, аналізуючи зникаючий предмет – душу, яка розпадається та розсіюється, існує в пласкому світі [271]. Дослідник почав боротьбу за особистість людини проти масових

форм; ця особистість нині, через століття, дійшла до світової віртуальної знеособленості. Сучасна дослідниця О.М.Павлова зазначає, що маска, обрана особистістю для зручності контактів із соціумом, як необхідна пристосувальна функція в зовнішніх інтеракціях суб'єкта, потовщуючись і проростаючи вглиб ідентичності, з часом перетворюється на фальшиве Я [276]. Учена вважає, що власне індивідуальне й неповторне Я, що становить основу ідентичності, уже не існує, воно втрачене й приховане в глибинах несвідомого психіки. Весь інший простір полонило якесь тиражоване масове Я, створене як ідеальний взірць колективної творчості даної індустріальної епохи. Тут глибина стає поверхнею, а поверхня здається глибиною (як екран телевізора).

З іншого, більш позитивного, боку, нарцисична ідентичність – це мультиплекс, що являє собою вищою мірою різнорідний збагачений конгломерат з дивергентним внутрішнім полем. Згідно з О.М.Павловою, ідентичність сучасної людини, яка все більше прагне нарцисичного статусу, може бути визначена в поняттях трансверсальності: тисячі поверхонь, що мають загальний перетин [276]. Таким чином, відсутність зовнішнього стабільного світу віддзеркалюється у світі внутрішньому. Внутрішній світ психічної реальності, у якому вирують сили життя й смерті, транслюється в зовнішній. Такий процес може проявлятися як криза ідентичності на рівні індивідуального й групового суб'єкта, викликаний різкими змінами. Згідно з сучасними дослідженнями (О.П.Белінська, 2006; І.О.Бондаревська 2011; П.П.Горностаї, О.А.Ліщинська, Л.Г.Чорна 2014; А.І.Гусєв 2009; В.Л.Зливков 2007; О.С.Штепа 2006; І.А.Шляпнікова, 2010), процес становлення соціальної ідентичності в цих умовах стає важко передбачуваним та далеко неоднозначно інтерпретованим. Важливо відзначити, що поняття «криза ідентичності» Ерік Еріксон ввів під час Другої світової війни, працюючи як лікар з людьми, що «втратили уявлення про самих себе та про послідовність подій... вони втратили контроль над собою, який з точки зору психоаналізу забезпечується лише внутрішньою силою еґо» [456, с. 26]. Окрім кризи ідентичності, соціальний розвиток індивіда характеризується невизначеністю його

соціалізації, що виявляється в руйнуванні колишніх цінностей і норм та вільній інтерпретації тих, що виникли заново, у відсутності об'єднуючого всіх орієнтира – ідеї, інтегруючої сучасне суспільство. Прояв кризи ідентичності прослідковується як на рівні особистості, так і на рівне соціуму, зумовлений різкими змінами. Граничні форми такої кризи проявляються в деструктивності суб'єкта (персонального чи групового), реалізованої шляхом руйнування актуальних для суб'єкта соціальних структур [129], характерної для 89 % людей на планеті, яка проявляється в складні, переломні моменти життя. Кризові відчуття проявляються, згідно сучасному психоаналітику Дмитру Рождественському в «патологічній тріаді ХХ століття»: «масових депресивних тенденціях, епідеміях психосоматичних захворювань, и колосального масштабу асоціальних формах відреагування конфліктів» і носять назву “хвороби самотності”, які призводять до травми відчуття безсилля [322]. Найвні в соціальній психології уявлення про диспозиційну соціальну ригідність, що розуміється як певна «вузькість» соціального мислення, полярність оцінок соціальних об'єктів («чорно-біле» сприйняття), нетерпимість до двоїстості, відсутність плюралізму у сприйнятті соціальної ситуації, бажання контролю розвитку подій (Д.О.Леонтьев, 1997, 2000; М.М.Слюсаревський 2002; М.-Л.А.Чепа, 2013; В.А.Чернобровкіна, 2012) фактично апелюють до тієї ж психологічної реальності з акцентом на її когнітивний компонент. Окрім того, переважаюча останнім часом атмосфера безвідповідальності в усіх сферах життєдіяльності й абсолютного небажання задумуватися про наслідки власних дій свідчить про необхідність і значимість створення умов оптимізації процесу становлення особистісної зрілості й відповідальності.

Отже, ми гіпотетично припускаємо, що в ситуації соціальних трансформацій можливі кризові явища в конструюванні ідентичності розглядаються як одна з провідних психологічних проблем, що постають перед людиною і суспільством в ситуації соціальної нестабільності одночасно з глобальним зламом соціальних стереотипів та зміною системи цінностей; через кризу соціальної ідентичності, як адекватної відповіді на суспільний виклик, відбувається втрата підґрунтя

для прийняття відповідальності за себе і власне життя, а системна рефлексія не здатна сприяти вирішенню завдань адаптації за відсутністю можливості надситуативного бачення нових умов. Однак, згідно з дослідженням американського психолога і психіатра австрійсько-єврейського походження Бруно Беттельгейма, самостійне існування починається зі здатності спостерігати й робити власні висновки. У роботі «Просвещенное сердце», що вийшла в перекладі російською в 1992 р., він узагальнив свій досвід (якщо можна застосувати це дієслово до тих подій у житті дослідника), перебування в'язнем у концтаборах Дахау і Бухенвальд. «Для виживання необхідно, не зважаючи ні на що, опанувати певною свободою дії та свободою думки, нехай навіть незначною. Дві свободи – дії й бездіяльності – наші найбільш глибинні духовні потреби, у той час як поглинання та виділення, розумова активність і відпочинок – найбільш глибинні фізіологічні потреби. Навіть незначна, символічна можливість діяти чи не діяти, але з власної волі (причому й духу, й тіла це стосується однаково) дозволяла вижити мені й таким, як я... Ті, що вижили, зрозуміли те, чого раніше не усвідомлювали: вони володіють останньою, але, можливо, найважливішою людською свободою – в будь-яких умовах – вибирати – своє власне ставлення до того, що відбувається (власна інтерпретація з метою опанування ситуації) і власні вольові дії. Пристосуватися, аби вижити! Поступки ворогу мають супроводжуватися внутрішнім посиленням особистості», – пише автор [36, с. 74, 77].

Затаких умов актуалізується потреба зрілого функціонування особистості як суб'єкта діяльності і відношень, що, на нашу думку, має виявлятися в адекватності поведінки як системи взаємодії особистості й соціуму, відповідно до ціннісно-нормативних вимог у конкретно-історичних умовах, бути достатнім для продовження взаємодії, ефективною і / або задовольняючою всіх її учасників. Саме прояв особистісної зрілості буде адекватною відповіддю на взаємодію із просторами (інтра- та інтер-) і наявністю надситуативного управління цими процесами.

У центрі такого процесу перебуває людина, яка є генератором й носієм знань, яка, на думку сучасного французького філософа Мішеля Фуко перетворюється на «технічну істоту», що намагається опанувати «техніки себе» [410]. «Техніки себе» визначають практики та мистецтво, сповнене відповідальності за себе та своє буття. Водночас людина інтенсивно розбудовує новітні колективні практики, накопичує потенціал усвідомлення зворотних зв'язків, постійної системної рефлексії власного розвитку у взаємодії з Іншим. Таким чином, найбільш важливими рисами в такому сенсі є: адекватність взаємодії особистості й соціуму, внутрішнього й зовнішнього (інтер-, інтра-) просторів реалізації особистості; надситуативне розуміння й оцінка процесу взаємодії, координація для прийняття й несення відповідальності. Усе зазначене характеризує особистісну зрілість.

Важливо підкреслити, що інформаційні технології є потужним каталізатором процесу розвитку суспільства. Здатність і готовність суспільства й особистості розв'язувати суперечності змінюваного життя визначають потенційні можливості до саморозвитку. Ситуація транзитивності й невизначеності породжує множинність принципів організації соціальних спільнот, виникнення нових видів діяльності, соціальних ролей, групових норм і цінностей. У постійно змінюваній соціальній реальності перетворюється процес становлення зрілості особистості, оскільки вимога підвищеної соціальної мобільності в поєднанні із зникненням багатьох колишніх основ соціальної категоризації й самокатегоризації призвели до того, що людина опинилася перед необхідністю постійного «добудовування» свого Я, безперервного соціального й особистісного самовизначення. У центрі цього процесу перебуває людина, яка є генератором й носієм знань. Поняття невизначеності «сусідить» з поняттям ступінь ризику обраних рішень. Тим самим невизначеність ситуації трактується як множинність можливих результатів, а остання об'єктивно підвищує ступінь ризику обраних рішень. Основні характеристики ситуації невизначеності такі: множинність – суб'єктивно для людини така ситуація містить у собі

множинність можливостей, припускає варіативність виборів, множинність рішень та інтерпретацій; непередбачуваність, що виявляється в суб'єктивній неможливості прогнозу її розвитку, невідомої ймовірності тих чи інших подій, сприйнятій відсутності причинно-наслідкових закономірностей; не контролюваність як суб'єктивна неможливість контролювати розвиток подій, протистояти несподіванкам, перебачити їх. Стан невизначеності нестерпний. Він долається шляхом набуття певного особистісного відношення до нього. Виникає інтолерантність до ситуації: невизначеність перемагається засобами інтерпретації людиною свого стану, виробленням власної позиції щодо реальності та її оцінки, особистісного до неї ставлення і власних дій у зв'язку з цим. Поряд з унікальністю розглянутого епізоду в ньому присутні універсальні правила поведінки людини в епоху кризи. Означений період визначається по-різному: як суспільство перехідного періоду від тоталітаризму до політичної демократії, соціальної нестабільності, як змінюване кризове суспільство. Джерелом саморозвитку (самодетермінації) системи є суперечності, які вона «носить» у собі.

Ситуація транзитивності примушує суспільство та індивіда відчувати стан невпевненості, підвищених ризиків, невизначеності, що відбивається на процесі взаємодії особистості й соціуму. Тому соціальний запит визначається необхідністю активізації механізмів саморозвитку особистості, яка активно опановує зміни й використовує трансформаційні реалії життя щодо оптимізації власного розвитку, ефективності діяльності, прийняття відповідальності хоча б за себе й творчого ставлення до власного життя. Саме особистісна зрілість надає можливість сприймати й адекватно інтерпретувати в ключі індивідуального розвитку сучасні соціальні експектації, найбільш затребувана й ефективна з точки зору суспільства для вирішення глобальних проблем розвитку людства. Життєвий шлях зрілої особистості – це рух через вирішення задач розвитку з опануванням і привласненням соціальних експектацій, трансльованих суспільством.

1.2. Ціннісно-філософські аспекти особистісної зрілості у різні історичні епохи

Актуальність теми дослідження обумовлена новим сприйняттям проблем тлумачення й визначення сутності зрілості особистості в сучасному суспільстві. Трансформації, які об'єктивно характеризують сьогодення суспільного життя, провокують зростання безвідповідального ставлення людини до змін, причина яких в поширенні й інтенсифікації процесів інфантилізації особистості. Відповідно ці ж процеси стимулюють сучасну науку переглянути основні умови й передумови розвитку зрілої особистості та цінність «зрілості» в реаліях сучасного життя. Особистість на нинішньому етапі розвитку суспільства, на думку більшості представників різних гуманітарних наук, не може собі дозволити «плисти за течією життя», вона зобов'язана мати активну життєву позицію, виявляти ініціативність, брати відповідальність за власні вчинки й дії, прогнозувати їх наслідки, а також реалізовувати свої потенційні здібності й можливості, створювати умови реалізації й для тих, хто поруч.

Дослідження особистості через призму цінності її зрілості велися віддавна. Однак, у психології проблема цінності як такої є, на нашу думку, однією з найменш розроблених. У статті «Цінність як міждисциплінарне поняття: досвід багатовимірної реконструкції» Д.О. Леонтьєв пише, що розмаїття визначення поняття «цінність» пояснюється його двоїстістю [206]. Цінність розуміється і як атрибут, і як сам предмет («об'єкти мають цінність чи об'єкти є цінністю» – *тут і далі переклад наш – С.Б.*), як пов'язана з потребою чи достатньо незалежна від неї смислова одиниця, як індивідуальне чи надіндивідуальне явище тощо. Слід розрізнявати такі форми існування цінностей, як суспільні ідеали, предметно втілені цінності й особистісні цінності.

Як філософська категорія цінність означає, по-перше, позитивну чи негативну значимість будь-якого об'єкта, на відміну від його екзистенційних і якісних характеристик (предметні цінності), по-друге, нормативний, предписано-оціночний бік явищ суспільної свідомості (суб'єктивні цінності чи цінність свідомості). До предметних цінностей

віднесено, наприклад, споживацьку вартість продуктів праці, культурну спадщину минулого, корисний ефект або теоретичне значення наукової істини тощо. До цінностей свідомості віднесено суспільні установки й оцінки, імперативи й заборони, цілі й проекти, виражені у формі нормативних уявлень (про добро і зло, справедливість, гарне й потворне, про смисл історії й призначення людини, ідеали, норми, принципи дій). Предметні цінності й цінності свідомості – два полюси ставлення людини до світу. Перші є його об'єктами, взятими лише в їх суб'єктивно-психологічному, афективно-волюнтативному вираженні, у вигляді устремлінь, шанувань, переваг, схвалення чи осуду, а другі – як вираження такого ж ставлення з боку суб'єкта, коли інтереси й потреби перекладено мовою ідеального, мислимого й уявлюваного. Предметні цінності – об'єкти оцінки й припису, а суб'єктивні – спосіб і критерії цих оцінок (Дробніцький, 1967, 1977) [104].

У психології поняття цінності набуло специфіки цієї галузі знань, тобто знання психологічного, й визначає психологічну, суб'єктивну значимість для людини будь-яких предметів, людей, відношень, принципів, ідей. Цінність дається людині в уявленні про себе, самовідчутті й самовідношенні, тобто виражається в когнітивних, емоційних й оцінних характеристиках. На думку Р.Х.Шакурова, цінності постають одним із модусів поняття «значення» й виражають міру обмеження чи вільного перебігу життєдіяльності суб'єкта, організму, особистості в цілому, виконують життєстверджуючу й мотивуючу функції. «Цінність об'єктів виростає з емоційних реакцій (Шакуров, 2003). Їхні цінні властивості пізнаються особливим чином – у результаті специфічної ціннісної взаємодії з об'єктом» [437 с. 20].

У цілому базисні регулятиви цінності особистості та її зрілого розвитку закладено античною філософією, тому актуалізацію її неминущої спадщини ми вважаємо особливо значимою. Античне осмислення ролі виховання в розвитку особистості – «парадигма» всієї західноєвропейської традиції. В античності з'являються перші школи Платона, Аристотеля, діяльність яких була спрямована на виховання

гармонійно розвинутої особистості. У цей період культура поставала як процес виховання особистості («пайдейя»), результатом якого було формування зрілої особистості «зрілого мужа», яка перебувала в гармонії з собою і з оточуючим світом [81]. Аристотель (384 – 322 до н.е.) як засновник західноєвропейської соціальної думки говорив про те, що провідною задачею держави є виховання громадян у моральній чесноті. Він був схильним вважати виховання всесильним. Однак, багато філософів цього часу не поділяли такого підходу, віддаючи перевагу природним якостям і здібностям людини.

М.Хайдеггер, аналізуючи античну спадщину, у статті «Вчення Платона про істину» відзначав, що слово «пайдейя» не піддається точному перекладу [416, с.336]. «Пайдейя» була спрямована на вирощування зрілого «мужа», причому протягом усього життя, а її цінність полягала у вихованні внутрішньо вільної людини, дії якої відповідали принципу «калокагатії», бо не порушували гармонію світового порядку й соціуму [259, с 18-19].

Завдяки сучасним дослідженням Р.П.Єслюка, О.П.Кашиної, О.Ф.Ніколенко, М.М.Прохорова, Л.Янської виникає можливість зробити історичний аналіз особливостей розвитку ідеї цінності зрілості особистості в європейській культурі. Так, у концепціях софістів, Платона й Аристотеля традиційно «спортивний» соматичний ідеал зрілої особистості протиставлявся ідеалу мудрості, усебічно розвиненій людині [305]. Античні концепції зрілої особистості спрямовувалися на формування образу всебічно розвинутої людини, якій усе під силу, але в межах морального порядку. Ідеалом «зрілої» особистості для античної культури постав мудрець, який має відчуття міри, не підпадає під вплив імпульсивних і хаотичних поривів. Рефлексія давньогрецької філософії була спрямована на формування й розвиток зрілої особистості. Не випадково в грецькій філософії зароджується акмеологія – вчення про зрілість. Саме слово «акмеологія» бере початок від давньогрецького «акме», що походить від «axis» («вістря»), й позначає «найвищий ступінь чогось, розквіт, квітуча пора»; «en акту elnai» (бути в акме) позначає «перебувати в повному розквіті, на найвищому ступені

розвитку». Саме античності європейська людина зобов'язана розумінням зрілості як етапу інтелектуального й духовного розвитку, осягнення мудрості, розумінням зрілості як часу акме [259, с. 19]. Однак, у чому б грек не досяг вершин: на фізичному чи інтелектуальному терені, він – «вершитель діянь». Це можливо в час «акме» – період найвищого розквіту життєвих сил, як було прийнято в античності.

В епоху Середньовіччя філософські погляди формувалися в основному під впливом двох джерел: перше з них – давньогрецька філософія; друге – Святе писання домінуючого на той період у Європі християнства. Особистість під впливом християнства здійснює «прорив» у сферу духу і свободи. Самопізнання й інтроспекція постають при цьому новою мірою і свободою зрілої особистості. Принцип калокагатії, сформований античною культурою під впливом християнства, було реформовано [там саме]. Сутність особистості виявилася менш залежною від природного життя й поставленою поза ним. У розумінні християнства, Бог, створивши людину, наділив її свободою волі, від якої і пішло все зло, наслідком чого став первородний гріх. Саме для того, щоб спокутувати свою гріховність, особистість звернулася до самоаналізу. Самопізнання й інтроспекція постали при цьому новою мірою і свободою зрілої особистості [305]. Зовнішня свобода людини опинилася під загрозою, тому, щоб зберегти свободу, особистість звернулася до сфери духу, до внутрішньої свободи, чим прагнула зберегти свою «самість», тобто цілісність. У зрілої особистості стала цінуватися інтенція на богопізнання, що стало рушійною силою розвитку науки і філософії середньовіччя.

В епоху Відродження на зміну аскетичній релігійній ідеології прийшли ідеї гуманізму, за яких високою цінністю стало світське розкішне, повне задоволень життя людини. В епоху Ренесансу відбулося переосмислення цінності зрілості в розвитку життєвих етапів становлення особистості. Алогічні елементи середньовічного метафізичного мислення замінило мислення зрілої людини цього періоду. Епоха Ренесансу визначила людське самопізнання особистості як найвищу чесноту, що призвело до розуміння громадянської гордості й гуманізму як

однієї з цінностей зрілості особистості. Проте гуманістична ідея цінності зрілості була затребувана у філософів Відродження спільно з ідеєю фізичної зрілості, що чітко свідчить про наступність античної традиції в філософії Відродження. Людина розглядалася мислителями як вища цінність, а її благо, щастя й достаток уявлялися вищою метою і задачею держави. Цінність людини визначалася тим, що вона була створена за образом і подобою божою, а отже, була наділена такими ж універсальними властивостями, як і Бог-творець. Саме в цей період італієць Дж.Піко делла Мірандола в трактаті «Про гідність людини» заявив: «людина – коваль свого щастя», що не втрачає актуальності й до сьогодні [305].

Мислителі Ренесансу в розумінні зрілої особистості прийшли до думки про інтеграцію соматичних, вольових, інтелектуальних якостей людини. Італійський гуманіст П.Верджеріо (1370-1444) сформулював засадничі принципи виховання стосовно виправлення вдачі юнаків у трактаті «Про благородну вдачу і вільні науки». «Трактат про виховання дівчат» (1687; рос. пер. 1763) з точки зору досягнення ними особистісної зрілості подав французький письменник і педагог Ф.Фенелон (1651-1715). Про особливе моральне виховання дівчат та про створення школи для них писав у працях французький філософ, просвітитель і письменник Д.Дідро (1713-1784) на прохання імператриці Катерини Другої [там саме].

Філософ, письменник, проповідник Люблинського братства Касьян Сакович (1548-1647) розглядав психіку як зріз Всесвіту. Ним зроблено значний внесок у ранню історію вітчизняної психології, адже на його думку, психологія людини розвивається в процесі самопізнання й усвідомлення належності до сім'ї, суспільства і Всесвіту [116].

Історик, філософ, професор Києво-Могилянської академії, архімандрит Інокентій Гізель (1600-1683) у курсі психології вагомого значення надавав моральності, гуманізму, творчому впливу людини на власну долю [116]. Такі ідеї підводили до розуміння того, що зрілою вважалася лише всебічно розвинена людина. Ця теза стала засадничою в наукових пошуках періоду Нового часу. Розумність виявлялася в рефлексії людини на

саму себе, формуванні ідентичності. Людина усвідомила, що її головна чеснота – її розум. Англійський філософ і педагог Д.Прістлі (1733-1804), ведучи активну педагогічну діяльність, доводив, що людина, її свідомість і психіка формуються в результаті впливу зовнішнього середовища та виховання. Зрілу особистість він уявляв інтелектуально розвиненою, морально багатою і відповідальною за власні дії [259].

У служінні загальному благу й громадянській доблесті вбачав моральний заповіт будь-якої соціально зрілої людини французький історик XVIII ст. Г.Маблі. Дещо пізніше Б.Г.Блаше (1766-1832) – німецький педагог-філантропіст – сформулював принципові умови досягнення зрілості особистості в соціумі в процесі трудової діяльності [305].

Випускник Києво-Могилянської академії, психолог, професор, викладач цієї ж академії Г.О.Кониський (1717-1795), вивчаючи душу, розподілив її на вегетативну, раціональну і почуттєву частини. Він вважав раціональну частину душі нематеріальною і безсмертною, відзначав необхідність її гармонійного зв'язку з вегетативною частиною і тілом [116].

Легендарний вітчизняний філософ, проповідник, літератор і мандрівник Г.С.Сковорода (1792-1794) розглядав душу як мікрокосмос, що існує за законами макрокосмосу і є тотожним йому по суті [116]. Проблеми людини, сенсу життя, цілісності, сутності, долі були центром роздумів Сковороди, а найважливішим поняттям, яке в різних аспектах розглядав мандрівний філософ у своєму вченні про людину (антропології), було поняття серця. Укладена видатним українцем філософія серця залишається підґрунтям сучасних досліджень про людину.

Французький філософ XVIII ст. К.Гельвецій у праці «Про людину, її розумові здібності та її виховання» (видана в 1773 р., рос. пер. 1908 р.) вбачав у зміні виховання молодого покоління досягнення всезагального щастя. Він вважав, що виховувати необхідно так, щоб особистий інтерес кожного співпадав з інтересом всього суспільства, лише тоді, на його думку, соціальна зрілість особистості буде мати сенс [259].

Таким чином, у культурі Нового часу ми спостерігаємо зміну пріоритетів. Цінність зрілості поступається місцем юності,

тісно пов'язаної з процесом індивідуалізації особистості. У європейській культурі цінність юності була переосмислена романтиками: Байрон, Гюго, Делакруа, Кіте, Мюссе, Петефі, Шуберт та ін., продемонстрували нове розуміння цінності – цінність юності порівняно із сумною розсудливою зрілістю [305]. Проте, на наш погляд, зміна пріоритету цінності на юність полягає у формальній зміні вікового періоду, можна сказати – кількісного показника, а не у зміні орієнтирів якостей особистості – її якісного показника. Романтики того періоду були молодими фізично, але внутрішньо були зрілі. Юність була привабливою тому, що в цей період життя людина переповнена амбіціями, рішучістю змінити весь світ, діяти. Сама ж особистість під впливом протестантизму наділялася якісно новими рисами: утилітаризмом, прагматизмом, раціоналізмом.

Німецький філософ-просвітитель XVIII ст. І.Гердер розглядав виховання особистості в єдності з гуманним удосконаленням усього людства й розумів зрілу особистість як глибоко гуманну, морально багату й соціально справедливу. Гердер вважав, що зрілість є другим народженням людини. Його погляди розвинув Гумбольд, визначивши зрілість як усебічний розвиток людини. Цю ж тенденцію сповідували філософи німецької класичної філософії І.Кант і Г.Ф.В.Гегель. Вони висунули поняття практичної зрілості, вважаючи, що людина робить себе в усіх відношеннях духовною істотою [259].

Німецький педагог В. Брецинка стверджував, що мета виховання полягає в життєздатності як інтегральній якості зрілої особистості, включає в себе довіру до світу, особистісну волю, самодисципліну, життєрадісність, усвідомлення сенсу життя та морально-етичне ставлення до культури [там саме].

Юність в еволюційній теорії Д.С.Холла (1846-1924) відповідає тому періоду філогенезу, коли людство переживало бурхливу епоху, свого роду період «бурі й натиску». Він вважав, що юність є часом великих потрясінь, поганої емоційної адаптації та неврівноваженості, частої зміни настроїв, коливань між активним інтересом до всього навколо та апатією, веселістю та пригніченістю, самозакоханістю та скромністю [там саме].

Завершення цього періоду знаменує наче друге народження, коли в індивіда з'являються вищі, більш завершені людські якості, що, за Д.С.Холлом, відповідає у філогенезі періоду зародження сучасної цивілізації. Погляди вченого на пубертатний період можуть вважатися суперечливими і підлягати критиці, адже, за його біогенетичною теорією особистісного розвитку, у процесі розвитку мають місце незмінні й універсальні форми поведінки, визначені біологічно рушійними силами.

Зазначимо, що в історії вітчизняної психології важливою є середина 19-го століття, коли в 1862 р. в Київській Духовній академії М.М.Троїцьким (1835-1899) було створено першу у світі кафедру психології, а при ній і лабораторію. На жаль, більш відома психологічна лабораторія, відкрита В.Вундтом значно пізніше (1879 р.), що й стало датою народження психології.

Викладач академії П.Д.Юркевич (1826-1874) виявив індивідуальне особистісне «сутнє», яке втілює ідеї в реальність, випередивши у своїх роботах праці світових учених на півтора століття [116].

Високою оцінкою діяльності вченого можна вважати слова його сучасника В.С.Соловйова: «Якщо висотою і свободою думки, внутрішнім тоном світосприймання, а не числом і обсягом написаних книг визначається значення справжніх мислителів, то, безсумнівно, почесне місце з-поміж них має належати професору Памфілу Даниловичу Юркевичу. ... Написані ним праці з філософії не багаточисельні й великі, проте цього достатньо, щоб зрозуміти, що «ми маємо справу з розумом сильним і самостійним» [367].

Памфіл Данилович Юркевич один із перших виділив духовно-моральний напрямок як пріоритетний у процесі виховання, як домінанту, що пов'язує воєдино спектр педагогічних наук; визначив роль і місце філософії в цьому процесі; висвітлив їхній взаємозв'язок і взаємозумовленість. Учений вірив у духовні сили особистості, утверджував її право на самореалізацію творчих, високоморальних людських начал, що багато в чому визначає актуальність і сучасність ідей П.Д.Юркевича для сучасної психологічної науки й практики.

Специфічним для філософського аналізу проблем зрілої особистості ХХ ст. є опора на психологічні й антропологічні дослідження. Наукова революція зумовила глибоку культурну революцію, що змінило радикально життя європейців, торкнулося всього світу. Руйнування традиційних соціальних інститутів, з одного боку, призвело до становлення особистості, індивідуалізації, а, з іншого, позбавлений традиційних зв'язків індивід, опинився один на один із «чужим світом» [399, с. 107.]

Виникла проблема відчуження, яку аналізували на різних етапах історичного розвитку людства Гегель, К.Маркс, Е.Фромм й ін. Відчуження Гегель розумів як самовідстороненість, що дозволяє керуватися розумом у практичних справах, але одночасно є важкою формою соціально спричиненої ущербності. Маркс указував, що власна діяльність людину пригнічує, стає чужою, робить її залежною. Фромм «відчуженість розумів як такий спосіб сприйняття, за якого людина відчуває себе як щось чуже. Вона стає наче відстороненою сама від себе. Вона не відчуває себе центром свого світу, двигуном своїх власних дій, навпаки, вона перебуває під владою своїх вчинків та їх наслідків, підкоряється чи навіть поклоняється їм. Відчужена людина втратила зв'язок сама з собою, як і з усіма іншими людьми. Вона сприймає речі за допомогою почуттів і здорового глузду, але в той же час без продуктивного зв'язку з самою собою і зовнішнім світом» [407]. Отже, відчуженість робить людину не здатною досягти зрілості. Дорослі, але незрілі особистісно люди, не здатні мислити самостійно, контролювати себе, управляти власним життям – це сумна реальність нашого часу.

У ХХ ст. світ став глобальним, техногенним. Якщо європейська культура й інтелектуальне життя в ХІХ ст. залишалися перевагою меншості, яку складали багаті, освічені люди, то в наступному столітті досягнення культури й науки стають доступними практично для всіх.

Нова спроба розуміння цінності зрілості особистості та етапів її становлення відбувається з розквітом постмодернізму в другій половині ХХ ст. (Ж.Делез, Ф.Гваттарі, Ж.Дерріда, М.Фуко, Ж.Лакан, Ж.-Ф.Ліотар, Ж.Батай, Ю.Кристева й ін.), коли констатується «утома» особистості, втрата нею

допитливості мислення й індивідуальності. Уся філософія постмодернізму – це девіз смерті старого раціонального образу людини, створеного у XVIII ст. Цей образ проіснував до середини XX ст., тепер він йде, залишаючи у спадщину пам'ять і наслідки руйнівних світових воєн, імперій тоталітарного режиму, Освенцим, Гулаг, голодомор тощо.

Постмодернізм викрив структури, які управляють людиною: інститути нагляду й покарання (Фуко); машини бажань (Ж.Делез і Ф.Гваттарі); метарозповіді (Ліотар); особистість як текст (Лакан), інтертекстуальність (Ю.Кристева) тощо [259, с. 106-107].

Постмодерністи запропонували нову спробу орієнтації в сучасному суспільстві, здійснивши «друге відкриття людини», поставивши почуття вище розуму, зневірившись в останньому. Внесок постмодерністів у створення нового образу людини полягає в дослідженні й описі механізму перероблення людської природи, механізмів формування людини, придуманих раціональною свідомістю, проте вже не працюючих. Викривши неспроможність раціоналізму, постмодернізм не дав чітких орієнтирів для розвитку особистості. Ж.-Ф.Ліотар констатує, що постмодерн – це лише фіксація культурної ситуації [там саме]. У цій ситуації не може бути єдиного й вірного варіанту майбутнього. Орієнтиром може бути «тотальне розкріпачення людини, «самовбитої суспільством», яка забула, де й коли вона була Богом» [305]. Постмодернізм характеризується запереченням старої системи цінностей, констатацією «утоми» особистості, втратою нею допитливості мислення й індивідуальності. Людина, опинившись у ситуації краху культури, коли старе зруйновано, а нове не створено, може черпати сили лише в самій собі. Старі системи виховання особистості шляхом розуму вже не діють. Людина в неklasичній картині світу, а особливо в суспільстві «пізнього модерну», набула нові можливості вибору, новий рівень самосвідомості, але й разом із тим і тягар проблем «науково-технічного» світу. Перед зрілою особистістю постмодерну постав вибір: відмовитися від гуманістичної системи цінностей, створивши щось нове, можливо ще не відоме, чи розвивати їх, враховуючи помилки минулого. Зробити такий вибір свідомо може лише особистість, яка досягла зрілості. «Жодна епоха, –

пише Хайдеггер, – не мала настільки різнобічних знань про людину, як нинішня. Жодна епоха не могла так швидко й легко здобути ці знання, як нинішня. Жодна епоха не знала так мало про те, що є людина, як нинішня. Ніколи людина не була до такої міри проблемою, як у нашу епоху» [414].

У таких умовах гостро постає проблема формування зрілості особистості та її відповідальності. Людина, з одного боку, набуває небувалих можливостей у побудові власної долі, можливість здійснювати вибір, але разом із тим, з іншого боку, і непосильний тягар екзистенційних проблем. Розв'язати ці проблеми, які набули глобальних масштабів, спробували представники різних наукових напрямків і шкіл.

У сучасному суспільстві формується нове сприйняття проблеми тлумачення сутності зрілості особистості. Безвідповідальне ставлення до соціальних цінностей надзвичайно зросло, гострий дефіцит особистісних якостей людини підміняється діловою хваткою й суто обивательськими рисами особистості з «суспільства споживачів».

Проте декларується сьогодні на всіх рівнях суспільного життя прагнення й бажання створити й розвивати зріле суспільство.

Більшість науковців (Г.В.Ф.Гегель, Ч.Х.Кули, М.Хайдеггер, Дж.Хакслі) вважають, що суспільство стає зрілим за наявності в ньому зрілих людей, це – провідний індикатор зрілого суспільства, оскільки «високорозвинутий індивід може існувати лише всередині і завдяки високорозвинутому цілому і навпаки» [184]. Такої ж думки дотримується й Дж.Хакслі: «Людина як вид може перевершити себе – не лише спорадично, один індивід одним якимось чином, інший індивід іншим шляхом, але саме як людство в цілому. ...Людина залишиться людиною, але піднесеться над собою, реалізуючи нові можливості своєї людської природи. Людина стане свідомо здійснювати своє істинне призначення» [цит. по 268]. Все це є підтвердженням того, що розвиток і суттєві особливості буття суспільства як цілісної соціальної системи визначаються її власними потенційними можливостями, і що сама система та властиві їй якості є визначальними можливостями її буття.

Тим самим «детермінізм системи перетворюється на її самодетермінацію. Самодетермінація – це синонім свободи. ... Самодетермінація системи... вкорінена в систему, виражає саму її природу та її найсуттєвіші потенційні здібності» [358, с. 811]. Це означає, що буття зрілого суспільства стає причиною власного буття, само себе зумовлює, стає причиною своєї власної зрілості – безмежного буття й розвитку в просторі та часі. У такому випадку, якщо зріле суспільство – суспільство, здатне до самовизначення, то й «самовизначення реальне лише тоді, коли маса розпадається на особистості, звільнені від усякої пропаганди, залежності й маніпуляцій, особистості, здатні знати і розуміти факти та оцінювати альтернативи» [229]. І це очевидно. Проте, є один нюанс, про який також варто сказати.

Відповідно до ідеї слабкої ланки іноді утверджується (Є.М.Старіков, Ю.В.Олейніков та ін.) постулат про те, що «соціальна організація не може бути кращою, ніж елементи, що її складають»; що «якість системи не може бути вищою за якість її елементів» [294; 268], що «неентропійне суспільство (по суті, “зріле суспільство” за Олійниковим Ю.В.) не може складатися з ентропійних, тобто “розкультурених” і десоціалізованих, особистостей зі зниженим рівнем суб’єктивності й відповідальності» [268]. Таке твердження правомірне в певних межах.

У будь-якій популяції закономірно з’являються особини з певними генетичними відхиленнями, що характерне й для популяції людей. Не дивлячись на колосальні досягнення науки і техніки, у людському суспільстві ще тривалий час будуть з’являтися такі індивіди, становлення яких як зрілих особистостей «взагалі ніколи не станеться». Крім того, у силу певних обставин люди втрачають свій високий рівень інтелекту, морального і психічного розвитку, у цілому плоди соціалізації. Від схожої участі не будуть повністю застрахованими й люди в майбутньому зрілому суспільстві. У зрілому суспільстві, безсумнівно, буде присутнім певний контингент інфантильних особистостей, які з точки зору ідеї слабкої ланки представлятимуть той елемент системи, який стане визначати

якість цілого. Таке б було вірним відносно будь-якої іншої системи, проте у суспільстві ситуація дещо інша. Розібратися в цій проблемі свого часу спробував З.Фрейд: «Очевидно, – вважав він, – певний відсоток людства – через хворобливі задатки чи надмірну силу захоплень – назавжди залишиться асоціальним, але якщо б удалося... ворожу культурі більшість перетворити на меншість, то було б досягнуто багато чого, мабуть, навіть все, чого можна досягнути» [403, с. 96].

Голландський філософ, історик Й.Хейзинга, який «зберігав вірність істині, по можливості коректуючи свою суб'єктивність» навіть під час німецько-фашистської окупації, пройшовши концтабір, так говорив про феномен «інфантилізації» ще в 1935 р. в трактаті «У тіні завтрашнього дня»: «Інфантилізація» виявляється в поширенні молодіжних смаків, пристрастей, стилів поведінки серед людей зрілого віку [421]. Інфантильна особистість характеризується психічною та інтелектуальною незрілістю, яка проявляється, зокрема, у постійному використанні в житті незрілих критеріїв оцінювання, на основі яких вибудовується поведінка, зниженням рівня самокритики й низьким рівнем самоконтролю (О.Г.Шмелев та ін., 1988) [447]. Типові також обмеженість суджень, інтересів і поглядів; конкретний образ мислення, функціонуючий по типу «чорно-біле»; упертість; схильність до перебільшень, брехні і привертання уваги до власної персони; гонитва за сильними відчуттями; труднощі в зосередженні уваги; ситуаційно обумовлені обмани пам'яті й різкі, часто несподівані зміни настрою. Уся сфера пізнання, поведінки й почуттів виявляє чітку стереотипність. Емоційні переживання доволі спрощені, бідні, інтенсивні, короткі, безпосередні, швидко забуваються тощо. Згідно з І.Яломом, в основі інфантильності, окрім небажання та нездатності людини брати на себе відповідальність, часто лежать такі дитячі переконання: з одного боку, переконання у своїй винятковості, що розглядається як нарцисизм і егоцентризм; з іншого боку, пошук «рятівника», на якого природнім чином можна перенести відповідальність буквально за все [464]. Це виражається в несамостійності рішень і дій, почутті незахищеності, у зниженій критичності відносно себе,

завищеній вимозі до піклування інших про себе, у різнобічних компенсаторних реакціях (фантазування, яке заміщає реальні вчинки, егоцентризм і ін.)» [180]. Тому поведінка інфантильної особистості буде неконгруентною, тобто повідомлення, які вона посилає на різних комунікативних рівнях і з використанням різного роду сигналів, будуть суперечити одне одному.

Зріле суспільство здатне комплексом різних заходів нейтралізувати вплив певного контингенту інфантильних людей, не дати їм можливості перевести соціальну систему на якісно більш низький рівень буття, у той же час забезпечивши їм можливість реалізації в їх бутті всіх властивих їм істинно людських потенцій. На цю ж ознаку буття зрілого суспільства вказує, на думку М.Хайдеггера, і Ф.Ніцше. У трактовці Хайдеггера ця думка інтерпретується так. Згідно з термінологією Ніцше, бути зрілим – означає бути зверхлюдиною, тобто самому визначати своє буття. Це такий рівень самосвідомості суб'єкта, за якого людство зберігає свою сутність. Людина, таким чином, піднімається над конкретною людиною. Отже, під зверх людиною Ніцше розуміє не якусь окрему людську особину, у якої зверхрозвинуті здібності звичайної людини: «Слово “зверхлюдина” іменує сутність людства, яке ... починає входити в завершення сутності його епохи» [415]. Інакше кажучи, зверхлюдина – це суспільство, яке вільно реалізує своє сутнісне буття, мету, цінність. Зрілий стан людини і суспільства – стан панування над сутнім або вища форма їх буття у світі. Це стан, коли людство, подібно матерії як такій, само стає *causa finalis* свого безмежного саморозвитку.

На цій основі стає можливим реалізувати ідею «розумного егоїзму» Ф.Ніцше, згідно з якою зріле суспільство, «зверхлюдина», накладаючи на себе відомі обмеження, може «міцніше закріпитися на своїх позиціях» і з «повною свідомістю звести будівлю майбутньої історії...», пізнавши свої істинні потреби – свідомо організувати своє буття: створити кращі умови для народження людей, їх харчування, виховання, навчання, «розсудливо управляти світом як цілим». Ідея «розумного егоїзму» у такій інтерпретації співзвучна ідеї істинного антропоцентризму. Зріле суспільство, на практиці забезпечивши

коеволюцію соціоприродного Універсуму, реалізує цей процес в ім'я та силами самої людини. Людина стає основною цінністю, суб'єктом і метою перетворення й буття перетвореного світу. Без людини як мети буття, без гуманістичної орієнтації ніякий прогрес не може бути послідовним і дійсним [260].

Таким чином, у філософських дослідженнях найчастіше проблему цінності зрілості розглядають крізь її аксіологічну складову. У контексті історичної спадщини, теорії аналізу зрілості особистості залежать від соціокультурного фону епохи. Від епохи до епохи з'являються нові критерії зрілості. Проблема цінності зрілої особистості як досягнення найвищого розвитку духовних, інтелектуальних, фізичних здібностей людини актуальна для сучасної науки, оскільки загальноприйнятого розуміння цього феномена немає. Від епохи до епохи з'являються нові критерії зрілості.

Зріле суспільство й зріла людина не пристосовуються до земної природи й не просто змінюють її з метою задоволення своїх потреб виживання, а використовують і перетворюють усю природну природу, створюючи нову соціоприродну дійсність, новий світ буття соціальної форми руху матерії.

1.3. Транспективний аналіз категорії «особистісна зрілість» в історично-науковому дискурсі

Різні аспекти дослідження феномена зрілості представлено в міждисциплінарному аналізі наукового пошуку в широкому спектрі наук про людину: філософії, медицині, педагогіці, соціології, акмеології, психології тощо. Ще в часи середньовіччя великий мислитель древності Абу Алі Ібн Сіна (Авіценна), розподіливши науки на практичні й теоретичні, вважав, що практичні науки мають розглядати питання саме поведінки і зрілості людини.

У класичному розумінні в дослідженнях цього феномена основний акцент падає на вивчення зрілості людини як індивіда та опис її біологічних і вікових характеристик. У сучасних умовах, коли соціальні трансформації межі ХХ-ХХІ ст. спровокували бурхливе зростання досліджень проблеми зрілості та її проявів,

вона набула особливої актуальності й самостійності саме в соціально-психологічному аспекті.

У словнику «козака луганського» В.І.Даля зазначено, що «зреть» сфокусовано в словах: «вызреть, поспевать, дозревать, созреть, назреть, приходит в зрелость, доходить, наливаясь», що може фіксуватися такими прикметниками: «зрелый, дозревший, назревший, созревший, спелый, поспелый, возмужалый, полнолетний, взрослый обдуманый, рассудительный, неопрометчивый». У свою чергу, «взрастать» (возрастать) – в «возрасти, вкрати, расти в молодости, достигать постепенно полного роста, величины, силы, мужать, близиться к полному развитию, быть взрослым» [90]. Сучасні значення наводяться такі 1) стан організму, який досяг повного розвитку, зрілий вік 2) перен.: високий ступінь розвитку, досконалості, зрілість думки.

Медицина й біологія під зрілістю розуміють комплекс зовнішніх ознак (пропорції тіла, стан кісток черепа, статеві ознаки тощо), які забезпечують функціонування організму людини в зовнішньому середовищі. Так, у медичних словниках та словниках з біології використовується поняття «біологічна зрілість», яка містить зрілість тіла, мозку, статеву зрілість.

Учені-філософи зрілість позначають як життєвий етап і її прояви знаходять у здатності людини раціонально ставитися до оточуючого світу й раціонально розмірковувати (див п.п.1.2).

У класичних філософських течіях, що мають телеологічне коріння, наприклад, таких, як буддизм чи християнство, проповідується духовна зрілість: людина може стати щасливою в істинному смислі цього слова, якщо приведе свою душу до Бога, і лише зрілим таке можливо [257]. Буддисти звертають увагу на зрілість як на особливий стан душі й пов'язують її досягнення зі специфічними людськими якостями: неупередженість, любов, похвала, співчуття.

У християнській антропології людина створена особистістю із вільною волею і по власній волі повинна буде досягти єднання з Богом та привести до обоження весь створений світ. Ветхій Адам вибрав інший шлях – шлях «себелюбним непослухом» добровільного порушення Божої волі, і тим самим, задоволення

власної самості і підпорядкування зовнішньої волі. «Гріх тобто не неміч якась людська, не наслідок обмеженості людини, не проста потяг чуттєвості, а свідомо-добровільне відторгнення від Бога в сторону самолюбної, гордовите самообожнювання», – пише єпископ Варнава (Беляєв) [цит. по 228].

Після гріхопадіння Адама відбулося і збочення людського ества, і гріхопадіння природи. Нинішня психологія людини, за висловом єпископа Василя (Родзянко) (1996), - психологія осколка замість психології частини цілого. Людина усвідомлює себе не в поєднанні «Я - Ми», а в протиставленні «Я - не Я» [там саме]. Виникла самість, яка має перешкоду між людиною і Богом, а також і між людьми. Самосвідомість людини стало егоцентричним. Нинішній чоловік – психологічний, тобто душевний і тілесний, але душа його запаморочені гордістю і самолюбством (Позов А., 1965). За задумом Творця людина розглядається як тримеру «дух - душа - тіло» початком поведінки і всього життя стала його власна воля [там саме].

Філософська антропологія зрілість розглядає як стійкість системи особистості, її внутрішню детермінацію поведінки, яка забезпечується її домінуючою метою життя, що набуває форми достатньо визначеного сенсу життя, який цементує всю систему цінностей і цілісності особистості [400].

У соціології поняття «зрілість» позначається як віковий етап життя людини та її соціалізації й конкретизується через комплекс соціально значимих якостей: здатності усвідомлювати себе в суспільстві, розуміти становище, яке має в ньому, самостійно визначати для себе цілі, вибудовувати маршрути для їх досягнення. Переважно в соціологічній науці використовується поняття «соціальна зрілість», яка визначається як комплекс зовнішніх соціальних ознак, що забезпечує функціонування людини у зовнішньому середовищі: досягнення людиною певного віку, отримання комплексу громадянських прав і обов'язків, завершення освіти, матеріальна незалежність, готовність приймати рішення про шлюб, утримувати й виховувати дітей тощо [305].

Педагогіка трактує зрілість як якість, властивість людини, необхідні для добровільної соціальної адаптації [37]. Так, соціальна зрілість визначається як рівень сформованості

установок, знань, умінь й етичних якостей, достатній для добровільного, вмілого й відповідального виконання всієї сукупності соціальних ролей, властивих дорослому. У більш вузькому розумінні цей термін позначає комплекс особистісних якостей суб'єкта, що становлять його уміння взаємодіяти з іншими людьми в процесі досягнення загальних цілей [367].

Окрім соціальної зрілості педагогічна наука використовує поняття психологічна й шкільна зрілість. Так, психологічна зрілість визначається як протилежність інфантильності й трактується як високо розвинута здатність людини контролювати свої бажання й почуття [38, с. 228]. Інакше кажучи, підкреслюється, що психологічна зрілість, перш за все, внутрішня детермінація поведінки, її регуляція. Шкільна зрілість розуміється як достатній рівень морфофункціонального розвитку організму дитини, а саме, розвитку фізичних і психічних систем організму, за якого дитина може справитися зо всіма вимогами навчання [225]. Таким чином, у педагогіці зрілість описується в контексті інтенсивності прояву специфічних якостей, що відображено використанням таких прикметників, як достатній чи високий. Сформувавшись на попередньому етапі розвитку, виявлення цих якостей у суб'єкта на даному етапі порівняно з попереднім максимальна й вища, ніж у інших суб'єктів на даному етапі.

Про труднощі визначення об'єктивних критеріїв зрілості людини писав основоположник сучасної акмеології як наукового напрямку Б.Г.Ананьєв. Він зазначав, що «в сучасній психологічній літературі ці труднощі призвели до заміни поняття «зрілість» поняттям «дорослість» з тим, щоб уникнути багатьох ускладнень, які вважаються іноді незборимими» [10, с.71].

Важливо зазначити, що при розгляді психологічного визначення «зрілості» ми зустрілися з певним парадоксом: у більшості психологічних словників немає статті під назвою «зрілість»; а там, де зустрічається, може розглядатися як дорослість. Так, у «Короткому психологічному словнику» «зрілість (дорослість) – стан, до якого приходять організм у кінці періоду розвитку. Хронологічні межі періоду зрілості достатньо умовні й визначаються завершенням юності та початком періоду старіння. Є спроби розділу зрілості на стадії: молодість, розквіт, власне зрілість тощо» [180].

Порівняльний концептуально-лінгвістичний аналіз наукових понять «дорослість» і «зрілість» подано в монографії А.Г.Портнової [296]. Результати цього дослідження можна узагальнити так:

1. Поняття «зрілість» і «дорослість» різняться досить вузькою сферою вживання (особливо номінація «дорослість», зафіксована як окреме самостійне слово лише в одному тлумачному словнику), що вказує скоріше на термінологічне функціонування даних понять та їхню специфічну затребуваність.

2. Поняття «зрілість» відзначається більш широким використанням (поєднуваним спектром: може приписуватися широкому колу явищ і об'єктів – зрілість коньяку, тіста, роботи тощо) порівняно з поняттям «дорослість», яке приписується, як правило, лише живим істотам та, переважно, людині («доросла особина» «дорослий тигр» «дорослий чоловік», «дорослі діти»).

Семний аналіз понять передбачає роботу з визначеннями дефініцій цих понять, наявних у словниках, і виокремлення в них певних значимих по суті семантичних одиниць [296].

3. Поняття «зрілість» має два основні смислові варіанти змісту:

а) якість фізичного стану чогось чи когось, незалежну від суб'єкта, який перебуває в ньому – процес зміни фізичного стану, за якого значимий етап зміни визначено законами природи й виражено в характеристиці фазовості – «зрілий жолудь», «зріла ягода», «зрілий олень», «зріла людина»

б) оцінка якості когось/чогось, представлена метафорою, перенесеною зі сфери фізичного розвитку у сферу метафізичного світу (наприклад, «зрілий вік», «зріла думка», «зрілі захисти»), яка характеризує параметри життєдіяльності живої істоти (перш за все, людини) та її здібності якісно іншого рівня. Ця якісна оцінка має однозначну знакову сутність, приписувану людиною, позитивну (зі знаком «+»), констатуючу завершення одного етапу розвитку й початок іншого, якісного етапу існування живого. Саме цей аспект розуміння «зрілості» ми використовуємо в дослідженні.

4. Поняття «дорослість» етимологічно пов'язано з поняттями: «зріст» (первинно зовнішній візуальний показник) і «вік».

Даний факт зафіксовано людською свідомістю в поєднанні «зрілий вік», яке має позитивну характеристику й позначає не конкретний віковий період у житті людини, а зовнішню оцінку її самопрояву, надану ззовні (іншими людьми), виражену в приписуванні іншого якісного стану – статусу. Змістовний комплекс поняття «дорослість» менш розвинутий, оскільки не співвідноситься з якостями нового природного стану, а лише містить якісну оцінку соціального статусу будь-кого («доросла дівчина», «доросла людина»), і ця оцінка є беззнаковою, бо констатує лише наявність або відсутність соціального статусу, прийнятого в людському суспільстві. Наприклад, по досягненні 18 років людина кваліфікується як доросла, що не передбачає досягнення нею статевої чи професійної зрілості. Така суб'єктивна статусна оцінка об'єктивується суспільством, наприклад, через видачу документів, що само по собі не є показником стану готовності суб'єкта відповідати законам і вимогам, які висуває соціум до цієї статусної якості – віку [296, с.28-31].

Ґрунтуючись на цих висновках, констатуємо, що «дорослість» належить до вікових станів і є характеристикою процесу фізичного зросту чи соціального статусу; «зрілість» є якістю, що досягається в процесі розвитку й характеризує рівень розвитку особистості з точки зору «досягнень». Зрілість є інтегральною характеристикою, що описує особливості функціонування людини в певному життєвому просторі [там саме].

У цілому, слово «дорослий», дійсно є близьким за значенням до «зрілий». Однак, воно більшою мірою стосується саме віку людини, тоді як «зрілість» – до характеристики, оцінки її розвитку.

Таким чином, у тлумаченні слова «зрілість» стосовно людини виокремлюються такі аспекти: якість (характеристика) людини, певний стан людини, результат попередніх процесів (розвитку, дозрівання, становлення, роздумування), характеристика попереднього процесу за повнотою й завершеністю визначених етапів (дозрілий до чого-небудь), зовнішня оцінка (досягнення досконалості, порівняння з неповним розвитком, наявність взірця для порівняння, майстерність).

Виявлені аспекти значення слова «зрілість», особливо в прямому значенні, знаходять відображення в наукових психологічних уявленнях про особистісну зрілість. На сучасному етапі розвитку української наукової думки більшість дослідників перебувають у ситуації пошуку найбільш прийнятного визначення самого поняття «особистісна зрілість» і його особливостей (Л.В.Потапчук «Психологічні особливості становлення особистісної зрілості старшокласників» 2001 р., Г.А.Дьоміна «Розвиток особистісної зрілості старшокласників щодо подружнього життя» 2005 р., О.В.Темрук «Розвиток особистісної зрілості майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки» 2006 р., О.С.Штепа «Диспозиційна модель особистісної зрілості» 2006 р., Н.М.Дідик «Професійно значущі характеристики особистісної зрілості майбутніх психологів» 2012 р., О.В.Козаченко «Роль внутрішньоособистісних конфліктів у формуванні соціальної зрілості студентської молоді» 2013 р. й ін.), прагнучи виявити ту психологічну реальність, яка може стояти за ним.

Проте, дехто з авторів необхідність (або можливість) її дослідження піддають сумніву. Так, наприклад, В.М.Русалов (2007) на питання: «чи можна об'єктивно виміряти “екзистенційну” зрілість особистості й чи можна фіксувати вікову динаміку дозрівання такої особистості?», відповідає запереченням, посиляючись на те, немає ясності в концептуальному апараті опису не лише зрілої особистості, але й особистості в цілому [331]. З іншого боку, він все ж виходить на поняття «зрілого суб'єкта», яким він, по суті, на нашу думку, значною мірою заміщує поняття особистісної зрілості, співвідносячи його з найвищим рівнем розвитку особистості – самоактуалізацією (за Маслоу і Роджерсом). Багато хто з сучасних дослідників (наприклад, І.С.Булах, Л.В.Долинська, Н.Є.Завацька, О.С.Кочарян, В.Г.Панок, А.О.Реан, Г.С.Сухобська, М.Л.Смульсон, В.А.Чернобровкіна, О.С.Штепа, В.М.Ямницький й ін.), навпаки, підкреслюють сутнісну

необхідність вивчення основних тенденцій особистісного розвитку дорослого. Потреба їх дослідження гостро відчувається в межах практичної психології, особливо в умовах соціально-політичної кризи, яку проживає наша країна. Можливо, тому питання динаміки особистісного розвитку й досягнення зрілості найчастіше розглядається в руслі різноманітних психотерапевтичних підходів і шкіл, а не в класичних академічних дослідженнях [27]. Хоча в просторі вітчизняної академічної думки з'явилися сучасні дослідження, що свідчать про протилежне, тобто ті, що народилися з практичної потреби. Підтвердженням є, наприклад, дослідження А.С.Андреєва «Фасилітація особистісного зросту», 2012 р. [12]; О.Ю.Осадько «Спілкування як еліксир здоров'я (комунікативні механізми саногенези особистості)», 2016 р. [272]. й ін.

Говорячи про історію розвитку уявлень про зрілість особистості в психологічній літературі на основі часового параметра, на наш погляд, доцільно виділити 3 основних історичних етапи у вивченні цього феномена.

Перший етап розпочинається з середини 30-х рр.. ХХ ст., коли поняття «зрілість» починає з'являтися у психологічній літературі й розуміється як закономірний етап онтогенезу людини. Процес триває до середини 60-х рр. ХХ ст., коли кожний класичний психологічний напрямок напрацював певний досвід дослідження цього феномена.

Важливо зазначити, що вітчизняна психологічна наука того часу мала вагомий масив власного наукового доробку й спиралася в своїх поясненнях розвитку, становлення багатьох психологічних феноменів, у тому числі й зрілості, на поняття діяльності. У витоках вітчизняної психологічної науки є дата, пов'язана з іменем Н.А.Рибнікова, який у 1928 р. новий розділ вікової психології, спрямований на вивчення зрілості назвав «акмеологією» [116]. У подальшому «зрілість» і шляхи її досягнення стали основним предметом її дослідження. Також, до цього періоду належать роботи ще одного відомого дослідника, фундатора української науки Г.С.Костюка. Його наукова спадщина не втратила актуальності й сьогодні, адже ним реалізовано й розвинуто принципіві установки, характерні для вітчизняної

психології в цілому. Рушійні сили психічного розвитку Г.С.Костюк убачав у характерних для суб'єкта внутрішніх протиріччях. До них віднесено:

- розбіжність між виниклими в суб'єкта новими потребами й наявним рівнем опанування засобів їх задоволення;
- невідповідність досягнутого суб'єктом рівня розвитку тому місцю, яке він посідає в системі суспільних відносин, виконуваним ним функціям;
- протиріччя між тенденціями до інертності й стійкості, стереотипізації, з одного боку, й до рухливості, змінюваності, з іншого [172].

Педагогічні впливи, відзначав Г.С.Костюк, мають сприяти як розв'язанню суб'єктом його внутрішніх суперечностей у потрібному для суспільства напрямку, так і виникненню нових внутрішніх протиріч, без яких неможливий подальший розвиток.

У зарубіжній психології поняття «особистісна зрілість» вперше було використано у психоаналізі. У межах психоаналітичного підходу, в цілому, поняття особистісної зрілості розглядалося як кінцева мета психоаналітичного лікування, а уявлення про зрілу особистість зводилися до розуміння дорослої людини з певним укладом характеру. Теоретичні здобутки психоаналітиків (А.Адлера, М.Кляйн, К.Томпсон, А.Фрейда, З.Фрейда, Е.Фромма, К.Хорні, К.Г.Юнга) стали фундаментальним підґрунтям значної кількості досліджень, які покладено в основу, у тому числі, й інших психологічних напрямків.

Засновник психоаналізу З.Фрейд, описуючи різні типи характерів, вказує на те, що їх особливості виникають як результат емоційної фіксації, що відбувається на якійсь стадії психосексуального розвитку. Психосексуальний розвиток особистості пояснюється Фрейдом на рівні змін у біологічному функціонуванні індивідуума, а зрілість розглядалася як проходження всіх стадій. Такий тип характеру Фрейд характеризує як зрілий і відповідальний у соціально-сексуальних стосунках. Така людина відчуває задоволення в гетеро сексуальному коханні. Розрядка лібідо в статевому акті забезпечує можливість фізіологічного контролю над

імпульсами, що подаються від статевих органів; контроль стримує енергію інстинкту, і тому вона досягає найвищої точки в істинному інтересі до партнера без будь-яких слідів почуття вини чи конфліктних переживань. Ця людина повноцінно працює, виявляє стосовно інших тепло й піклування, і, перш за все, бере на себе активну роль у вирішенні життєвих проблем [404-405].

У межах психоаналітичного підходу, в цілому, поняття особистісної зрілості так чи інакше розглядалося більшістю аналітиків: А.Адлером, для позначення особистості, яка «вселяє задоволення й надію», характеризувалася альтруїзмом, почуттям власної гідності і творчим потенціалом; К.Г.Юнгом як досягненням зрілого «Я» самості, яке вимагає сталості, наполегливості, інтелекту й значного життєвого досвіду [457]. К.Г.Юнг пов'язував досягнення зрілості з прийняттям індивідом на себе відповідальності, перш за все, за свої проєкції, їх упізнання й наступну асиміляцію; Анною Фрейд у межах теорії захисних механізмів людини, коли використання механізмів вищого рівня зрілості (сублімація) сприяє нівелюванню негативного впливу Воно. Жіночий внесок у межах психоаналітичної теорії, крім Анни Фрейд, представлений дослідженнями Карен Хорні, Клари Томпсон і Мелані Кляйн. Карен Хорні описує здорову, зрілу і невротичну особистість. Особливо важливим у контексті нашого дослідження є акцент на тому впливі, який здійснює оточуюче соціальне середовище на формування зрілості особистості. Мелані Кляйн в межах особливостей дитячого психоаналізу розробила й описала дію зовсім не дитячої теорії об'єктних відношень [155].

Використання понять «особистісна зрілість» і «зріла особистість» як синонімів зустрічаємо в роботах автора теорії рис особистості Гордона Олпорта, який використав поняття «особистісна зрілість», маючи на увазі особистість із розвинутим «пропріумом» [269]. Дослідження Г. Олпорта про особистісну зрілість коротко можна узагальнити в таких висновках: по-перше, складно описати єдність і конкретне різноманіття абсолютно зрілої особистості, оскільки способів розвитку стільки ж, скільки й тих, що розвиваються, і в кожному випадку здоров'я як кінцевий продукт унікально; по-друге, автор відзначає, що слід більше

говорити про ідеальну, а не про реальну людину, бо знайти всі ознаки зрілості в одній людині навряд чи можливо; по-третє, особистісна зрілість не пов'язана обов'язково з хронологічним віком, однак зіткнення з перешкодами і стражданнями з віком дають більшу зрілість.

В цілому, у гуманістичній психології особистісна зрілість пов'язана з досягненням людиною вищого рівня розвитку особистості, традиційно названого рівнем «самоактуалізації» А.Маслоу, «повноцінного функціонування» К.Роджерса.

Аналізуючи зміст перших визначень зрілості та її проявів, зроблених представниками різних теоретичних напрямків (А.Адлер, Ф.Перлз, Ж.Піаже, Г.Олпорт, К.Роджерс, Е.Фромм), відзначаємо їхню певну схожість, яка виявляється в описі соціально значимих та бажаних якостей і властивостей особистості й розуміється як закономірний досягнутий етап онтогенезу людини, ототожнюється з поняттям «дорослість». В основі такого розуміння, на наш погляд, лежить розробка поняття «біологічна зрілість» як етапу в розвитку людини, критерієм якого є рівень статевозрілого стану, коли людський організм досяг здатності розмножуватися.

Другий етап розпочинається з середини 60-х рр. ХХ ст., коли феномен «особистісна зрілість» виокремився як самостійний предмет дослідження. Хоча ідеї про зрілість звучали й раніше, на першому етапі, на другому поняття особистісної зрілості в руслі гуманістичної психології починає бути противагою фізіологічно закономірному поняттю «вікової», «дорослої» зрілості. Розробки акмеологів радянського часу Б.Г.Ананьєва, А.А.Реана приводять до висновку, що категорії «зрілість» і «дорослість» нетотожні.

Ми вважаємо, що дослідження феномена «особистісної зрілості» в просторі академічної науки за часів Радянського Союзу мають певну специфіку, пов'язану з особливістю політичного устрою того періоду. Найчастіше дослідження цього феномена розглядалися в контексті вікової психології чи в контексті діяльнісного підходу (В.І.Аснін, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, А.В.Запорожець, П.І.Зінченко, П.Я.Гальперін, І.С.Кон, А.Н.Леонтьєв, В.С.Мухіна, В.А.Петровський, С.Л.Рубінштейн, Л.С.Славіна, В.І.Слободчикова й ін.). У контексті особистісно

орієнтованого гуманістичного підходу (К.О.Абульханова-Славська, Г.О.Балл, М.Й.Боришевський, Є.І.Головаха, О.О.Кронік, С.Д.Максименко, М.В.Савчин, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко й ін.) зріла особистість розглядається як суб'єкт власного життя, діяльності і спілкування, найбільш вираженими характеристиками якого є відповідальність і усвідомленість, які забезпечують самовизначення особистості стосовно до життя в цілому. Підтвердженням тому, що після досягнення дорослості процес становлення особистісної зрілості й розвитку функцій дорослих людей не зупиняється, є дослідження радянських психофізіологів і андрагогів (Е.І.Степанова, Н.А.Розе, А.І.Канатов, Я.І.Петров, Г.С.Сухобська, Л.Н.Фоменко й ін.).

Поняття «особистісна зрілість» у зарубіжних теоріях активно розробляється в рамках проблем самореалізації й самоактуалізації особистості (Л.Кольберг, А.Маслоу, А.Менегетті, Г.Олпорт, К.Рождерс, В.Франкл, Е.Еріксон). Разом із тим, згідно з деякими концепціями (зокрема, онтопсихологічній теорії та її представникові – А.Менегетті), повноцінна зрілість особистості передбачає високий ступінь автономності й автентичності, що може настати не раніше вікового періоду в 29-36 років [234]. Ми вважаємо, що тут може йтися про суб'єктність особистості в соціальному житті, але не замикання його, не відмежованість від соціуму. Надзадачею, яка вирішується в руслі соціальної психології, може стати у цьому плані якнайраніше становлення соціальної зрілості, оскільки період «метушні» не може тривати настільки довго, як визначає його А.Менегетті. Психологічне здоров'я передбачає здатність людини вирішити свої проблеми (у тому числі й проблеми особистості) конструктивно, використовуючи конструктивні способи, не перекладаючи відповідальність на своє оточення (або «долю») й не руйнуючи свою внутрішню узгодженість, що, у свою чергу, є проявом зрілості. Іншими словами, особистісна зрілість це – не лише досвід, але й свого роду, мудрість і творчість [234].

Для Дж.Андерсона – представника когнітивної психології – зріла особистість усвідомлює й розуміє себе, свої позитивні і негативні якості, досягнення високого інтелекту, розвиток у фізичному і психологічному плані [11, с. 89].

У цілому, в теоретичних уявленнях різних зарубіжних і вітчизняних авторів можна виокремити два основних підходи в розгляді особистісної зрілості. За першого підходу розглядають зрілість з точки зору опису інтрапсихічних умов суб'єктивних переживань людини, задоволеної життям і собою. В основному це західні теорії особистості, які виникли з психоаналітичної чи психотерапевтичної практики (А.Адлер, К.Юнг, В.Франкл, К.Роджерс та ін.). Зріла особистість є автономною, наділена розвинутою самосвідомістю, уміє ефективно взаємодіяти з іншими, вона самореалізується в різних сферах життєдіяльності, переважно в професійній. Однак, на наш погляд, у такому розумінні виникає протиріччя в концепціях авторів в утвердженні показника «стабільність» життя як показника досягнення зрілості.

Представники другого підходу розглядають особистісну зрілість з точки зору її соціальної значимості для суспільства й говорять у такому випадку про соціальну зрілість особистості. Акцент у цьому підході робиться на властивостях, процесах, умовах становлення, цінностях, які дозволяють людині набути таку значимість. Цей погляд є традиційним для психології пострадянського простору, до якого входять і вітчизняні напрямки науки. Джерелом цього напрямку є дослідження філософського плану, наприклад, І.А.Львіна, С.Франка, Н.О.Лосського й ін. Серед психологів цього напрямку радянського часу можна назвати С.Л.Рубінштейна, Б.Г.Ананьєва, В.І.Слободчикова, серед вітчизняних дослідників – М.Й.Боришевського, Г.О.Балла, О.В.Козаченко, Т.М.Титаренко, О.С.Штепу й ін. Так, Т.М.Титаренко вважає, що сутність зрілого віку в «особистісній одисеї», коли особистість завойовує нові горизонти, ускладнюється, здійснюється особистісне зростання, вихід за свої межі. Скачки в розвитку особистості як раз і спостерігається в період бурхливих змін її буденного життя, проживанні криз життя [389].

На нашу думку, досягнення етапу зрілості соціального і психічного розвитку не означає, що людина перестає потребувати інших людей у відношеннях з ними. Протягом всього свого життя людина продовжує оцінювати свій досвід, прогнози, свою поведінку, зіставляє з реальними чи прогнозованими оцінками й досвідом інших людей. Однак, «значимі інші» стають лише

її радниками, арбітрами, опонентами у справах, з приводу яких вона сама приймає життєво важливі рішення на основі власних «сенсів життя» (В. Франкл). Здатність до прийняття таких рішень і до їх реалізації – показник зрілості психічного розвитку, а критерії, на основі яких вона їх здійснює – соціального. Саме з етапу зрілості соціального і психічного розвитку людини й починається відрахування в прояві такої якості, як свобода волі (волевиявлення людини в соціумі як рівноправного його члена); активного творця власного життя. Саме ці практичні задачі висувають сучасні умови життя до дорослої людини, яка хоче відчувати себе творцем власного життя, активним суб'єктом власної життєдіяльності. Третій етап вивчення феномена «зрілість», на наш погляд, відбиває саме процес наукового пошуку щодо висунутих задач, обумовлених соціально-політичними трансформаціями, що відбуваються у світі в цілому.

Аналіз літератури показав, що в дослідженні феномена особистісної зрілості можна виокремити різні аспекти: акмеологічний, процесуально-стадіальний, ресурсно-ситуативний, видовий, особистісно-інструментальний, методичний. Надзвичайно різне розуміння категорії «зрілість» указує на теоретичну проблемність психологічного знання про неї, що вимагає наукового аналізу теоретичних протиріч. На початок ХХІ ст. у вітчизняній психологічній науці не склалося єдиного розуміння особистісної зрілості, яке б забезпечило порозуміння представників різних психологічних шкіл. У зв'язку з цим, у соціальної психології є можливість стати тим фундаментом, на якому може здійснитися інтеграція і синтез наукової спадщини різних теоретичних напрямів і вироблення спільної бази для можливого розв'язання проблем у теоретичних дослідженнях та дослідженнях, орієнтованих на практику.

Крім того, ситуація соціокультурної кризи актуалізувала потребу й тому виник новий виток досліджень даного явища. Вважаємо за потрібне детально охарактеризувати стан сучасних досліджень проблеми зрілості на сьогоднішньому етапі історичного розвитку. Серед сучасних вітчизняних досліджень особистісної зрілості та її проявів відзначимо праці С.П.Архипової, С.Л.Братченко, М.Й.Боришевського, І.С.Булах, І.В.Булиги, Ю.З.Гільбуха,

Н.М.Дідик, О.А.Дмитрієвої, Ю.Г.Долінської, Л.В.Долинської, Г.А.Дьоміної, О.В.Завгородньої, Л.В.Засєкіної, О.В.Козаченко, Н.О.Кордунової, Т.В.Комар, І.М.Кучанич, О.А.Лукасевич, П.П.Лушина, В.Н.Максимової, Г.І.Меднікової, М.Р.Миронової, Т.П.Мироненко, В.В.Москаленко, П.Овсянецької, С.С.Пальчевського, В.Г.Панка, М.А.Півень, Л.В.Потапчук, К.Ю.Сірою, В.В.Семиченко, Т.В.Скрипаченко, О.Б.Старовойтенко, В.О.Татенка, О.В.Темрук, Т.М.Титаренко, В.Є.Ткаченко, В.Циби, І.Я.Шемелюк, О.С.Штепи та ін.

О.В.Завгородня у своїх дослідженнях вказує, що зрілість особистості не приходить сама собою, автоматично з роками. Не кожна доросла людина стає зрілою, особливо в соціальному сенсі. Багато в чому сформованість і прояв зрілості особистості залежить від умов, у яких росте і виховується особистість. Авторка підкреслює, що деякі молоді люди вирізняються достатньою зрілістю, тоді як деякі люди похилого віку у своїх поглядах і установках стосовно важливих аспектів життя залишаються дітьми [120].

М.Й.Боришевським розроблено модель зрілої особистості-громадянина, сутність якої виражається через найголовніші прояви її духовності. Модель зрілої особистості-громадянина, зазначає автор, є цілісною, відносно завершеною системою, яка включає блоки, представлені у вигляді підсистем цінностей, ціннісних орієнтацій. Вони за своєю суттю є такими, що характеризують громадянськість людини в цілому, а також громадянську свідомість та самосвідомість, зокрема: моральні цінності; громадянські цінності; світоглядні цінності; екологічні цінності; естетичні цінності; інтелектуальні цінності; валеологічні цінності [309].

Розглядаючи зрілість у взаємозв'язку з соціальним типом особистості В.В.Москаленко пише: «Набуваючи властивості, адекватні соціально-історичному типу особистості, який є логічним і загальним вираженням соціальності людини на даному відрізку історії, індивід стає зрілою особистістю; соціальна зрілість – це характеристика особистості, яка втілила соціально-типові риси в такій мірі, що є достатньою як для існування її в певній суспільній системі як історичного суб'єкта

(творця історії), так і для існування цієї системи в цілому. Отже, показником зрілості індивіда є формування його як соціального типу особистості» [241, с.170].

В.О.Татенко у суб'єктно-вчинковій парадигмі виявляє, що в процесі розвитку індивіда як суб'єкта психічної активності в онтогенезі можуть зустрічатися різноманітні перешкоди, пов'язані з несприятливими умовами навколишнього оточення, спадковістю, індивідуальними особливостями тощо. При цьому окремі суб'єктні механізми можуть бути несформованими належним чином. Порушеною може бути і логіка діяльності. У результаті індивід як суб'єкт психічної активності буде вирізнятися функціональною дисгармонічністю і, як наслідок, нездатністю до повноцінного регулювання процесу саморозвитку психіки та своїх власних механізмів. Автор зазначає, що можна виокремити й інші чинники, але головний із них – це те, що система навчання та виховання підростаючого покоління не націлена на формування вказаних суб'єктивних якостей, не спирається на внутрішню логіку їх саморозвитку та необхідні психолого-педагогічні засоби [374, с. 33].

Т.М.Титаренко, додає, що джерелом, рушійною силою розвитку, вдосконалення життєвого світу особистості є переломні, кризові ситуації, які вимагають реставрації всієї просторово-часової структури, пошуку нових форм суб'єктності, інших, більш складних, глибинних ставлень до себе і до свого життя у цілому. Як особистість розвивається у зв'язку з виникаючими у її житті внутрішніми протиріччями, так її життєвий світ набуває якісних змін у зв'язку з неминучим подоланням криз [386]. На думку науковці, готовність до сприйняття власного особистісного становлення, розквіту і згасання у всій їх неминучості, суперечності і нерівномірності нікому не дається від бога. Це результат непростого поєднання життєвих обставин, переживання глибинних внутрішніх колізій, що свідчить про досягнення зрілості, певної мудрості. Без постійного співвіднесення сьогоденного життя з пройденим, пережитим, без спроб заглянути в майбутнє, людина безпорадна перед кожним новим випробуванням. Лише осмислене ставлення до часу

власного життя стимулює пошук конструктивних виходів із кризових ситуацій, мобілізує внутрішні ресурси, перед якими нерідко відступають навіть страшні недуги, що несуть вітальну загрозу [386, с. 188].

В історії індивідуального розвитку, за Т.М.Титаренко, страх смерті актуалізується в кожній кризовій ситуації. Криза не є чимось деструктивним. Це скоріше характеристика самого процесу руху, розвитку, переструктурування життєвого світу, індикатор виражених якісних модифікацій, переходу від рівня до рівня. Криза сприяє тому, що форми інтерпретації світу, його символізації зазнають достатньо різких змін. Смерть є тим могутнім символом, який допомагає людині в новому ракурсі побачити своє минуле та майбутнє життя, історію та перспективи, вийти за межі лінійного минулого, теперішнього та майбутнього в напрямку до вічного, істинного. Тетяна Михайлівна наполягає, що тільки продуктивне, реалістичне ставлення до кризи допомагає переоцінці цінностей, ревізії колишніх пріоритетів, надає сили для прийняття необхідних життєвих рішень, наповнює впевненістю у власних можливостях. У відносно сприятливі, безкризові періоди людина опиняється під владою значущих для неї індивідуальних моделей символічного безсмертя, наявність яких сприяє стабілізації просторово-часової структури життєвого світу. У кризові періоди ставлення до смерті стає вирішальним механізмом світоперетворення, пошуку нових життєвих стратегій, нових траєкторій життєвого шляху [313, с. 216].

Особистісна зрілість, зазначає О.В.Темрук – це якість, яка визначається, перш за все, віком людини аналогічно фізичній зрілості. Стосовно особистості йдеться про засвоєння моральних норм, принципів міжособистісного спілкування, поведінки в колективі тощо. Водночас, особистісна зрілість не є функцією лише віку, результатом дорослішання. Вона визначається тими конкретними умовами, у яких формується і з якими вступає у взаємодію особистість. А тому є приклади як ранньої зрілості, так і дорослої інфантильності. [381, с. 197].

Особистісна зрілість та адекватність самосприйняття, зазначає Ю.Г.Долінська, є відображенням рівня самоактуалізації особистості, тобто ці процеси органічно взаємопов'язані та взаємообумовлені: в особистісній зрілості відображається

рівень самоактуалізації особистості, а успішність процесу самоактуалізації особистості визначається особистісною зрілістю [99].

Зрілу особистість, на думку О.С.Штепи, визначають синергічність, автономність, контактність, самоприйняття, креативність, толерантність, відповідальність, глибинність переживань, здатність до децентрації та наявність власної життєвої філософії [450-451]. Досягнення особистістю зрілості відбувається через подолання кризи ідентичності.

За Г.А.Дьоміною [112], та О.В.Козаченко [161] особистісна зрілість є динамічним утворенням, яке залежить від багатьох зовнішніх і внутрішніх чинників та синтезує взаємопов'язані і взаємообумовлені компоненти: когнітивний, мотиваційно-ціннісний, особистісний та поведінковий. Автори досліджують вікові особливості зрілості старших школярів та студентів.

Результати експериментальних досліджень Л.В.Потапчук указують на те, що психологічні особливості становлення особистісної зрілості пов'язані з мотивами навчальної діяльності, професійним вибором та статтю. У мотивації вибору професії найбільш значущою для всіх категорій досліджуваних є мотивація “на себе” (особистий добробут, розваги, близькі цілі й прагнення). Мотив учіння дає психологічно виважену оцінку співвідношення задуманого та реалізованого. Він постає універсальним механізмом подолання труднощів учіння, забезпечує процес професійної спрямованості, у якому набувають психологічної ваги індивідуальні особливості особистості. Особистісні професійні типи мають високу вікову стійкість і специфіку відповідно до статевих і вікових особливостей. Для дівчат домінуючими є соціальний, конвенційний і артистичний, для юнаків – підприємницький, реалістичний і соціальний типи [297; 298].

Аналіз праць представників вітчизняної психології, які представляють різні підходи, показує, що зрілою є особистість зі складними інтегративними якостями й особистісно-інструментальними характеристиками. Так, зріла особистість має розвинуте почуття відповідальності, бере активну участь у житті суспільства та взаємодіє з іншими, ефективно використовує

свої знання і здібності, конструктивно вирішує різні життєві, здатна регулювати й організовувати свій життєвий шлях згідно зі своїми цілями й цінностями, управляти своєю поведінкою.

Поняттям, без якого наукове тлумачення зрілості, на нашу думку, не може бути повним, є інфантилізм, тобто цілісне розуміння зрілості неможливе без знань про її протилежність – незрілість, оскільки зрілість досягається через процес становлення, який рухається від незрілості до зрілості. Феномен незрілості вивчається на різних рівнях ієрархії організації людини як біологічного індивіда (статева незрілість), суб'єкта діяльності (шкільна й соціальна незрілість), суб'єкта пізнання (інтелектуальна незрілість), особистості (емоційна, психологічна, особистісна незрілість) та є міждисциплінарним феноменом. У психологічній науці незрілість розглядається переважно в межах дихотомії «зрілість-незрілість» і розуміється як антипод зрілості; їй приписують полярні характеристики.

На сьогодні існує проблема систематизації змісту близьких до незрілості феноменів, з одного боку, через недостатність вивченості цього феномена та відсутності емпіричних досліджень власне критеріїв незрілості, з іншого, через розмаїте, рівнозначне вживання понять «незрілість», «інфантильність», «інфантилізм» тощо, етимологія яких різниться. Термін «інфантилізм» (Ласеку, 1864 р.), уведений для позначення поведінки дорослих людей, що імітують дитячість, зазнав з часом змістових змін. Зараз це поняття означає різновиди поведінки, фізичний статус або емоційні стани, які виявляють поведінкові характеристики дитячого віку. Поняття «незрілість» позначає недосвідченість, ненавченість, дитячість, непідготовленість; «інфантильність» – а) недорозвиненість, схожість з манерами, поведінкою, світосприйняттям дитини; б) відсталість у розвитку, яка характеризується збереженням у дорослого фізичних або психічних рис дитячого віку, тобто поведінка дорослого схожа з поведінкою дитини [315].

Традиційним для психології є синонімічне вживання понять «незрілість» і «інфантильність» та їхня взаємодоповнюваність. Так, у психології інфантильність трактується як незрілість людини, яка виявляється в затримці становлення особистості,

переважно в розвитку емоційно-вольової сфери, коли поведінка людини не відповідає віковим вимогам до неї. Поняття інфантилізм, як і інфантильність, використовується в різних галузях знань: медицині, психотерапії, соціології, психології. Інфантилізм розуміється як психічне захворювання (Г.Антон, М.І.Буянов, Е.Ш.Ласег, Г.Є.Сухарева й ін.), психопатія (Е.Крепелін, Е.Кречмер, А.Е.Личко), затримка розвитку й різні порушення в розвитку (Е.Бриссо, О.С.Кочарян, П.Лорен, В.А.Гурьєва, Ю.Форманюк). Інфантилізм розглядається переважно як прояв соціальної незрілості, неприйняття нових обов'язків і зобов'язань, пов'язаних з процесом дорослішання, втеча від вибору й покладання відповідальності за прийняття рішення на іншу людину.

На наш погляд, співвіднесення цих понять можна подати так: «незрілість» використовувати для визначення рівня розвитку, процесу становлення як людини, так і особистості; «інфантильність» – для позначення різних аспектів незрілості та як синонім поняття «незрілість»; «інфантилізм» – переважно для позначення сформованого комплексу рис соціального індивіда.

У психології інфантильність (незрілість) стала вивчатися у зв'язку з накопиченням знань про інфантильну психіку (А.Ваалон, М.Кляйн, А.Фрейд, Л.С.Виготській, Е.П.Ільїн та ін.). На сучасному етапі комплекс накопичених знань про інфантильну психіку має, в основному, описовий характер та орієнтований переважно на розв'язання медично-педагогічних проблем. Незрілість у її зіставленні зі зрілістю описується через ступінь вираження (інтенсивності) ознак, традиційно застосовуваних для опису зрілості. За гранично низького виявлення цих ознак діагностують незрілість як відсутність зрілості.

У контексті побудови особистості інфантильність (незрілість) розкривається через комплекс домінуючої спрямованості особистості на миттєве задоволення потреб, уникнення особистої відповідальності в різних життєвих сферах у поєднанні зі стійкими глибокими емоційними переживаннями, спровокованими ситуаціями фрустрації. Звертає на себе увагу той факт, що цей комплекс має особистісні якості, змістовно близькі до особистісних якостей зрілості, але іншої спрямованості й виявленості.

Таким чином, поняття «зрілість» можна з упевненістю вважати, по-перше, класичним науковим поняттям, по-друге, поняттям з двома основними смисловими позиціями, що відбивають якісні (сутнісні) та кількісно-накопичувальні аспекти розвитку людини. Поняття зрілості означає певний етап становлення, фіксує вікові особливості розвитку особливості дорослої людини – часові межі, що визначають час переходу до зрілості й завершення цього періоду, провідні потреби і сфери їх реалізації, ступінь сформованості психічних процесів та особистісних структур, протиріччя, які виникають на цій стадії тощо.

На порозі вивчення феномена зрілості стояли дослідження, які розкривали «зрілість» через її складні інтегративні якості, що формуються на стадіях онтогенетичного розвитку людини, та через саморозвиток особистості в конкретних сферах життєдіяльності. Формування наукових підходів до розуміння особистісної зрілості відбиває етапи пошуку відповіді на питання про психологічну сутність феномена особистості в цілому, що прагнули показати у своїх наукових конструктах представники зарубіжних і вітчизняних наукових шкіл і напрямків.

Аналіз робіт зарубіжних авторів – представників різних підходів – виявив, що зріла особистість розглядається як повноцінно й продуктивно функціонуюча, фізіологічно, психологічно й соціально розвинута особистість, яка володіє свідомою саморегуляцією і самоконтролем, внутрішньою мотивацією і впорядкованою системою цінностей, відповідально й свідомо реалізує свої життєві вибори й цілі, прагне до самовдосконалення й гармонії з собою самою. Спрямованість досліджень в історії здобуття знань про феномен «зрілість особистості» така: від виокремлення параметрів до пошуку їхнього взаємозв'язку, систематизації й інтеграції, а також розгляду зрілості як безперервного процесу становлення психологічних утворень, тобто в часовому аспекті. Суттєвою ознакою досліджуваного феномена є опис особистісної зрілості через комплекс особистісних якостей, об'єднаних граничним чином, що дозволяє говорити про конфігурацію особистісних якостей особистості, яку й називають зрілістю. Як підгрунття

визначення особистісної зрілості, залежно від науково-теоретичних підходів авторів, розглядаються:

- віковий аспект (як синонім дорослості), зрілість оцінюється, виходячи з досягнень певного віку; зрілість розглядається як топологічна характеристика дорослості;

- оцінка дій особистості в системі відношень, існуючих у суспільстві, оцінюється за показником успішності опанування діяльності;

- за суб'єктивною оцінкою життєвого шляху, через індивідуальні особливості психологічного часу;

- оказник особистісної перспективи, готовність до виконання діяльності може розумітися як ступінь повної готовності до діяльності;

- вище особистісне утворення, що виконує функції організації, регуляції, забезпечення цілісності життєвого шляху;

- суб'єктивно-об'єктивна категорія, яка відбиває особистісний життєвий досвід людини, її природний потенціал, об'єктивні закономірності дорослішання, результат освіти, соціалізації (у педагогіці і акмеології)

- особистісна зрілість, як результат життєвого шляху й онтогенезу (в онтопсихології).

У цілому, на наш погляд, у дослідженнях психологів, присвяченим проблемам особистісної зрілості, умовно можна виокремити декілька напрямів: вивчення співвіднесення хронологічної й особистісної зрілості; описові характеристики особистісно зрілих людей; формулювання механізмів особистісної зрілості; визначення рівнів особистісної зрілості.

Протилежністю зрілій особистості є інфантильна (незріла) особистість. У дослідженнях інфантильної (незрілої) особистості основний акцент спрямовано на вивчення особливостей емоційно-вольової сфери, фізіологічних і поведінкових проявів; психологічний портрет інфантильної особистості будувався на протиставленні її антиподу – зрілій особистості. До головних ознак незрілої особистості відносять емоційну нестійкість, нездатність самостійно контролювати

свої емоції й поведінку, залежність від оточення та очікування опіки, піклування про себе, невміння приймати своєчасно продумані рішення й керуватися усвідомленими мотивами, слабо розвинута здатність рефлексії, уникання будь-якої відповідальності, несамостійність, невпевненість у собі, недостатність соціальної зрілості й адаптованості тощо. Отже, поняття «інфантильна особистість» використовується як протиставлення поняттю «зрілої особистості»; побудова тієї і іншої особистості описується через схожі особистісні якості, ознаки з полярною спрямованістю й інтенсивністю.

Таким чином, у контексті нашого дослідження особливо актуальним є виявлення особливостей поняття «особистісна зрілість» саме в соціально-психологічному аспекті. Важливо відзначити відмінності у використанні поняття «зрілість» у межах загальної чи вікової психології і в соціально-психологічному напрямі науки та виявити можливість використання терміна «особистісна зрілість» у контексті соціально-психологічного аналізу розвитку особистості. Крім того, оскільки традиційно процес формування й розвитку особистості є не завжди збалансованим процесом (наприклад, подолання вікових криз), то соціально-психологічні умови найчастіше розглядаються як стабілізуючі.

Узагальнюючи зазначене, можемо стверджувати, що кожний із психологічних підходів підкреслює наявність феномена особистісної зрілості й визначає умови, обставини, ситуації для фіксації її ознак. У широкому сенсі особистісна зрілість розуміється як властивість психічно здорової особистості, яка вміє організувати власне життя й управляти ним, життєвими виборами, своєю поведінкою, самостійно приймати рішення й нести відповідальність за них. Інакше кажучи, особистість виявляє зрілість в умовах, ситуаціях, що сприяють актуалізації самостійності, активності, свідомості. Основною функцією зрілої особистості є творче перетворення дійсності, саморозвиток і продуктивне існування.

РОЗДІЛ 2

ЗРІЛІСТЬ ЯК СИСТЕМА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ВІДНОСИН ОСОБИСТОСТІ

2.1. Методологія системного підходу у дослідженні соціально-психологічних явищ

У процесі розвитку особистості зрілість є критерієм та умовою успішної реалізації нових ролей і статусів, біологічно й соціально обумовлених функцій. Зрілість може характеризувати рівень особистісного розвитку людини відповідно до вимог адаптації, фізіологічного розвитку, функціонування людини як системи в цілому. У такому ракурсі, феномен зрілості особистості набуває нового психологічного статусу в силу аналізу ролі, функції в самоорганізації людини як особливої просторово-часової організації. Складність визначення людини як відкритої самоорганізованої системи полягає в тому, що таке визначення означало б вихід за межі класичної психології. На цій основі, більшість авторів, починаючи з основоположника сучасної науки про зрілість у її акмеологічному розумінні Б.Г.Ананьєва [9, 10], говорять про необхідність вивчення зрілості з позиції комплексного, цілісного, системного розуміння психіки й особистості (Л.І.Анциферова, Є.В.Гейко, Р.П.Єсюк, А.Л.Журавльов, А.В.Клочко, К.В.Коростеліна, В.М.Русалов, Д.К.Шляпнікова, Т.С.Яценко, й ін.).

Можливість застосування принципів системного підходу в осмисленні феномена зрілості обумовлена і внутрішніми тенденціями самої науки. У дослідженнях, присвячених аналізу становлення наукової картини світу (К.Х.Делокаров, Ф.Д.Демидов), відзначається, що в класичній картині світу процеси, які відбуваються в природі й суспільстві, розумілися вченими як прогнозовані й зворотні в часі; еволюція як лінійний рух без повернень, побічних ліній; досягне тотожне незмінному; а випадковість сприймалась як зовнішня перешкода; наслідком докладених зусиль визначався однозначний, лінійний, прямо пропорційний даним зусиллям результат [154]. Картину світу, що не містила незворотності протягом часу, Нобелівський

лауреат І.Пригожин метафорично порівняв з рухом хвиль, які виникають від кинутого в воду каменя. У такій картині світу складність пов'язувалась із неповним знанням якогось числа змінних, однак не було сумніву в існуванні простих законів, що пов'язують ці змінні одне з одним.

Некласична картина світу склалася приблизно в першій третині ХХ ст., сформувалася під впливом відкриттів генетичної й еволюційної теорій, теорії відносності, квантової механіки, проникнення математичних методів у психологію й соціологію, що змінило категоріальний апарат науки, стиль мислення, уявлення про реальність, причинність. Учені зрозуміли недостатність розподілу цілісного знання про світ на окремі ізольовані дисципліни. З 70-х років ХХ ст. активно формується постнекласична картина світу, коли матерія більше не розглядається як пасивна, а як наділена спонтанною активністю. Цей підхід, як фундаментальний, зумовив зміну позицій дослідників – вони заговорили про новий діалог людини з природою (А.В.Клочко, 2001). Основою цієї картини світу вважають теорію самоорганізації – синергетику [154, с 33].

Синергетика – як напрямок міждисциплінарних досліджень – нівелює грані між фізичними, хімічними й біологічними процесами, орієнтована на пошук універсальних патернів еволюції й самоорганізації відкритих нелінійних систем будь-якої природи, зумовлює перегляд лінійної моделі прогресу й розвитку, що склалася в некласичній картині світу (Ф.Д. Абрахам, В.Г.Ванярхо, О.В.Вознюк, Д.Л.Дружинин, М.В.Ілляхова, Г.В.Ільїна, О.М.Князева, С.П.Курдюмов, М.В.Ліпін, О.М.Плющ, Л.І.Ткаченко, Г.Хакен й ін.).

Синергетичний підхід спричинив глибокі зміни в методологічному апараті науки та стилі мислення вчених, сформував новий погляд на світ – синергетичний [345]. Випадковість набула статусу творчого конструктивного начала, оскільки може призводити до нової макроскопічної структури, вивести на внутрішню тенденцію організації системи, на один з природних шляхів її еволюції. Проте для того, щоб випадковість могла призвести до суттєвого результату, необхідний особливий стан системи, стан нестійкості, коли вона (система) чутлива

до найменших збурень, коливань, змін. За визначенням О.М.Князевої і С.П.Курдюмова розвиток зумовлюється нестійкістю, випадковістю, тобто нестійкість і означає розвиток. Таким чином, ще деякий час тому нестабільність, нелінійність системи вважалася її недоліком, з точки зору ж синергетичного підходу, така система має цілий спектр можливостей для своєї організації й розвитку. У «абсолютно різних сферах, на будь-якому предметному матеріалі можна виділити процес творення, породження самою системою нового, яке відразу ж включається в подальшу детермінацію самоорганізації системи як форми, у якому здійснюється її розвиток. Через акти такого породження самоорганізована система набуває можливості впливу на саму себе. Це і є принцип системної детермінації, без якого неможливо пояснити не лише механізми самоорганізації, але й механізми саморозвитку системи як форми, у якій проявляється самоорганізація» [157, с.115].

Дослідники Д.Л.Дружинін і В.Г.Ванярхо виділяють відкриті системи, які обмінюються з середовищем енергією, речовиною, інформацією, різноманітними силами, звуковими коливаннями. Вони розглядають відкриту систему як відділену межею від зовнішнього середовища, і те, що знаходиться «всередині межі», є елементами системи; тоді елемент зовнішнього середовища перебуває за межею; межа розділяє внутрішній простір системи і зовнішній простір, через неї проходять потоки обміну (енергії, речовини, інформації). Процес обміну складний, нелінійний. Він не зводиться до простого поглинання одного елемента іншим, «тут відбувається перетворення одного виду субстрату в інший» [106]. Ці потоки обміну «примушують» систему до самоорганізації, і вона може здійснюватися доти, поки підтримуються потоки обміну. Д.Л.Дружинін і В.Г.Ванярхо у своїх дослідженнях визначають необхідні умови для виникнення впорядкованих просторово-часових структур: відкритість системи, наявність потоків обміну із зовнішнім середовищем, достатню інтенсивність цих потоків. У такому випадку потоки обміну захоплюються, структуруються й трансформуються системою [106]. Самоорганізація, як

здатність системи до самозародження, саморозвитку, здатність самій організувати себе, є основною властивістю систем відкритого типу.

На думку А.М.Аверьянова, процес прогресивного розвитку, самоорганізації системи має декілька етапів: виникнення, становлення й перетворення, кожний з яких є достатньо самостійним [4]:

1. Сутність процесу виникнення виявляється в появі нового, що виникає в надрах старого, на його основі. Поява нових елементів, їх кількісне зростання означає появу нової якості. Причинами виникнення нового є взаємодія взаємопов'язаних суперечливих сторін, процесів, зміна руху матерії. У зв'язку з цим виникнення системи означає й виникнення нової форми руху що у свою чергу пов'язано з тим, що попередня форма руху вичерпала себе в даних умовах (перехід у процесі розвитку життя на землі хімічної форми руху в біологічну, а останньої в соціальну). Таким чином, виникнення – це перехід матерії з однієї форми руху в іншу, із збереженням попередньої у згорнутому вигляді. Система вважається такою, що виникла, коли між елементами нової форми руху утворюються зв'язки [4, с.212].

2. Наступним етапом у розвитку системи визначається її становлення А.М.Аверьянов, цитуючи радянського біолога і біохіміка, який розробив теорію виникнення життя на Землі О.І.Опаріна, пише, що здатність до зростання має бути властивою вже вихідним для виникнення життя системам. Розглядаючи систему, яка виникла, можна побачити, що її елементи перебувають у протиріччі одне з одним, але, одночасно відчуваючи вплив зовнішнього середовища, виявляються тісно взаємопов'язаними й одночасно взаємозалежними, що призводить до диференціації елементів, яка є необхідною умовою розвитку системи. Між усе більш диференційованими елементами (які попадають у все більшу залежність від інших і втрачають можливість самостійного існування) виникають глибокі, більш складні внутрішні зв'язки, які зумовлюють становлення системи як цілого, у якому всі елементи йому підпорядковані. У таких умовах зміна окремого елемента призводить до відповідних змін в інших. Таким чином,

становлення – це єдність процесів диференціації та інтеграції, які перетворюють систему на організоване, єдине ціле. На цій стадії розвитку система являє собою цілісність і «прагне» розкрити можливості цієї форми руху, але будучи елементом вищої системи, вона обмежена у своїх проявах законами вищої системи. Виходячи з цього, найбільш перспективними в розвитку виявляються ті елементи системи, діяльність яких відповідає потребам вищої системи, що призводить до функціональної спеціалізації самої системи. Проте, якою б розвинутою, зрілою, спеціалізованою система б не була, її внутрішні протиріччя (які постійно виводять систему зі стану рівноваги) призводять до нових перетворень [там саме].

3. Останній етап у розвитку системи визначається як перетворення (автор указує при цьому на певну неточність цього терміну). Виокремлюються дві групи причин (зовнішні і внутрішні) розвитку даного процесу. До зовнішніх причин віднесено: зміну зовнішнього середовища (за якого тривале існування незмінної системи неможливе), яка викликає функціональні зміни елементів; проникнення в систему чужих об'єктів, що також викликає функціональні зміни елементів. До внутрішніх причин віднесено: кількісне зростання диференційованих елементів системи в обмеженому просторі, яке посилює протиріччя між ними; накопичення «помилко» у відтворенні (мутації); припинення росту і відтворення елементів, які складають систему. Етап перетворення неминуче настає в розвитку кожної системи, адже будь-яка форма руху має свою межу й жодна система не може існувати вічно, вона «вступає в нього в силу зростаючого протиріччя між зміненими функціями елементів і характером зв'язку між ними, між протилежними елементами. Перетворення може відображати як завершальний, кінцевий етап у розвитку системи, припинення її існування, її загибель, так і перехід систем-стадій одна в одну. Перетворення є періодом дезорганізації системи, коли старі зв'язки між елементами руйнуються, а нові ще тільки утворюються». [там саме].

Розглянуті вище етапи виникнення, прогресивного розвитку й перетворення лежать в основі процесів самоорганізації системи.

Основні поняття теорії систем: система, зв'язок, відношення, структура, елемент, цілісність, управління, організація. Проте системи не є ізольованими, вони розвиваються у взаємодії з середовищем та іншими системами, у результаті чого відбувається зміна відношень між ними. При цьому взаємодіючі сторони перебувають у єдності. Ще Ф.Енгельс писав про те, що тіла, які перебувають у взаємозв'язку, впливають одне на одного, і саме цей вплив є рух.

А.В.Клочко указує на те, що системні процеси наявні лише у цілісного, несплячого, активно взаємодіючого з середовищем організму. Вона розглядає самоорганізацію як захоплення системою потоків обміну, певним чином структурованих у просторово-часовому відношенні. Трансформуючи й організовуючи їх, система нав'язує їм свою власну просторово-часову структуру. Таким чином, через захоплення, трансформацію й організацію потоків обміну в системі відбувається організація власної структури, тобто самоорганізація. З іншого боку, система для самоорганізації використовує не лише приток енергії, речовини, інформації, а користується закладеними в ній самій можливостями [154]. Однак, дослідниця доводить, що не кожний вплив середовища зумовлює розвиток, самоорганізацію системи, а лише ті, що відповідають структурі, природі, «потребам» самої системи, тобто тотожні їй. Таким чином, самоорганізовані системи – це системи, здатні виробляти новоутворення й опиратися на них у своєму наступному русі.

Однак, синергетичні відношення у психології значно складніші, ніж відношення синергетики з іншими науками, зауважує А.В.Клочко. Синергетика виникла при вивченні простих систем (фізичних, перш за все), існуючих у чотиривимірних матеріальних просторах, і її ідеї не можуть бути прямо перенесені для пізнання людини як відкритої самоорганізованої психологічної системи, яка має велику кількість вимірних просторів [125]. На складність (навіть скоріше неможливість) подібного переносу вказує й М.І.Найдьонов, відзначаючи, що людина – складна рефлексуюча система. При цьому рефлексія розуміється ним як «здатність саморозвинутих структур до інформаційного відображення оточуючого середовища й самих

себе, співвіднесення їх між собою та вироблення структурами відповідних реакцій» [250], що досягає на рівні людської свідомості свого найвищого (в умовах земної еволюції) розвитку. Інша важлива властивість, виокремлена М.І.Найдьоновим, – суб'єктність людини, завдяки якій, вона здатна рефлексивно управляти власними діями, планувати їх способи, оцінювати їх результати, тим самим реально-практично перетворювати дійсність. На думку М.І.Найдьонова, наявність двох таких фундаментальних властивостей людської свідомості свідчить про можливість індивіда рефлексивно розробляти і управляти власну стратегію життя, а людства – планувати свою подальшу історію (чи, принаймні, активно впливати на її перебіг). Автор вважає, що спроби інтерпретації процесів соціального розвитку і соціальної «самоорганізації» по аналогії до біфуркації у фізичних і хімічних середовищах сприймаються як ще один редукціоністський підхід до вирішення психологічних проблем.

В цілому дослідники синергетичного підходу підкреслюють, що якщо розуміти природу людини лише як гомеостатичну, що прагне до подолання нерівноваги, а людину як здатну лише до саморегуляції, то психологія опиняється не в змозі пояснити такі її феномени, як надситуативна активність, зверхадаптивність, трансцендентність, творчість. Ми згодні з А.В.Клочко, яка, відкидаючи уявлення про психічне як про конкретне і досить ізольоване, пропонує точку зору на психічне як на один із структурних рівнів організації життя. Таким чином, «слід відмовитися від «надбудовної» гіпотези розвитку. Вищі рівні не надбудовуються на нижчі. Вони складаються в результаті перебудови всієї конкретної системи. Психічне у філогенезі не виникло на основі фізіологічного. Те й інше розвивалося одночасно шляхом диференціації й реінтеграції всіх структурних рівнів конкретної системи» [125].

Особливий інтерес у зв'язку з цим становить, на нашу думку, запропонована Л.Н.Гумільовим пасіонарна теорія етногенезу [85], у якій однією з ознак народження нового етносу є поява в ареалі етногенезу зверхактивних, енергійних, ініціативних, вольових людей (пасіонаріїв), які ініціюють утворення нового етносу шляхом надання йому нового

імпульсу поведінки. Найважливіші риси пасіонаріїв такі: висока активність взаємодії зі світом та емоційність. За виразом Л.Н.Гумільова, їх відрізняє непереборне внутрішнє устремління до цілеспрямованої діяльності, завжди пов'язаної зі зміною оточення. Учений визначає їх як психічно здорових і недурних людей. Кількість пасіонаріїв мізерно мала, але вони за рахунок своєї енергії створюють новий етнос; пасіонарність як величина векторна протилежно (ортогонально) спрямована до вектору інстинкту самозбереження, іншими словами – це антиінстинкт, що примушує жертвувати собою. Непасіонарії, у свою чергу, розподілені Л.Н.Гумільовим на дві групи: субпасіонарії – особини з «негативною пасіонарністю», дезадаптанти, особини енергодефіцитного типу; і гармонійні люди – з нульовою пасіонарністю, які повноцінно адаптуються до середовища, але не мають підвищеної цілеспрямованої активності, пасіонарність та інстинкт самозбереження в них урівноважені [там саме]. М.І.Коваленко пропонує співвіднести пасіонарність – гармонійність – субпасіонарність за шкалою адаптивності: зверхадаптація – адаптація – дезадаптація. Він визначає пасіонарність як здатність змінювати оточуюче середовище й самого себе, як потребу в подоланні [158]. Вивчаючи зрілу особистість, А.Маслоу дійшов висновку, що таких особистостей близько 1 % населення, вони є взірцем психологічно здорових і максимально виражають людську сутність людей [230].

О.М.Князева, досліджуючи проблему коєволюції складних систем у синергетиці, поставила запитання: чи буде функціонувати складна система, якою є людське суспільство, якщо поведінка її елементів є абсолютно однозначною і односпрямованою, первісно позбавленою додаткових ступенів свободи? Авторка каже, що відповідь негативна: така система не буде еволюціонувати й скоріш за все розвалиться. Вона приводить приклад крилатий вислів французького психіатра Ж.Кюльєра про те, що «у той самий день, коли більше не буде напівнормальних людей, цивілізований світ загине, загине не від надлишку мудрості, а через надлишок посередності». Схожі точки зору часто зустрічаються в літературних творах. Так, наприклад, англієць Б.Мандевіль у «Байці про бджіл»

розповідає, що розвиток суспільства відбувається за рахунок різної спрямованості, неповторності особистісних інтересів і устремлень; якщо раптом всі члени суспільства стануть абсолютно добродісними, то їх організацію спіткає занепад.

Однак, людина, як відомо, розглядається не лише як «відкрита», але й як «закрита» система, замкнута внаслідок неповторного прояву взаємозв'язку зазначених властивостей (індивіда, особистості, суб'єкта). Завдяки суперечливому поєднанню в людині властивостей відкритої й закритої систем її свідомість є одночасно суб'єктивним відображенням об'єктивної діяльності та внутрішнім світом особистості. «У цьому відносно відокремленому від оточення внутрішньому світі укладаються комплекси цінностей (життєвих планів і перспектив, глибоко особистісних переживань), певні організації образів («портретів», «пейзажів», «сюжетів») і концептів, притязань і самооцінки» [9, с.328].

У системі біологічного типу людина є «індивідом», цілісним генотипним утворенням, що в процесі індивідуального життя реалізує історію свого виду. Системоутворюючою основою біологічного виду «людина» є специфічний для цього виду спосіб життєдіяльності, (О.Г.Асмолов, 2001) [15]. Необхідність розведення понять «індивід» і «особистість» визнавали практично всі вітчизняні психологи, незалежно від різниці теоретичних підходів. Особистість у всіх психологічних школах розуміється в опозиції до поняття індивід як соціально детерміноване утворення на протигагу вродженому.

У багатьох напрямках, вже класичної зарубіжної психології (З.Фрейд, К.Юнг, А.Маслоу, Г.Оллпорт, Г.Мюррей, К.Роджерс і ін.) поняття особистість позначає щось «одиничне», унікальне, що принципово відрізняється з соціальною маскою, персоною «соціального індивіда». «Індивід», тим самим, виявляється ядром «особистості» і як «одинична» істота протиставляється світу» [15, с.155]. Людина об'єктивує себе в суспільстві, коли втілює себе і свої сили в різноманітних формах життя суспільства, виходячи за межі свого «Я», стаючи індивідуальністю. Людина суб'єктивує себе в суспільстві, коли відтворює саму себе як суб'єкта, як неповторний «унікальний»

феномен, що поєднує в собі природні, соціальні й духовні якості в їхньому індивідуальному прояві. Адекватне управління цим процесом і прийняття відповідальності за свою реалізацію і є, на нашу думку, особистісною зрілістю. Відбувається цей процес у соціумі. У такому випадку, людина як «елемент» соціальної системи стає носієм сукупності соціальних системних якостей, які породжуються в процесі її життєдіяльності в суспільстві.

Саме показником зрілої особистості, на думку А.Г.Портнової, є створення власного середовища, сприятливого для «розвитку й самореалізації» [296]. Особистісна зрілість входить до загальної структури особистості і є взаємопов'язаною зі значною групою особистісних особливостей, а саме: товариськість, дотримання соціальних вимог, м'якість, довірливість, радикалізм, упевненість у собі, природність тощо. У такому випадку, суспільство як складноорганізована система, складається з окремих людей, які, у свою чергу, здатні до самоорганізації, самобудівництва, самотворення, тому й різняться одне від одного. Лише різна спрямованість векторів індивідуального розвитку й поведінки може забезпечувати спрямований прогрес суспільства, оскільки, на думку А.Г.Асмолова, особистість у системі соціальних відношень має зверхпочуттєві системні якості [15, с.83].

Таким чином, особистісну зрілість можна розглядати як інтегральну системну якість, яка не належить об'єкту як такому й виявляється в ньому лише в процесі його життя в тій чи іншій соціальній системі. Такими системними якостями наділена людина в різноманітних підсистемах суспільства в процесі самореалізації, у великих і малих соціальних групах – родині, етнічній спільноті чи трудовому колективі. Ця якість зумовлюється процесом розвитку системи в конкретно-історичних умовах, коли різні «елементи» соціальних систем, у тому числі й особистісна зрілість у системі соціальних відношень, перетворюють деякі константно задані системою функціональні якості, наприклад, соціальні ролі, розсувають межі тих систем, до яких вона входить. Саме цей аспект, на наш погляд, є важливим в умовах транзитивності.

З метою інтеграції наявних у наукових дослідженнях уявлень про зрілість особистості ми будемо дотримуватися методології

системного підходу, оскільки він дозволяє систематизувати накопичені наукою відомості та, як зазначає К.В.Коростеліна, є найбільш ефективним засобом інтеграції аспектних знань [170]. Серед сучасних дослідників, що дотримувалися системного підходу у психології, О.С.Андреев, І.О.Бондаревська, Г.М.Бевз, О.М.Васильченко, Є.В.Гейко, Ю.А.Данилов, О.Ю.Дроздов, Ф.Д.Демидов, А.В.Клочко, Е.Н.Князева, К.В.Коростеліна, Д.О.Леонтьев, С.О.Макеєв, М.І.Найдьонов, С.М.Оксамитна, А.Н.Поддьяков, О.В.Швачко і ін. Наприклад, К.В.Коростеліна вказує, що системні описи – засіб вирішення багатьох теоретичних і прикладних задач, які постають сьогодні перед психологами [170]. У теоретичному плані – це інтеграція і систематизація психологічних знань, усунення надлишковості накопиченої інформації та скорочення в наслідок цього обсягу описів, виявлення інваріантів психологічних знань, подолання недоліків локального підходу, зниження суб'єктивізму в інтерпретації психічних явищ. Системний підхід дозволяє позначити прогалини в знаннях про об'єкт, виявити рівень їх повноти, визначити задачі наукових досліджень, в окремих випадках (шляхом інтерполяції та екстраполяції) передбачити властивості відсутніх частин опису. Прикладні задачі, які вирішуються за допомогою системного підходу, – задачі психодіагностики, проектування й управління автоматизованими системами, підвищення ефективності процесу навчання, удосконалення психологічної освіти тощо. Системні методи дозволяють уявити інформацію в адекватному для сприйняття й розуміння вигляді, подати цілісний опис предмета науки, перейти від індуктивного шляху до індуктивно-дедуктивного [170].

Загальною задачею системних досліджень є аналіз і синтез систем. У процесі аналізу система виокремлюється із середовища, визначаються її склад, структура, функції, інтегральні характеристики (властивості), системотвірні фактори, взаємозв'язки з середовищем. У процесі синтезу будується модель реальної системи. Системні описи можуть відображати статичку і динаміку систем, процеси, стани, поведінку, розвиток. Такі описи є безліччю (множиною) знакових, символічних і образних компонентів, згрупованих і упорядкованих відповідно до

структури об'єктів. Ця впорядкованість представлена термінами: шаруватість, стадійність, періодичність, фазність тощо.

Системні відображення психологічних феноменів передбачають опис їхнього змісту (складу) і структури, функцій і властивостей. У межах системного підходу, склад – безліч елементів, які утворюють систему. Множину можна розбивати на підмножини й окремі елементи, відповідно розмежовують макросклад і мікросклад. Дослідники, зокрема В.А.Ганзен, зазначають, що структурою системи є стійка частина відношень, характерних для компонентів системи. Причому, елементам системи можуть бути властиві відношення різних видів, отже, в одній системі може бути декілька структур, можлива декомпозиція систем на підсистеми [67].

Є.В.Гейко, за цілісного підходу розглядає відношення не лише між частинами об'єкта, але й між частинами й цілим. Відповідність між середовищем і системою розглядається як функції системи, а стійкі сумарні характеристики складу й відношень між компонентами системи називають її властивостями [68].

Теоретик сучасної соціології Т. Парсонс, пишучи про систему сучасного суспільства, зазначав, що будь-яка система має дві осі орієнтації:

- 1) ось розрізнення внутрішнього-зовнішнього (акцентування або своїх власних проблем, або подій оточуючого середовища);
- 2) ось розрізнення інструментального-консуматорного (акцентування або миттєвих «засобів», або довготривалих («самодостатніх») потреб-цілей) [280].

Орієнтація за цими осями породжує адаптацію і ціледосягнення (орієнтація «зовні»), інтеграцію і регуляцію як підтримку взірця взаємодії (орієнтація «всередину») як функціональні імперативи, що характеризують будь-які системи на будь-яких рівнях їх існування, як і їх підсистеми, що спеціалізуються на забезпеченні однієї з цих чотирьох функцій і мають також власні імперативи. Соціум (соціальна система) може бути охарактеризований як система функціонально взаємопов'язаних змінних, початково заданих на рівні потреб особистості (система особистості) і забезпечених нормативно-ціннісною системою культури,

що забезпечує акторів засобами й технологіями підтримки соціального порядку, тобто підтримки рівноваги, стійкості й консенсусу всередині суспільства в цілому, й на кожному рівні й у кожній підсистемі його організації зокрема [280].

У психологічному контексті розвитку ідей Парсонса цікавим є підхід В.І.Кабріна в розробці теорії транскомунікацій [137; 138]. Транскомунікацію він розуміє як спосіб виходу людства за свої межі, як те, що акцентує «несамодостатність», «несамототожність» особистості й орієнтує на її самореалізацію й саморозвиток. Початок такого аналізу сутності особистості через інтра-, інтер- і метаіндивідні внески подано в ще теорії персоногенезу В.А.Петровського: «...особистість індивіда може бути осмислена трьома способами: інтраіндивідно, інтеріндивідно й метаіндивідно, лише через єдність цих аспектів розкривається побудова і структура особистості. Особистість індивіда, опосередкована соціальною діяльністю, набуває ідеальну представленість в інших людях, у її зв'язках з ними, нарешті, у ній самій як члені соціального цілого» (В.А.Петровський, 1996) [286, с. 400].

Таким чином, комунікація будь-якого рівня має дві координати, два виміри – інформативність і енергообмін. Можна погодитися з В.І. Кабріним у тому, що основним способом розвитку людського життя є транскомунікативні процеси (під якими розуміються оборотні переходи і нові синтези між різноманітними формами й рівнями людської комунікації, на основі їх універсальної інформаційно-енергетичної природи), розуміючи під цим відкритість людини як системи та її здатність до самоорганізації через обмін інформацією, енергією з «середовищем» у процесі транскомунікації [138, с.7] Отже, В.І.Кабрін пропонує розглядати феномен комунікації як смислоутворюючий, смислотворчий процес життя будь-якої форми й рівня, «оскільки в живих системах інформація, яка має життєвий смисл, не просто передається, але й трансформується і твориться, втілюючись при цьому в найрізноманітніших кодах (мовах) – от генетичного до культурного» [там саме].

Зазначимо, що вивчення особистісної зрілості як системи вимагає аналізу її в декількох планах.

По-перше, зрілість особистості є компонентом складної системи особистості, й тому розглядається як частина своєї видо-родової макроструктури, закономірностям якої вона підлягає. Проблема взаємозв'язку і взаємовідношення особистісної зрілості, психологічної зрілості й відповідальності як її компонентів є досить складною і недостатньо розробленою. У процесі аналізу важливо розглядати не лише особливості взаємодії компонентів всередині системи особистісної зрілості, але й основні детермінанти, що впливають на співвіднесення таких елементів, як ідентичність особистості, прояв рефлексії, здатність прийняття й несення відповідальності.

По-друге, особистісна зрілість має бути досліджена як система, що має свої специфічні особливості. Вводячи поняття системності особистісної зрілості, ми прагнемо підкреслити її цілісність, взаємозв'язок компонентів у процесі функціонування й розвитку. На основі системного методу та аналізу необхідно розглянути структуру, функції й динаміку системи особистісної зрілості.

По-третє, особистісна зрілість має аналізуватися на основі мікросистем, закономірностям яких вона підлягає. Важливо дослідити особливості різних видів зрілості, проблеми виявлення окремих типів і закономірності розвитку, а також їхнього взаємозв'язку між собою та їх компонентами, за сформованістю яких судять про досягнення людиною зрілості. До сьогодні у психології проблема особистісної зрілості розглядалася в аспекті вивчення її структурних компонентів, але диференціальний підхід до дослідження людини передбачає аналіз даних у контексті її індивідуальності, у тому числі й на різних етапах вікового розвитку.

По-четверте, особистісна зрілість має характеризуватися за її зовнішньою взаємодією на основі найбільш узагальнених властивостей особистості, які, на нашу думку, визначають здатність до надситуативного сприймання, регулювання й управління власною адекватною взаємодією з реальністю. На наш погляд, лише у такому випадку можливе прийняття відповідальності за себе і свою діяльність як суб'єкта та можливих наслідків діяльності чи бездіяльності в соціумі.

Нарешті, психосинергетичний і системний підходи до особистісної зрілості зумовлюють розгляд її як цілісного феномена, що має специфічні особливості структури, функціонування й динаміку.

Найбільш значимі, на нашу думку, психосинергетичні позиції. Узагальнюючи, відзначимо такі:

- еволюція як форма розвитку (причому, будь-яка еволюція – людини, науки, природи) – це закономірне ускладнення системної організації явища; транцендентальність як постійний вихід відкритої системи за межі усталеного розуміється розширено – як властивість усього космічного універсуму, якому підлягають і підсистеми, що входять у нього;

- для відкритих систем, у яких внутрішній порядок забезпечується обміном з середовищем речовиною, енергією, інформацією, обмін (форма взаємодії) супроводжується ще й «породжуваним ефектом взаємодії», що виникає як результат взаємопереходу взаємодіючих сторін. Колишнє «зовнішнє» стає внутрішньою якістю системи, системною якістю, новоутворенням, яке перетворює систему, тобто ускладнює її системну організацію і робить її сенситивною до інших змістів зовнішнього, які тепер відповідають перетвореній колишньою взаємодією системі.

2.2. Системний аналіз категорії «особистісна зрілість»

2.2.1. Аналіз категорії «особистісна зрілість» як системи

Використання системного підходу надає можливість виявити особливості функціональних проявів особистісної зрілості, виявити її структурні характеристики, механізми розвитку, способи конструктивно-регулюючого регулювання в цілісній картині соціальної дійсності для можливого розв'язання протиріч, які виникають на життєвому шляху особистості, що самореалізується, виокремлення важливих характеристик ціннісно-часового континууму, у якому вона живе, діє й розвивається. Такий підхід характерний як для вітчизняної (О.М.Васильченко, І.М.Галаян, Є.В.Гейко, К.В.Коростеліна, Н.Є.Завадцька, С.Д.Максименко, М.І.Найдьонов,

Л.А.Найдьонова, І.В.Рішняк, В.А.Семиченко, Ю.М.Швалб, В.М.Ямницький, Т.С.Яценко, й ін.), так і для зарубіжної психології (Л.І.Анциферова, Л.І.Божович, Б.М.Ломов, В.М.Русалов, І.А.Шляпнікова Г.П.Щедровицький, Н.Н.Ярушкін й ін.).

На думку В.А.Семиченко, особистість належить до категорії самоорганізованих систем, які одночасно адаптуються й навчаються. Автор виокремлює якості, властиві всім самоорганізованим системам, а отже й особистості [341; 342]:

1. Певна гнучкість структури, що є адаптивним механізмом системи. Тобто психологічна структура особистості дозволяє до визначених меж без будь-яких внутрішніх змін адаптуватися до змінюваного соціального середовища, у чому й виявляється її саморегуляція.

2. Здатність активно взаємодіяти з середовищем, не лише отримуючи від оточення інформацію й енергію, але й впливаючи на середовище, змінюючи його в напрямку, що забезпечує більш успішне функціонування системи. Ця властивість яскраво виявляється в особистості, формування й життєдіяльність якої неможливі без соціального середовища. Вплив же особистості на соціальне середовище з метою його зміни є ні що інше, як процес самоорганізації особистості, що є формою неадаптивної активності особистості.

3. Непередбачуваність поведінки самоорганізованих систем. Тут ідеться про те, що в певних ситуаціях система може йти різноманітними шляхами, але обирає один з них (не обов'язково кращий!). Така неадаптивна поведінка особистості також є проявом процесу її самоорганізації.

4. Здатність урахувати колишній досвід або навчатися, яка дозволяє системі оптимізувати свою діяльність, ґрунтуючись на використанні закономірностей, властивих середовищу. І ця якість відображає наявність у особистості процесу самоорганізації, ступінь виявлення якого має досить індивідуальний характер [241].

Таким чином, самоорганізовані системи можна визначити як системи, здатні при активній взаємодії з середовищем змінювати свою структуру, зберігаючи в той же час цілісність і діючи в межах закономірностей, властивих оточенню, обирати одну з

можливих ліній поведінки. Система, що має сукупність таких якостей, може враховувати велику кількість факторів, кожен з яких змінюється в широких межах, іншими словами, може здійснювати контроль, регулювання чи керування надзвичайно складними процесами. Для характеристики особистісної зрілості як системи необхідне врахування властивостей системи, обумовлених сукупністю всіх наявних взаємозв'язків між її елементами. До таких властивостей належать: множинність, інтегрованість, цілісність, динамічність, незавершеність, неповнота розвитку й гетерохронність розвитку. Розглянемо їх детальніше.

Множинність як показник зрілості визначається великою кількістю її видів. В.М.Русалов спеціально поставив питання про єдиність чи множинність психологічної зрілості, що відображено в назві однойменної статті «Психологічна зрілість: єдина чи множинна характеристика?» [331]. Вирішує це питання автор на користь множинності, хоча й припускає можливість розробки єдиної сумарної концепції зрілості.

Розглядаючи множинність як характеристику системної якості зрілості слід зазначити, що вона виявляється як мінімум у двох аспектах:

- 1) у різних видах зрілості, що відображають різні сторони розвитку особистості;
- 2) у множинності окремих елементів – компонентів особистості, за сформованості яких говорять про досягнення зрілості.

На нашу думку, особливості прояву цих аспектів можуть стати формальними показниками зрілості як системи, оскільки труднощі визначення реальних, об'єктивних критеріїв зрілості пов'язані з методологічними перевагами кожного дослідника. Наприклад, Б.Г.Ананьєв відзначав, що «наставання зрілості людини як індивіда («фізична» зрілість), особистості («громадянська»), суб'єкта пізнання («інтелектуальна» зрілість) й праці («працездатність») у часі не співпадає, і подібна гетерохронність зрілості зберігається в усіх формаціях» [10, с. 185]. Крім того, складність у визначенні об'єктивних критеріїв кожного виду зрілості обумовлена

системною функціональністю. У системному дослідженні той самий субстрат має одночасно різні характеристики, параметри, функції й навіть різні принципи побудови. Одним із проявів цього є ієрархічність старіння систем, причому той факт, що всі рівні ієрархії «вироблені» з одного матеріалу, робить особливо складною проблему пошуку специфічних механізмів взаємозв'язку й виявлення критеріїв різних рівнів системного об'єкта [67].

Для можливості аналізу розмаїття визначень видів зрілості різних авторів, на наш погляд, важливо виокремити систему ієрархічних взаємовідношень різних видів зрілості між собою і структурну наповненість якостями. Однак, з'ясувати чіткі та ясні відповідності й взаємозв'язки між різноманітними видами зрілості складно, оскільки більша частина досліджень присвячена парціальному вивченню й опису тільки одного виду зрілості, поза зв'язком з іншими видами й рівнями. Крім того, багато з видів зрілості детально поки що не вивчені (як наприклад, релігійна зрілість), що також ускладнює визначення їх місцезнаходження в загальній структурі зрілості особистості.

Дослідники проблем множинності як характеристики системної якості (А.ІІ.Журавльов, К.В.Коростеліна, В.С.Мерлін, В.М.Русалов, В.А.Семиченко, О.Б.Старовойтенко, П.М.Якобсон й ін.) виокремлюють три роди відношень, які пов'язують різні види зрілості – відношення імплікації (включення), тотожності й рядоположеності.

Відношення імплікації передбачають включення окремих видів зрілості в більш загальні. Фізіологічна й статевая зрілості знаменуються завершенням росту й розвитку тіла індивіда, досягненням статевого дозрівання, готовністю до вступу в статеві стосунки; біологічна свідчить про дозрівання органів і систем організму, його готовність до повноцінного функціонування як живого самостійного організму; вікова зрілість характеризується не лише дозріванням організму й здатністю його функціонувати, але й досягненням певного віку й наявністю певних новоутворень, що відповідають цій віковій межі. Наприклад, визначаючи «фізичну» зрілість як зрілість людини як індивіда, тобто соматичну і статеву, Б.Г.Ананьєв

пропонує розглядати «громадянську» зрілість як своєрідний результат соціалізації індивіда, тобто набуття ним властивостей особистості.

Соціальна зрілість за П.М.Якобсоном, містить громадянську, моральну, естетичну зрілість. У свою чергу, соціальна зрілість описується як компонент особистісної зрілості [463]. В.М.Русалов, говорячи про акмеологічну зрілість, характеризує особистісну зрілість через емоційну, моральну, соціальну й інтелектуальну зрілість [330]. У дослідженнях А.Л.Журавльова соціальна і психологічна зрілість утворюють своєрідний конгломерат – соціально-психологічну зрілість, тоді як розвиток самої соціально-психологічної зрілості, на його думку, не становить собою якийсь окремий процес, а є включеним у загальний процес розвитку особистості. Тому й критеріями розвитку соціально-психологічної зрілості є особистісні показники – сформованість Я-концепції, свідомості й самосвідомості особистості тощо [118; 119].

Відношення тотожності виявляються тоді, коли в трактовках деяких видів зрілості, поданих різними авторами, простежується певне загальне розуміння, різні види зрілості виявляються близькимизасвоїмзмістом. «Психологічназрілість» («psychological maturity»), яка в зарубіжній літературі є показником психічної повноцінності і психологічного розвитку [475; 477; 478; 481; 483; 484; 485; 486; 488; 490; 494; 498; 505; 506; 510; 512; 515; 519], близька за змістом до психічної і когнітивної зрілості. Як ми вже зазначали, вітчизняна психологія отримала в спадщину від науки радянського періоду традицію розглядати особистісну зрілість крізь призму соціальної зрілості, коли становлення особистості ототожнюється, перш за все, із соціальним самовизначенням і самореалізацією. На нашу думку, така тенденція надавала можливість «викрутитися» науковим дослідженням актуальних проблем індивідуальних особливостей розвитку й досягнення зрілості в умовах всеохоплюючого «під керівництвом».

Нарешті, про відношення рядоположення можна говорити, коли два чи декілька видів зрілості постають як однорівневі характеристики. Зазвичай, такими рядоположеними є ті види, які наряду з іншими включаються в якийсь більш загальний клас

зрілості. Наприклад, громадянська, моральна, естетична зрілість, що утворюють соціальну зрілість (П.М.Якобсон, О.В.Темрук) соціальна і психологічна зрілість, що визначають особистісну зрілість (О.Б.Старовойтенко) або соціально-психологічну (А.Л.Журавльов) и т.д.

У цілому, власне про особистісну зрілість, у тому або іншому її аспектах, пишуть: К.А.Абульханова [2], О.С.Андрєєв [12], М.Й.Боришевський [309], О.О.Бодальов [41], А.О.Вовк [62], Є.В.Гейко [68], Н.М.Дідик [96; 97], Г.А.Дьоміна [112], Г.Г.Горелова [75], А.О.Деркач [93], М.А.Ємельянова [114; 115], О.В.Завгородня [120], О.В.Зазимко [121], Б.В.Зейгарник [125], О.В.Козаченко [161], І.Є.Колєснікова [164], Р.Кочюнас [178], Д.О.Леонтєв [208], О.А.Лукаевич [214], Г.І.Меднікова [233], Т.П.Мироненко [238], Л.Ф.Обухова [266], Л.А.Онуфрієва [270], С.М.Панченко [280], Л.І.Пилипенко [309], Ю.О.Приходько [303], А.О.Реан [317], В.А.Роменець [324], В.М.Русалов [330; 331], М.Ю.Семенов [340], Т.П.Скрипкіна [346], О.В.Тіунова [390], Т.М.Титаренко [384], О.В.Темрук [381; 382], В.Є.Ткаченко [391], Н.В.Чепелєва [430], Р.М.Шаміонов [439], І.Я.Шемелюк [445], О.С.Штепа [450; 451], Т.М.Яблонська [309], П.М.Якобсон [463], й ін.

Відповідно до окремих сторін розвитку особистості вітчизняні й зарубіжні автори подають у наукових працях такі види зрілості (за алфавітом):

- батьківська (О.М.Васильченко [54], І.М.Кучманіч [178], К.Ю.Сіра [178], О.В.Тіунова [390], К.І.Fredriksen [483], К.С.Birditt [478]);
- біологічна (О.М.Васильченко [54], О.В.Тіунова [390]);
- громадянська (Б.Г.Ананьєв [10], Т.П.Мироненко [238], В.М.Русалов [330], Л.А.Снігур [352], П.М.Якобсон [463]);
- духовна (М.Й.Боришевський [309], С.А.Белорусов [34], Л.А.Снігур [352]);
- інтегративна (М.А.Ємельянова, [114;]);
- когнітивна (Б.Г.Ананьєв [10], Г.А.Дьоміна [112], О.В.Зазимко [121], О.В.Козаченко [161], В.М.Русалов [330], М.Л.Смульсон [351], О.В.Темрук [380; 381], К.Riegel [510], G.Labouvie-Vief [498]);

- моральна (Б.Г.Ананьєв [10], П.М.Якобсон [463], В.М.Русалов [330], І.А.Кудрявцев [183]); (L.Kohlberg [494]);
- статєва (І.М.Кучманич [178], К.Ю.Сіра[178], О.В.Тіунова [390]);
- професійна (В.О.Бодров [42], О.ІБондарчук [44], А.О.Деркач [93], Н.М.Дідик [96; 97], Є.В.Гейко [68], Л.В.Каменєва [142], О.М.Кокун [163], Т.В.Комар [165], О.В.Темрук [381], R.T.Walls, S.P.Gulkus [519]);
- психічна (А.О.Деркач [93], С.М.Панченко [280], Г.О.Шапорєва [441]);
- психологічна (Л.І. Анцифєрова [13], Є.В. Гейко [68], О.В. Козаченко [161], О.В. Лавренко [188], С.Д. Максименко [224], Н.І. Мацевко [231], О.Б. Старовойтенко [362], О.Л. Солдатченко [356], О.В. Темрук [381; 382], Т.М. Шутенко[453], П.М. Якобсон [463]);
- психосоціальна (С.А.Markstrom, S.K.Marshall [505]; E.Greenberger, B.Sorensen [488]; M.D.Berzonsky, L.S.Kuk [477]; J.A.Goldman, P.V.Olczak [486]; М.Ремшмидт [317]; Н.Thomä [515]);
- релігійна (К.Genia [485], J.Hanford [490]);
- соціальна (Г.Г.Александрова [8]; Б.Г.Ананьєв [10], О.М.Васильченко [54], О.В.Зазимко [121], О.О.Зарецька[123], Р.Кочюнас [178], І.Є.Колеснікова [164], О.В.Козаченко [161], І.С.Кон [167], Н.П.Лебедик [196], Л.І.Пилипенко [309], А.О.Реан [317], В.М.Русалов [330], Т.В.Скрипник [347], О.Л.Солдатченко [356], О.Б.Старовойтенко [362], О.В.Темрук [381; 382], Д.І.Фельдштейн [397], К.Schneider [512], О.С.Штепа [450; 451], П.М.Якобсон [463] й ін.)
- соціально-психологічна (А.Л.Журавльов [118; 119]);
- суб'єктна (А.Я.Боднар, [43], В.О.Татенко [377], М.-Л.А.Чепа [429]);
- синовня/дочірня (К.І.Fredriksen [483], K.S.Birditt [478]);
- трудова (Б.Г.Ананьєв [10]);
- фізична (Б.Г.Ананьєв [10], В.М.Русалов [330], О.О.Бодальов [41], А.О.Деркач [93], Г.Крайг [179], О.В.Лавренко [188]);
- форм поведінки (М.Й.Боришевський [309],

О.А.Донченко [100], І.Є.Колеснікова [164], О.В.Козаченко [161], В.О.Татенко [377]);

- емоційна (О.М.Борисенко [48], Є.В.Гейко [68], Г.А.Дьоміна [112], О.В.Козаченко [161], О.С.Кочарян [174], В.В.Ріжок [48], Т.В.Скрипник [347], О.В.Темрук [382], М.А.Півень [289]; О.А.Чудина [435]; Н.Dupont [481].);

- естетична (П.М.Якобсон [463], С.Venson [475]; Н.Gardner [484], М.Parsons, М.Durham [506]).

Як видно з переліку, множинність як характеристика системної якості зрілості представлена максимально повно. За таких умов, визначити однозначно місце й критерії власне особистісної зрілості у співвідношенні з іншими видами зрілості досить складно. У деяких роботах особистісна зрілість постає більш загальним родовим поняттям для інших видів зрілості (соціальної, психологічної тощо), в інших – вона ототожнюється з соціальною зрілістю, у третіх – входить як окремий елемент до складу інтегративної зрілості людини. Частіше за все, вид зрілості розглядається як сформований комплекс розвитку певної сфери життєдіяльності людини або сфери особистості. Окрім того, вид зрілості постає як найвищий ступінь розвитку певних здібностей, властивостей, визначається об'єктивними критеріями, які, в решті решт, пропонуються соціумом в історично-культурному аспекті [450].

Психологічна зрілість людини передбачає опанування нею сукупності родових психологічних здібностей: мислення, свідомості, бажань, волі, почуттів тощо, усвідомлення себе носієм і суб'єктом цих родових людських здібностей. Психологічна зрілість дозволяє людині забезпечувати збереження й підтримку власного життя, прийняття й несення відповідальності за нього. О.Л.Солдатченко вважає, що психологічна зрілість «передбачає гарно інтегровану цілісну психологічну організацію не лише інтелектуальних, емоційних і вольових якостей, але й змістовно-смыслових і динамічно-енергетичних характеристик особистості» [356]. Виходячи з такого розуміння психологічної зрілості, соціально-психологічну, когнітивну, емоційну зрілість ми відносимо до компонентів психологічної зрілості. За такої логіки відношень імплікації психологічна зрілість є включеним

компонентом у особистісну зрілість. Таким чином, у нашому дослідженні ми психологічну зрілість будемо розглядати як базисний структурний конструкт, що входить до складу особистісної зрілості.

Соціальна зрілість виявляється в усвідомленні себе суб'єктом власного життя, власної індивідуальності й суб'єктом історичного процесу, тобто суб'єктом розвитку спільноти, до якої людина себе відносить. О. Штепа розглядає соціальну зрілість як соціальний критерій переходу від дитячої до дорослої стадії онтогенезу. Цей критерій визначається як можливість юнака або дівчини самостійно обирати свою долю (вибір професії, місце навчання, роботи, рішення про шлюб) без згоди батьків [450, с. 23]. Соціальна зрілість передбачає самовизначення в двох планах – соціальному й індивідуальному. Громадянська, професійна, релігійна, політична, батьківська й т.п. зрілість можуть бути компонентами соціальної зрілості, якщо патріотизм, певні ідеї, професіоналізм становлять норми тієї спільноти, у якій людина самовизначена або яка оцінює її соціальну зрілість. Показники ступеня соціалізації особистості й емансипації людини від батьків, індивідуалізації, ідентифікації тощо багатьма дослідниками також трактуються як показники зрілості. Таким чином, соціальну зрілість визначають як ступінь соціалізації особистості – ступінь засвоєння нею стандартів поведінки, соціальних норм, правил, які характеризують конкретне соціо- й етнокультурне середовище.

Важливо відзначити: О.Штепа вказує на те, що особистісна зрілість поділяє смислове поле з соціальною [450]. Авторка зазначає, що відмінність особистісної зрілості від соціальної зрілості полягає в тому, що остання передбачає відповідність самопрезентації й поведінки людини вимогам і очікуванням суспільства, відповідальне виконання нею соціальних ролей. У той час, міркує дослідниця, як змістом особистісної зрілості є відповідальність за побудову власних життєвих принципів згідно із загальними моральними нормами, які є ширшими за соціальні або соціально-культурні. Ми, у цьому погоджуємося з О.Штепою і вважаємо, що особистісна зрілість є відмінною від соціальної за перетворюючою формою поведінки. Це виявляється в тому,

що особистісно зріла людина не тільки вміє налагоджувати з іншими стосунки кооперації, а й привносить конструктивні зміни в ці стосунки або діяльність таким чином, що вони суттєво відрізняються від свого початкового варіанту [450; 451].

Соціальна зрілість, так само як і психологічна перебуває у відношеннях імплікації до особистісної зрілості. Відношення рядоположеності або тотожності будуть виявлятися на рівні громадянської, політичної, батьківської, професійної зрілості. Громадянська зрілість [450, с. 92] характеризується високо свідомим ставленням людини до своїх обов'язків як члена громадянського суспільства. Часто поєднується з юридичною, політичною та трудовою зрілістю. Юридична зрілість – здатність нести відповідальність за власні вчинки перед суспільством, бути суб'єктом громадянських прав.

Громадянська зрілість, згідно Л.А.Снігур, виявляється в демократичності, високому рівні політичної культури, патріотизмі, інтернаціоналізмі, терпимому ставленні до національної критики, ставленні до соціальних проблем як до значущої політичної справи, подоланні технократичного підходу до розв'язання соціальних проблем [352].

О.М.Кокун професійну зрілість за характеризує високим рівнем реалізації людини в професійній сфері, набутті професійної компетентності [163].

Резюмуючи короткий огляд окремих видів зрілості, можна сказати, що множинність виразно представлена в характеристиці зрілості як якості системи. У цілому, аналіз літератури показав, що існує дослідницька тенденція ототожнювати особистісну й соціальну зрілість, однак соціальна й особистісна зрілість мають диференційовані ознаки, а саме: час настання зрілості, наявність прав, які має особистість, зміст складових особистісної зрілості. Отже, вони гетерохронні й детерміновані біологічними та соціальними факторами. В цілому, найчастіше вид зрілості розглядається як сформований комплекс розвитку певної сфери життєдіяльності людини або сфери особистості. На нашу думку, різні види зрілості можуть розглядатися як етапи досягнення особистісної зрілості в процесі самореалізації як суб'єкта діяльності.

Згідно з Б.Г.Ананьєвим, можна говорити про відносність розподілу людських якостей на індивідні, особистісні й суб'єктні, оскільки вони постають характеристиками людини як цілого. І ядром цього цілого є «структура особистості, у якій перетинаються (узагальнюються) найважливіші якості не лише особистості, але також індивіда і суб'єкта» [10, с.220]. Виходячи з цього, особистість включає в собі іпостасі індивіда й суб'єкта. Таким чином, у контексті уявлень про особистісну зрілість можна висунути припущення про її стан як системи. Особистісна зрілість виявляється в об'єднанні і функціональному управлінні на рівні її основних видів, координує ці дві системи та їхню взаємодію між собою:

1) психологічної зрілості, яка забезпечується ступенем інтегративності структури особистості і може розглядатися умовно як вертикальний напрям розвитку;

2) соціальної зрілості особистості як суб'єкта діяльності, яка характеризується мірою активності людини в різних видах діяльності, умовно, як горизонтальна характеристика розвитку.

Отже, ми вважаємо, що особистісна зрілість – це якісний стан системи, який забезпечується через управління й адекватність взаємодії із зовнішнім світом для забезпечення умов самореалізації особистості. Таке уявлення про зрілість ми подамо в описі структури особистісної зрілості як системи. Характеристика її не зводиться до лінійних проявів, а характеризується синергетичними скачками, трансформаціями її підсистем у цілісну нову систему. Розвиток рядоположених видів зрілості, які, наприклад, будуть проявлятися на рівні громадянської, політичної чи професійної зрілості, можуть свідчити про особливості процесу розвитку особистості, який умовно можна назвати горизонтальним. Вертикальна характеристика процесу буде включати відношення імплікації. Однак, вертикальну особливість процесу неможна зводити лише до відношень імплікації, так само й горизонтальну – тотожності. Вертикальну особливість процесу неможна зводити лише до відношень тотожності. Вертикальна характеристика описує процес розвитку, за якого операційна система змінюється на нову – більш цілісну, гнучку та в якомусь розумінні потужну.

У людини з'являються нові способи цілепокладання, діяльності й мислення, здатність витримувати більш напружені фрустрації. Перехід на наступний рівень відношень імплікації визначається тим, які аспекти внутрішньої і зовнішньої реальності людина здатна утримувати у своїй увазі. За такої логіки, опорними елементами даного підходу є поняття «індивід», «суб'єкт діяльності», «особистість».

Коли йдеться про індивіда, то найчастіше за все мають на увазі статевозрілість, соматичну і психофізіологічну зрілість мозкових структур і функцій. У психоаналітичній теорії, згідно з Ненсі Мак-Вільямс, цей рівень організації є структурою особистості й розглядається як певний рівень розвитку особистості, який відображає особливості індивідуалізації людини або ступінь патології, що сформувалися в період об'єктних відношень (психотичний, пограничний, невротичний) [221].

На суб'єктному рівні розвитку особистості ми розглядаємо прояви зрілості як адекватність взаємодії особистості як суб'єкта діяльності в соціальних відношеннях. Зрілість виявляється у свідомій множинності, часто суперечливих, соціальних ролей, які наповнюються в діяльності особистості. Критеріями зрілості як суб'єкта діяльності постають зріла ідентичність особистості, особливості розвитку рефлексії, особливості структурованості внутрішнього світу особистості, за сформованістю яких можна діагностувати готовність особистості до адекватного самоконтролювання, самоуправління і відповідального ставлення особистості до взаємодії із зовнішнім світом.

Крім того, зрілість, як співвідношення Я – Інший, часто характеризується як період віддавання, повернення накопичених за період дорослішання знань, умінь у формі корисних для суспільства продуктів. Ми систематизували і виокремили конкретні задачі зрілості, існуючі в загальному ключі генеративності:

1. виконання батьківської ролі [54; 266; 267; 419];
2. становлення інтимно-особистісних відношень і любов до іншої людини [226; 269; 379; 419];
3. зайнятість певною працею, самореалізація, що приносить користь суспільству [45; 230; 219; 309];

4. активна побудова власної особистості, індивідуальності, саморозвиток, вміння управляти власним психологічним простором, суверенність, здатність створювати нове, усвідомлюючи свою суб'єктність, іноді виявлена як усвідомлення власного призначення в житті, свого місця в суспільстві [123; 128; 255; 383];

5. духовне самозбагнення й саморозкриття як здатність до нетравматичного переживання самотності, здатність до усамітнення. Ця властивість, згідно з Д. Рождественським, передбачає: а – нормальну сформованість Я-меж, або диференціацію об'єкта й самості; б – здатність прийняти себе в існуючій реальності за відсутності компенсуючого (доповнюючого) об'єкта [34; 322; 324; 334].

Однак, в умовах транзитивності суб'єкт малоздатний до самотності, якщо знайомство з реальністю було для нього травматичним – тобто, якщо остання передчасно вторглася в його межі і пов'язана з переживанням безсилля. Такої точки зору дотримуються сучасні психоаналітики Р.Шпіц, В.Годфрі Коблінер, Д.Рождественський. Вони вважають, що травма можлива при надлишковій зовнішній стимуляції в перші тижні життя, у період безоб'єктності [448]; пізніше – у будь-якій ситуації, коли світ виходить з-під контролю дитини, набуваючи властивості непередбачуваності. У таких випадках можна говорити про те, що реальність не залишила суб'єкту страхувального досвіду ілюзій. У той же час, у реальному житті людина виявляє більшу (при саморозвитку) чи меншу (при розвитку) міру суб'єктності стосовно своїх перетворень, ця міра й повинна корелюватися особистісною зрілістю. А.А.Гудзовська називає цю особливість інтраіндивідуальною варіативністю суб'єктності розвитку: рівень суб'єктності може змінюватися залежно від ситуації, від того, чи вважає людина ситуацію значимою настільки, щоб включити всі ресурси для прийняття життєвого рішення [83]. В.О.Татенко розглядає саме високий рівень самостійної активності як показник суб'єктності [377]. Д.О.Леонтьєв описує неоднорідність повноти виявлення людської сутності в різних життєвих ситуаціях, використовуючи поняття «пунктирна людина»: «Маючи можливість функціонувати на

різних рівнях, людина воліє не того рівня, який її властивий у її найвищих людських проявах, а більш низьких, сублюдських рівнів. Сутність людини полягає у можливості переключатися з одного рівня на інший, рухатися по траєкторії, яка містить відрізки руху на різних рівнях» [206].

Н.Є.Харламенкова визначає особистісну зрілість як здатність людини до здійснення спонтанної поведінки. Спонтанну поведінку вона характеризує рівнем інтеграції еґо-ідентичності і ступенем інтеріоризації цінностей, внутрішньою спрямованістю мотивації й узгодженим з нею контролем поведінки [419]. Таке розуміння особливо важливе для нас: ми погоджуємося з автором і вважаємо, що лише зріла особистість може зробити своє життя предметом перетворень і стати суб'єктом (автором) власного життя.

У цілому види зрілості взаємопов'язані й взаємозумовлені індивідуальним рівнем розвитку, показником якого є психофізіологічна зрілість. Однак, говорячи про особистісну зрілість в цілому, ми маємо на увазі не всю індивідуальність, а особистість як суб'єкта діяльності в сенсі людини в соціальному і психосоціальному проявах, об'єкта і суб'єкта суспільних відношень і комунікацій, соціальної поведінки й історичного процесу. У такому випадку, особистісна зрілість готується зрілістю її психологічних (і разом із тим психофізіологічних) механізмів. Так, вона передбачає наявність когнітивної, емоційної і вольової розвиненості, що є умовою здійснення всіх соціальних функцій особистості [307]. У такому контексті важливо відзначити, що люди з фізичними проблемами або вадами розвитку можуть виявляти особистісну зрілість і навпаки. Яскравий образ нашого сучасника австралійця Ніколаса Джеймса Вуйчича тому приклад. Не маючи рук і ніг, він веде активне життя, пише книги й читає проповіді, які допомагають тисячам людей прийняти свої вади, разом із дружиною виховує рідних і усиновлених дітей і є щиро щасливим. І прикладів таких немало. Часто проживаючи труднощі, пов'язані з фізичними особливостями розвитку, відхиленням від загальноприйнятих стандартів, чи зіштовхуючись із різними фізичними змінами (хвороби, катастрофи, війна) людина набуває ті якості й властивості особистості, які і є критерієм зрілості.

Крім того, у контексті соціально-психологічного дослідження нам важливо позначити показники колективного суб'єкта зрілості. У вітчизняній психології під основним критерієм зрілості групи розуміється її здатність проявляти ознаки колективного суб'єкта, тобто взаємопов'язаність і взаємозалежність членів групи, спільну активність і саморефлексивність її членів тощо (І.В.Данилюк, О.А.Донченко, П.П.Горностаї, В.П.Казмеренко, Л.М.Карамушка, М.І.Найдьонов, Л.А.Найдьонова, Л.М.Найдьонова, В.В.Третьяченко й ін.). Домінування однієї з названих ознак визначає рівень суб'єктних якостей групи: рівень взаємопов'язаності і взаємозалежності, рівень спільної активності, рівень групової саморефлексивності (М.І.Найдьонов). На основі поєднання зазначених ознак визначаються психологічні типи колективної суб'єктності: потенційна, реальна і рефлексуюча [3]. Важливо зазначити, що феномен колективного суб'єкта породжує поєднання просторово-часових факторів з іншими видами взаємних зв'язків: функціональних, технологічних, організаційних, управлінських, економічних, політичних, вікових, гендерних, освітніх, професійних, соціально психологічних, етнічних, мовних, культурних тощо. Таке функціонування забезпечується особистісною зрілістю й одночасно стає ресурсом для її досягнення, що є ще однією характеристикою зрілості як системної якості в дуальності інтегрованості й цілісності.

Властивостями інтегрованості й цілісності зрілу особистість наділяють багато авторів. Фундамент заклав К.Роджерс, припустивши, що повноцінно функціонуюча особистість можлива лише як процес, як постійно змінювана людина [319]. Уявлення про цілісність є ключовим у судженнях про інтегративну зрілість людини (Б.Г.Ананьєв, Г.О.Балл, Є.В.Гейко, Г.А.Дьоміна, О.В.Козаченко, В.М.Русалов, А.О.Реан, В.А.Роменец, О.В.Темрук й ін.)

На думку Є.В. Гейко, цілісність вирізняється ієрархічністю взаємопов'язаних елементів, що виявляють власну структуру; цілісність особистості розкривається через узгоджені між собою структурні елементи (системи, модальності, диспозиції) у загальній структурі за принципом полісистемності [68].

Дослідниця стосовно проблеми цілісності особистості зазначає, що в структурі полісистемної цілісності особистості, залежно від специфіки зв'язку із соціально-психологічними характеристиками й індивідуально-типологічними властивостями, вирізняються соціально-психологічні типи особистості з відповідними рівнями організації її цілісності [68].

Т.М. Титаренко говорить про принципову незавершеність і неповноту розвитку, порівнюючи процес становлення й розвитку особистості з мандрівкою Одисея до незвіданої й ваблячої землі, яка, з її точки зору, триває безперервно протягом усього онтогенезу людини [389]. Зовнішнє середовище, здійснюючи постійний збуджуючий вплив на систему, примушує її перебудовуватися, нейтралізувати чи асимілювати ці впливи. Чим вища організованість системи, тим вона, з одного боку, більш чутлива до середовища, а з іншого – більш активно на неї впливає. О. Штепа вказує, що особистісна зрілість є динамічною особистісною структурою, пропріумом, який є важливим для досягнення еґо-ідентичності особистості [450].

У роботах сучасних вітчизняних авторів, які в дослідженні особистісної зрілості ґрунтуються на методології системного підходу (наприклад, дисертаційні дослідження Н.М.Дідик, Г.А.Дьоміної, О.В.Козаченко, Г.І.Меднікової, О.В.Темрук, О.С.Штепи), також виразно відчутне прагнення пошуку інтегративних характеристик зрілості.

Так, О.В.Темрук виявляє роль окремих психологічних феноменів, що визначають особистісну зрілість в юнацькому віці, зокрема, ціннісних орієнтацій, мотивації досягнення, громадянської свідомості та самосвідомості. Дослідницею описано рівні розвитку (дуже високий, високий, задовільний та незадовільний) та динаміку особистісної зрілості майбутнього вчителя впродовж навчання у вищому навчальному закладі та встановлено взаємозв'язок особистісної зрілості майбутнього вчителя з його професійно-педагогічною спрямованістю [382]. У дослідженнях О.В.Козаченко емпірично доведено, що наявність внутрішньособистісного конфлікту впливає на розвиток структурних компонентів соціальної зрілості студентської молоді, який полягає у формуванні власної,

критично осмисленої системи цінностей, розумінні власних бажань і потреб, підвищенні самоефективності в різних сферах життєдіяльності, досягненні впевненості, гнучкості та реалістичності мислення, розвитку саморефлексії та навичок розв'язання як внутрішніх, так і зовнішніх проблем. Дослідницею визначено індивідуально-психологічні ресурси когнітивного та поведінкового компонентів соціальної зрілості, дефіцит яких продукує переживання внутрішньоособистісного конфлікту зі значним дезадаптивним ефектом. О.В.Козаченко розглядає це як перешкоду прагненню до власної значущості, яка виражається: в тенденції до негативного самоствавлення, утраті самоповаги та аутосимпатії; переживанні внутрішньої скутості, нездатності контролювати власну поведінку; невмінні підкорюватися встановленим правилам; у вираженій тенденції до інтернальності у сферах міжособистісних стосунків та особистісних досягнень, що у свою чергу може призвести до емоційного вигоряння та перенапруження через гіперконтроль [161]. О.С.Штепа, розробляючи «Диспозиційну модель особистісної зрілості», особистісну зрілість визначила як ефект самостійно пережитої людиною у зрілому віці ненормативної кризи ідентичності. Він характеризується як психологічне новоутворення, що завершує юнацький і відкриває зрілий період життя людини. У експериментальному дослідженні вона виявила десять рис-індикаторів особистісної зрілості як центральних рис пропріуму особистості [450].

Таким чином, інтегрованість і цілісність є базовими властивостями особистісної зрілості як системи. Динамічність, принципова незавершеність і неповнота розвитку – взаємопов'язані властивості, акцентовані багатьма дослідниками, які розглядають зрілість як процесуальну, а не результативну характеристику особистості.

Навіть в акмеології з часом відбувалися зміни трактувань поняття «акме» – від розуміння акме як максимального піку зрілості, до розгляду акме як точки на безперервній кривій. Так, О.О.Бодальов відзначає, що акме – це багатовимірний стан людини, який ніколи не є статичним утворенням і, навпаки, відзначається більшою чи меншою варіативністю й

змінюваністю [41]. За В.М.Русаловим, акмеологічна зрілість після досягнення вершини продовжує зростати, досягати нових вершин за рахунок системних реорганізацій психічних властивостей [330; 331].

У межах видового аспекту зрілість розглядається через її прояви на різних рівнях розвитку й становлення особистості, переважно розуміється як сформований комплекс розвитку певної сфери життєдіяльності людини або сфери особистості.

Кожний вид зрілості є підсистемою складної інтегрованої цілісної системи особистісної зрілості, яка обумовлена закономірними взаємозв'язками і відображає різні сторони розвитку особистості, забезпечує творчу взаємодію з реальністю. Окремі види зрілості відображають окремі сторони соціальної взаємодії особистості, забезпечують множинність різних видів зрілості, які є способами самовираження й самоздійснення зрілої особистості (політична, професійна, релігійна, батьківська тощо).

Таким чином, у нашому дослідженні зрілість розглядається як функціонально-процесуальна система, яка перебуває в постійному розвитку, здатна до різнорівневих досягнень, а не як результативна характеристика якогось визначеного рівня розвитку.

Для системного розкриття психологічного феномена особистісної зрілості доцільно розглянути питання про структуру системності, її структурні компоненти, їхні взаємозв'язки, які забезпечують збереження якісної специфіки системи, особливості функціонування й динаміки зрілості як системи в трансформаційних умовах.

2.2.2. Структурна характеристика особистісної зрілості як системи

На основі системного підходу, структурою системи називається постійна частина відношень, характерних для компонентів системи. Причому, елементам системи можуть бути властиві відношення між різними її видами, отже, в одній системі може бути декілька структур. У такому випадку, множинність можна розбити на підмножинність як окремі

елементи, і тоді розрізняють макроструктуру і мікроструктуру системи. Висвітлюючи проблематику особистісної структури, К.К.Платонов підкреслює, що «з поняттям структури діалектично пов'язано поняття елементів. Поза цією діалектикою будь-яку структуру достатньо глибоко зрозуміти неможливо... структура змінюється залежно від її елементів» [290]. У психології під «структурою» прийнято розуміти сукупність стійких зв'язків між безліччю компонентів об'єктів, які забезпечують її цілісність і тотожність самій собі на різних рівнях. В.А. Роменець підкреслював, що саме особливості функціонування визначають структурну своєрідність психічного [324].

Ми використовуємо розуміння структури, запропоноване Б.Г.Ананьєвим, який передбачав її «цілісне утворення й певну організацію властивостей» та відзначав, що для розуміння функціонування цілісних психічних утворень необхідне «дослідження компонентів структури, віднесених до різних рівнів», а також урахування «взаємозв'язків між цими компонентами» [9, с. 261]. У вітчизняній психології розробки щодо аналізу «структурної» цілісності запропоновані й подані сучасною українською дослідницею Є.В.Гейко [68]. В цілому, при аналізі наукових підходів до визначення структури особистісної зрілості, на наш погляд, можна виокремити такі напрями, які характеризують взаємозв'язки між її компонентами:

- дослідження, спрямовані на вивчення мікро- рівня структури особистісної зрілості; вони відображають особливості індивідуалізації людини або ступінь патології, що сформувалися в період об'єктних відношень; структурні компоненти забезпечують оптимальне функціонування й розвиток, соматичну й психофізіологічну зрілість мозкових структур і функцій власної особистості як суб'єкта життєдіяльності; така структура характеризується з точки зору взаємозв'язку структурних компонентів у інтраіндивідуальному просторі;

- дослідження, спрямовані на вивчення макро- рівня структури особистісної зрілості; у таких дослідженнях розглядаються прояви структурних компонентів зрілості в інтеріндивідуальному просторі особистості з точки зору її соціальних відношень і їхньої значимості для суспільства;

- дослідження, спрямовані на комплексне вивчення структури особистісної зрілості як взаємодії макро- і мікро-рівнів, які взаємообумовлені та взаємодіють між собою.

На нашу думку, така систематизація теоретичних підходів через інтра-, інтер- і мета- індивідні простори відображає власне організацію поняття «структура особистісної зрілості», яка містить всі ці рівні: структура на індивідному рівні функціонування особистісної зрілості; структура на суб'єктному рівні функціонування особистісної зрілості; структура на особистісному рівні, яка інтегрує дві попередні. Структура особистісної зрілості обумовлює зріле функціонування прогресивного розвитку та забезпечує відповідальне функціонування особистості як суб'єкта власного життя; виявляється у творчій взаємодії з реальністю, управлінням цим процесом і прийняттям відповідальності за свої дії та їх наслідки.

Представники першого напрямку характеризують мікро- рівень структури особистісної зрілості з позиції взаємозв'язку компонентів у інтраіндивідуальному просторі. Вони (Г.А.Дьоміна, Л.М.Потапчук, Ю.В.Ращупкіна, О.В.Темрук і ін.) вважають, що таке співвіднесення компонентів у структурі особистісної зрілості забезпечує оптимальне функціонування особистості як суб'єкта життєдіяльності.

На думку Ю.В.Ращупкіної, структура особистісної зрілості представлена взаємозв'язаними компонентами: ціннісно-мотиваційним, емоційно-вольовим, рефлексивним і саморегуляційним [315]. На основі визначених компонентів, автор пропонує діагностувати і фіксувати певні особистісні властивості; вимірювати їх сформованість і вираженість в загальній конфігурації особистісних властивостей, характерних для зрілої особистості; за їх вираженістю виокремлювати типи «зріла/незріла» особистість [там саме]. О.В.Темрук виявляє роль окремих психологічних феноменів, що визначають особистісну зрілість зокрема, особливості: ціннісних орієнтацій, мотивації досягнення, громадянської свідомості та самосвідомості [381]. За Г.А.Дьоміною, особистісна зрілість є динамічним утворенням, що залежить від багатьох зовнішніх і внутрішніх чинників та синтезує взаємопов'язані та взаємообумовлені

компоненти: когнітивний, мотиваційно-ціннісний, особистісний та поведінковий [112].

На думку Л.М.Потапчук, центральним елементом у структурі особистісної зрілості є, загальна інтернальність, яка включає рівень суб'єктивного контролю за будь-якими значущими ситуаціями. Чим вищою є інтернальність, тим вищий рівень суб'єктивного контролю над емоційно-позитивними і негативними подіями і ситуаціями [297].

У цілому, аналіз досліджень представників вітчизняної й зарубіжної науки різних напрямів дозволив виявити ключові структурні компоненти мікро- рівня, якими наповнюється конструкт зрілості (в довільному порядку):

- сформованість мотиваційно-потребнісної й ціннісно-сміслової сфер особистості, у яких на вершині їх ієрархії знаходяться вищі духовні, загальнолюдські й культурні потреби й цінності;

- сформованість Я-концепції й розвинута самосвідомість;
- сформованість когнітивних функцій, високий рівень рефлексії;

- сформованість емоційно-вольової сфери особистості, яка забезпечує особистості здатність і готовність до саморегуляції і самоорганізації;

- зріла ідентичність;
- інтернальність;
- використання зрілих форм механізмів захисту особистості;
- особливості прояву тривожності й ін.

Важливо зазначити, що визначені показники виступають основними критеріальними ознаками різних видів зрілості (когнітивної, емоційної тощо). Таким чином, можна стверджувати, що різні види зрілості в основі своїй мають той самий радикал – психологічну зрілість. Психологічна зрілість, складовими якої є інтелектуальна та емоційна зрілість, постає показником роботи сенсорних, мнемічних та інтелектуальних функцій, виділених за критерієм сфери особистості [350]. Так, наприклад, за характером особистісних проявів емоційна зрілість може свідчити як про розвинутий самоконтроль, так і про емоційний інтелект. Емоційна зрілість – здатність людини управляти власними імпульсами й

адекватно ситуації виражати емоції, почуття. Істинна когнітивна зрілість настає, коли людина набуває навички самостійного прийняття рішень, стає відповідальною і обов'язковою стосовно своєї діяльності [134; 174; 180; 266].

Квінтесенцією виокремлення інтраперсонального рівня компонентів зрілості, на наш погляд, є структура, представлена одним із президентів відділення психоаналізу в американській психологічній асоціації Ненсі Мак - Вільямс. Вона запропонувала власну структурну класифікацію на основі найвищої (для даного індивіда) адаптивності до умов середовища. Учена вважає, що основним показником зрілості є повна органічна життєздатність, виражена в найвищій (для даного індивіда) адаптивності до умов середовища, і здатність витримувати фрустрацію (часто відповідальність стає для особистості такою нестерпною фрустрацією, прим. Баранова). У роботі «Психоаналітична діагностика», що вийшла в перекладі російською в 1994 р. дослідниця виокремила чотири рівні розвитку структури зрілості: нормальний, психотичний, пограничний, невротичний, які діагностуються за особливостями функціонування структурних компонентів:

- на (1) рівні розвитку пізнавальних процесів (здатність переживати і спостерігати за власними переживаннями);
- у (2) використанні рівня психологічного захисту (первинні чи вищі);
- в (3) особливостях тестування реальності (надійний контакт з реальністю, відсутність галюцинацій чи маніакальної інтерпретації досвіду) [221].

Зазначені критерії з психоаналізу вже «перекочували» в соціальну психологію, як спочатку перекочували в клінічну психологію. Вони дозволяють описати особливості кожної особистості як маючої певний рівень розвитку структури, на основі якого формується тип організації характеру. Прояви типу організації характеру, згідно з Мак-Вільямс, знаходять відображення в інтроєктованій архітектурі внутрішнього світу особистості. Це означає, що даній людині властивий певний патерн імпульсів, тривог, захисних механізмів і об'єктних відношень, який у травмуючій ситуації, яка

перевищує адаптаційні можливості індивіда, може обумовити декомпенсацію у вигляді відповідного розладу [325]. Таким чином, система відношень особистості й до особистості обумовлює рівень розвитку структури особистості, що в свою чергу впливає на тип організації характеру, який виявляється в особливостях архітектури внутрішнього світу особистості, що впливає на направлення відношення особистості до себе й до Інших. Важливо відзначити, що тип структури, позначений як “нормальний” у роботі ніяк не описується, а сам термін взято автором у лапки. З цього можна зробити висновок, що дослідниця використала цей термін як теоретичну модель, певний еталон, який можна знайти лише в музеї Міжнародного бюро мір і ваг, де зберігаються міжнародні еталони основних «ідеальних» одиниць будь-якого вимірювання. Інші три типи, які виокремила Мак-Вільямс, діагностуються згідно з сучасною системою «Операціоналізованої Психодинамічної Діагностики» (OPD) залежно від рівня інтегрованості особистості: добре інтегрований рівень – найвищий рівень; помірно інтегрований (середній або проміжний) рівень – займає проміжний стан між невротичним і пограничним (Borderline) рівнями, його називають також «верхній Borderline» і «нарцисичним» рівнем; малоінтегрований чи власне пограничний рівень (Borderline), його називають також «нижній Borderline» й до нього відносять шизоїдів і дезінтегрованих [72].

Крім того, дані показники є базисними для прояву тих якостей особистості, за наявності яких також діагностують зрілість: відповідальність, активність, емпатія, креативність, толерантність, почуття гумору, позитивне ставлення до світу й інші прояви, які розглядають представники другого, виділеного нами, напряму аналізу взаємозв'язку структурних компонентів особистісної зрілості. Прикладом таких досліджень, на наш погляд, є роботи Б.Г.Ананьєва, Г.О.Балла, А.А.Бодальова, М.Й.Боришевського, А.Л.Журавльова, Д.А.Леонтьєва, А.Маслоу, Г.Олпорта, В.М.Русалова, Л.А.Снігур, О.Б.Старовойтенко, Г.Г.Горелової, В.А.Романця, Р.М.Шаміонова, О.С.Штепи, Т.М.Яблонської, П.М.Якобсона й ін. Аналізуючи структуру особистісної зрілості, автори характеризують її видові прояви, значимі для соціальних

відношень. Ці відношення будуть проявлятися у сформованості рядоположених проявів зрілості, наприклад, громадянської, професійної, політичної, батьківської тощо, основою для яких є досягнення соціальної зрілості особистості.

На думку М.Й.Боришевського, особистісна зрілість є основою для прояву особистості громадянина через духовність. Модель зрілої особистості-громадянина, зазначає дослідник, являє собою цілісну, відносно завершену систему, яка включає блоки, що представлені у вигляді підсистем цінностей, ціннісних орієнтацій. Вони за своєю суттю є такими, що характеризують громадянськість людини загалом, а також громадянську свідомість та самосвідомість, зокрема: моральні цінності; громадянські цінності; світоглядні цінності; екологічні цінності; естетичні цінності; інтелектуальні цінності; валеологічні цінності [309].

Такий погляд є традиційним для психології пострадянського простору, що характерне й для вітчизняної науки. Г.О.Балл зазначає, що важливим у особистісному зростанні людини в сучасних умовах є опанування психологічної свободи до власної якості, яка передбачає визначеність ціннісних та поведінкових орієнтирів [17].

О.Б.Старовойтенко представляє структурний опис типів відносин, що характеризують особистість як соціально зрілу та які необхідні їй для повноцінного включення в процеси вдосконалення суспільства [363]. Вирішальною ознакою зрілості за О.Б.Старовойтенко є усвідомлення людиною відповідальності та прагнення до неї. Автор вказує, що психологічно відповідальна особа – це особистість, що відповідає за зміст свого життя перед собою та іншими людьми.

Наступною основою для характеристики макро- рівня структури особистісної зрілості є її якісний склад, що виражається у властивостях і якостях особистості, які дозволяють їй будувати партнерські відношення з іншими. Прикладом такого підходу є теорія А.А.Реана. Автор виділяє чотири базові компоненти особистісної зрілості: відповідальність, терпимість, саморозвиток і позитивне мислення й позитивне ставлення до світу, що визначає позитивний погляд на світ. Останній охоплює

всі попередні і одномоментно присутній у кожному [317]. Ключовими елементами структури особистості, згідно з Б.Г.Ананьєвим, є соціальні статуси та виконувані ролі особистості, які визначають спосіб життя людини. Суб'єкт в концепції Б.Г.Ананьєва характеризується сукупністю діяльностей (таких, як гра, навчання, праця, спілкування тощо) і мірою їх продуктивності. Відповідно, зрілість людини на рівні суб'єкта – це розумова, трудова зрілість тощо [9, с.220].

На думку Р.М.Шаміонова [438], особистісна зрілість являє собою складне утворення, у структуру якого автор включає відповідальність у різних сферах діяльності, емоційну зрілість, самоконтроль поведінки, самостійність, адекватність поведінки, високий рівень реалізованості подій життя, адекватність цілепокладання. Особистісна зрілість входить у загальну структуру особистості і є взаємопов'язаною з рядом особистісних якостей, таких як комунікабельність, слідування соціальним вимогам, м'якість, радикалізм, довірливість, терпимість, упевненість у собі, природність.

Наймолодшим із наукових підходів до характеристики макро- рівня структури особистісної зрілості є компетентнісний підхід. У психологічній науці й практиці поняття компетентності використовується в розумінні поєднання знань, умінь, цінностей і відношень, застосовуваних у повсякденному житті [373], що дозволяє особистості ефективно діяти чи виконувати певні функції, спрямовані на досягнення соціальних стандартів не лише в різних сферах професійної діяльності [166], але і в широкій сфері суспільної практики [45]. Дослідниця Г.А.Дьоміна як структурні компоненти зрілості розглядає значимі, з її точки зору, компетенції: екологічну, економічну, моральну й правову [112].

Багаточисленні якості, властивості, компетенції тощо, які виокремлюють науковці для характеристики самостійних видів зрілості подано в додатку (див. додаток). До складу входять гуманістичні, альтруїстичні, соціальні (суспільні) й естетичні цінності, прагнення до саморозкриття, професійна самореалізація, що також вважаються показником соціальної зрілості особистості. На основі аналізу наукових підходів до

визначення структурних компонентів особистісної зрілості макро- рівня структури особистісної зрілості можна дійти висновку, що їх основна мета – забезпечувати людині побудову партнерських відношень, значимих для неї і соціуму.

У цьому напрямі особливе місце посідають представники психології розвитку (Г.Крайг, Дж.Ловінгер, Е.Еріксон). Вони розглядають структурний зміст зрілості через наповненість етапів онтогенезу як прояву особливостей взаємовідношень з Іншим. Для цієї точки зору показовою є концепція Дж. Ловінгер, яка, на наш погляд, вдало поєднала етапи онтогенетичного розвитку дитини з особливостями взаємовідношень з Іншим [504]. Автор виокремлює сім основних стадій у формуванні психологічної зрілості людини:

- 1) досоціальна (повна залежність від дорослих);
- 2) імпульсивна (егоцентричність, конкретність, залежність від оточення);
- 3) самозахисна (страх покарання, маніпулювання, використання сприятливих можливостей в особистих цілях);
- 4) конформістська (підкорення зовнішнім нормам і правилам);
- 5) свідома (розвиток совісті, встановлення власних норм, самокритика);
- 6) автономна (повага автономії інших, терпимість до їхніх поглядів, опанування внутрішніх конфліктів і потреб),
- 7) інтеграційна (інтеграція розуміння себе з розумінням інших людей).

На думку дослідниці, лише на фінальній стадії розвитку в людини з'являється здатність самостійно примирювати конфліктуючі вимоги як всередині себе, так і у відношеннях з оточуючими. Вона починає приймати, що інші не схожі на неї, починає цінувати ці відмінності. Однак, досягають цієї стадії, згідно з Джейн Ловінгер, менше 1 % дорослих людей. [504].

Представники комплексного підходу вважають (Ю.З.Гільбух, А.А.Гудзовська, О.Л.Солдатова, В.О.Татенко, О.В.Темрук, І.А.Шляпнікова, В.В.Шпунтова, О.С.Штепа), що структуру зрілості в цілому, можна охарактеризувати за узагальненими критеріями:

1) узагальнені властивості особистості, які є способами самовираження й самоздійснення особистості – автономія, незалежність, відповідальність, активність тощо;

2) компоненти особистості, які вказують на її сформованість/зрілість (Я-концепція, система цінностей і особистісних смислів тощо).

Такої ж позиції дотримуються у своїх дослідженнях А.В.Іващенко та С.Тадеуш, розглядаючи компоненти особистісної зрілості, які складаються з двох груп змінних [132]:

- категорія внутрішніх компонентів зрілості, що включає в себе індивідуальні якості особистості: психічна автономія, пам'ять, емоційна зрілість, інтерналізація цінностей, інтерналізація норм, вразливість, темперамент, зовнішність, домагання, адекватна оцінка та самооцінка;

- категорія зовнішніх компонентів зрілості, що включає в себе суспільні якості особистості: інтерперсональна компетенція; просуспільна діяльність, відкритість, емпатія, інтерперсональна близькість, гармонія з оточуючим середовищем, автономний погляд на світ [132]. При цьому автори підкреслюють, що виділені ними компоненти зрілості особистості взаємообумовлені та взаємодіють між собою.

Вітчизняний класик сучасної психології В.О.Татенко пропонує функціональну структуру індивіда як зрілого суб'єкта психічної активності. Структура за В.Татенком, включає в себе шість взаємопов'язаних мотиваційно-операціональних механізмів, що характеризують суб'єкта з боку його потреб та здатності до:

- «цілепокладання» свого психічного розвитку та себе як регулятора цього процесу;

- «вибору», «знаходження», «продукування» психологічних засобів, що необхідні для досягнення поставленої мети;

- «прийняття рішень» з приводу того, як і за яких умов поставлена мета може бути досягнута обраними засобами повною мірою;

- виконання прийнятих рішень;

- «оцінки» результатів виконання, аналіз причин успіху – неуспіху;

- «накопичення» індивідуального досвіду «фіксації» результатів та способів розвитку своєї психіки та своїх суб'єктивних якостей [374, с. 32].

Автор зазначає, що можна виокремити й інші чинники, але головний із них – це те, що система навчання та виховання підростаючого покоління не націлена на формування вказаних суб'єктивних якостей, не спирається на внутрішню логіку їх саморозвитку та необхідні психолого-педагогічні засоби [377, с. 33].

За О.С.Штепою, особистісну зрілість визначено як ефект самостійно пережитої людиною в зрілому віці ненормативної кризи ідентичності. Він характеризується як психологічне новоутворення, що завершує юнацький і відкриває зрілий період життя людини та являє собою динамічну особистісну структуру, пропріум, важливий для его-ідентичності особистості. Критеріями особистісної зрілості авторка вважає: відповідальність (уміння робити вибір і усвідомлювати його наслідки), саморозуміння (здатність до самоаналізу і побудови цілісного Я-образу), прагнення бути цілісною особистістю (розуміння перспектив саморозвитку, самореалізація з метою бути корисним у співпраці з оточуючими). Ми згодні з дослідницею, що особистісна зрілість характеризується феноменом самодетермінації й у кризових ситуаціях забезпечує людині можливість вибору моральних цінностей як пріоритетних [450].

Таким чином, можемо зазначити, що особистісну зрілість описують через приписаний їй комплекс соціально значущих і корисних якостей, однак їх одночасна наявність у однієї особистості видається проблематичною. У трактовці більшості дослідників різних видів зрілості представлений не лише тісний зв'язок, але й фактична інтеграція психологічного й соціального розвитку, зафіксовані як характеристики, так і наслідки реальної взаємодії особистості й соціального середовища, які проживаються як кризи, що в сукупності породжує зрілість як більш загальне психосоціальне явище. Отже, система відношень особистості й до особистості обумовлює рівень розвитку структури особистості, що в свою чергу впливає на тип організації характеру, що виявляється в особливостях

архітектури внутрішнього світу особистості, яка впливає на прояв відношень особистості до себе й до інших.

Огляд літератури, показує, що структуру зрілості в цілому, макро- рівня (часто представленою моделлю), яка відображає взаємозв'язки компонентів у інтерсуб'єктному просторі, характеризує особливості взаємовідношень особистості з іншими й проявляється в соціальній зрілості; і мікро- рівня, яка відображає взаємозв'язки компонентів у інтрасуб'єктних як сформованості психологічної зрілості. На нашу думку, структура особистісної зрілості є поєднанням соціальної зрілості і психологічної зрілості у взаємодії вертикального й горизонтального простору. Горизонтальне вимірювання, як макро- рівень структури системи, соціальна зрілість забезпечує можливість виконувати різноманітні вимоги всіх рольових систем, до яких належить людина. Вертикальне вимірювання, як мікро- рівень структури системи, психологічна зрілість забезпечує зв'язність історії життя людини. Структура особистісної зрілості забезпечує баланс двох вимірів у напрямку реалізації між соціальною і психологічною зрілістю.

Структура особистісної зрілості утворена взаємозв'язками між її рівнями компонентів і забезпечує самостійне функціонування системи в цілому. Взаємозв'язок структурних компонентів забезпечується механізмами функціонування. У нашому дослідженні як структурні компоненти особистісної зрілості як системи визнаємо особливості архітектури внутрішнього світу: зрілу ідентичність, системну рефлексію і відповідальність.

Розглядаючи особливості організації внутрішнього світу особистості, заходимо на територію об'єктних відношень и їх динаміки (К.Белл, І.Гільсон, М.Малер, Т.С.Стоделова, Н.С.Харламенкова). Архітектура внутрішнього світу розглядається нами як символізований досвід відношень між Я- і об'єкт-репрезентаціями суб'єкта. Внутрішній об'єкт формується на основі відношень з первинним зовнішнім об'єктом і впливає на вибір зовнішнього об'єкта в подальшому житті. Внутрішній об'єкт це – об'єкт-уявлення, внутрішнє уявлення, яке набуло значущості зовнішнього об'єкта. Вони виникають із зовнішніх

об'єктів шляхом інтроспекції і вважаються локалізованими у внутрішній (психічній) реальності [420]. У міру того, як дитина росте й розвивається, вона створює й інтерналізує оновлену версію внутрішнього об'єкта. У результаті виявляється інтерналізованою вся сукупність минулого досвіду взаємодії із зовнішнім об'єктом на всіх стадіях розвитку. Індивідуальний досвід ззовні значущих для особистості стосунків із іншими людьми, який реалізується в процесі спілкування, однозначно детермінує індивідуально-вибірковий характер внутрішнього ставлення особистості до дійсності, формує її загальну соціальну спрямованість [127]. Зрозуміло, що при порівнянні функціонування (роботи) світу різних людей, будуть виявлені риси схожості й, безумовно, значні чи незначні відмінності. Так, спорудами внутрішнього світу є інтроспекти збірних образів батьків, значущих людей (бабусі, діди, друзі, вчителі), і тих, хто залишив «слід у душі»: як реальних людей, так і придуманих героїв, уявлення про способи взаємодії з ними тощо. Поняття «внутрішнє суспільство» може перевернути наше уявлення про інтраперсональний простір, соціальне буття людини, про внутрішній діалог між його персонажами як про механізм розвитку особистості, на чому, зокрема, робить акцент Г.Балл [17]. Означена система характеризує весь спектр відношень людини з іншими людьми. Проте, кожна людина робить це по-своєму унікально. Зокрема, розвиток відношень (динаміка, здобуття, втрата); значимість (близька людина, знайома); простір існування (особистісний, професійний, рідні тощо).

Важливо враховувати особливості прояву деструктивного характеру бажання по відношенню до об'єкта. Задовольнити бажання, йдучи за його логікою, означає знищити об'єкт, на який воно було спрямоване [129]. Дійсно, інфляція об'єкта у психоаналізі пов'язується з прагненням суб'єкта максимально «розчинитися» в ньому. Однак, негативність бажання внутрішнього Іншого може бути такою сутністю суб'єкта, яка лише випадково пов'язана з його втіленнями й ніколи не є підґрунтям для стабільної й самототожної структури ідентичності [там саме].

Особливості об'єктних відношень, символізовані у вигляді образу (сюжету, тексту, наративу, сценарію, конструкту) як одиниці чуттєвої форми психічного явища, в ідеальному плані мають просторову організацію й часову динаміку, яка виявляється в унікальності символічного порядку. Через усвідомлення і символізацію реального досвіду людина створює унікальні символічні сюжети (унікальний текст) його бачення у власному внутрішньому світі, який стає тим ресурсом, завдяки якому з'являється можливість прийняття й несення відповідальності. У такому випадку символізація разом із рефлексією є основним психічним механізмом досягнення зрілості [10]. Тільки за умов наявності внутрішньо особистісних «споруд», які забезпечують можливість набуття й несення відповідальності, з'являються опори для людини в будь-якій життєвій ситуації. Т.Титаренко зазначає, що «моє “Я” як синтез скінченного і нескінченного, спочатку існує реально, потім для того, щоб рости, воно проектує себе на екран уяви, і мої мрії, фантазії, химерні марення розкривають мені безмежність, нескінченність можливого. Моє “Я” містить у собі силу-силенну потенцій, воно є необхідністю і тим, чим я можу стати» [383, с. 256].

Взаємозв'язок архітектури внутрішнього світу як особливостей інтеграції особистісного розвитку та її ієрархії цінностей, ми будемо розглядати як символічний порядок, який може проявлятися у вигляді образу. Ми будемо оперувати поняттям «образ», спираючись на методологічну базу сучасного психодинамічного напрямку кататимно-імагінативної психотерапії, на основі якої побудована практична частина нашого дослідження. «Образ» є найважливішою компонентою дій суб'єкта, орієнтуючи його в конкретній ситуації, спрямовуючи на досягнення визначеної мети і розгортаючи дію в просторі і часі. Така особливість образу, за певних умов, створює можливість його перетворення на розсуд його «володаря». На підтвердженні цього постулату побудовані дослідження будь-якого психотерапевтичного напрямку та його ефективність.

Саме усвідомлення невтомності й унікальності власного досвіду життя й унікальності внутрішнього світу створює основу для свідомого управління і відповідального авторства за

власне життя. Схожість\відмінність архітектури внутрішнього світу особистості, на нашу думку, полягає в тому, що всі люди мають свій внутрішній світ, але ці внутрішні світи можуть бути схожими чи різнитися за такими ознаками, як напрями діяльності найбільшої активності, як широта охоплення проблем, що проробляються в цьому внутрішньому світі, як масштаб чи калібр цих проблем, нарешті, як конкретна результативність активності цього внутрішнього світу [30].

Ми спеціально більш детально розглянули особливості організації й прояву архітектури внутрішнього світу особистості, оскільки вважаємо, що саме в її особливостях чи в прояві символічного порядку відображена ієрархія цінностей особистості, особистісний ресурс становить можливість прийняття\неприйняття і несення відповідальності. Ми спираємося на поняття «цінності» в соціальній психології як підґрунтя оцінювання суб'єктом оточуючої дійсності й орієнтації в ній та спосіб диференціації об'єктів індивідом за їх значимістю. Крім того, саме особливості внутрішніх архітектурних «споруд»-об'єктів є особистісним ресурсом для прояву зрілих форм структурних компонентів особистісної зрілості: можливості прийняття\неприйняття й несення відповідальності, прояву зрілої ідентичності, системної рефлексії, відповідальності.

Інструментом, завдяки якому людина стає здатною самовизначатися й робити свій власний вибір, є рефлексія, звернена як у зовнішній світ на реальну ситуацію, так і на власну внутрішню позицію, щоб у цьому контексті робити свій вибір. У структурі психіки рефлексія посідає одне з провідних місць. Д.О.Леонтьєв і А.Ж.Аверина показали, що в сучасній психології існують три рівні розуміння рефлексії: як пояснювального принципу психічних явищ, як суттєвого компонента психічних процесів, наприклад, творчого мислення, як предмета спеціального психологічного дослідження [210]. Крім того, дослідники розрізняють різні типи рефлексії залежно від механізмів довільного маніпулювання ідеальними змістами в розумовому плані, заснованому на переживанні дистанції між своєю свідомістю і її інтенціональним об'єктом, і спрямованість цього процесу на самого себе як на об'єкт рефлексії.

Саме єдність цих двох аспектів, згідно з Д.О.Леотнтьєвим і Є.М.Осіним, утворює повноцінне рефлексивне відношення у вузькому сенсі слова, з яким автори пов'язують перехід на рівень самодетермінації як системної рефлексії [211].

Згідно з М.К.Мамардашвілі, рефлексія характеризує все внутрішнє життя людини, робить її вільною, дозволяє їй визначити центр саморегуляції. Людина, яка володіє рефлексією, є суб'єктом власного життя» [227]. Системна рефлексія, заснована на самодистанціюванні та погляді на себе з боку й дозволяє бачити себе одночасно як полюс суб'єкта і як полюс об'єкта.

Американський психолог угорського походження М.Чиксентмихай у дослідженнях описує особливості еволюційної концепції особистості й функціонування особистісної рефлексії. На нашу думку, запропонована дуже вдала метафора: «Випадок і необхідність – єдине, що керує істотами, нездатними до рефлексії. Однак еволюція створила буфер між детермінуючими силами і людською дією. Подібно автомобільному зчепленню, свідомість дозволяє тим з нас, хто нею користується, часом відключатися від тиску неблаганних потягів і приймати власне рішення...» [480].

Зріла ідентичність розуміється як усвідомлення, відчуття, переживання своєї приналежності до різноманітних соціальних спільнот: малої групи (сім'я); територіальної спільноти, етнонаціональної групи, держави. Проблема взаємозв'язку зрілості й ідентичності не втрачає своєї актуальності з часом. Найчастіше дослідники проблеми взаємозв'язку зрілості й ідентичності розглядають її через специфіку, обумовлену віковими задачами розвитку дорослої людини (М.Л.Смульсон, В.А.Чернобровкіна, І.А.Шляпникова, В.М.Ямницький) або через подолання кризи ідентичності (Е.Еріксон, В.Л.Злишков, О.С.Штепа, Т.М.Титаренко). Нормативна криза ідентичності, описана Е.Еріксоном, постає як можливість формування особистісної зрілості, а з подоланням ненормативної кризи ідентичності пов'язують її становлення. Автори, в цілому розглядають процес розвитку особистості як становлення ідентичності людини, у якій виділяють певні рівні.

Отже, досягнута ідентичність – статус ідентичності тих суб'єктів самоідентифікації, хто пройшов через кризу ідентичності й прийняв на себе певні обов'язки перед суспільством унаслідок самостійно прийнятих рішень щодо обраних стратегій, комунікативно-професійних ролей, етичних цінностей завдяки механізму ідентифікації [128]. Ми вважаємо, що зріла ідентичність є основою соціальної зрілості особистості, яка характеризується як результат і накопичення множинності актів свідомої самоідентифікації людини в різних видах діяльності і своєї належності до різних соціальних спільнот.

Відповідальність, на думку багатьох дослідників цього феномена, є особливим особистісним утворенням, яке характеризує вищий рівень розвитку особистості, її особистісну й соціальну зрілість. У своєму дослідженні ми дотримуємося позиції, що відповідальність, перш за все, індивідуальна, персональна. Наша позиція ґрунтується на положенні про те, що готовність відповідати – це лише внутрішня диспозиція людини. Можна «розподілити» вину й міру покарання на групу, колектив, але кожен несе свою міру відповідальності індивідуально. Відповідальність ми розуміємо як первинне особистісне утворення, яке виявляється в усвідомленні та прийнятті особистістю своєї участі в життєвій ситуації і свого авторства стосовно почуттів, думок, поведінки, що виникають у цій ситуації. Портрет людини, яка взяла відповідальність на себе, розкривається трьома суттєвими ознаками:

- свобода власної думки від думки авторитетів (батьків, начальства), здатність створювати нові довірчі відношення (сім'я, дружба), гармонічне завершення сепарації [226];

- уміння управляти своїм психологічним простором, суверенність, здатність створювати нове, усвідомлюючи свою суб'єктність, у тому числі й у часовому континуумі [255];

- здатність спілкуватися на паритетних началах, будувати довірчі, позбавлені маніпуляцій відношення, мати можливість говорити «ні» в ситуації тиску з боку близьких і якийсь час за необхідності перебувати в самотності [520];

Однак, уся складність визначення відповідальності полягає в тому, що вона одночасно постає і як якість, і як властивість

особистості. Відповідальність є критерієм як емоційної зрілості й виявляється у вигляді усвідомлення власних почуттів і прийняття за них відповідальності, так і наприклад, когнітивної зрілості, де вона представлена навичками незалежного прийняття рішень.

У структурі соціальної зрілості відповідальність також виявляється як здатність до самостійних вчинків, прийняття відповідальності за наслідки своєї поведінки. Саме цей аспект дозволяє нам говорити про інтегративність відповідальності в структурі особистісної зрілості [19]. Таким чином, відповідальність як інтегративна якість особистісної зрілості виявляється у спроможності до прийняття обґрунтованих рішень у сфері своєї діяльності за власне життя й суспільство в цілому, прояві наполегливості й сумлінності в їхній реалізації й готовності прийняття результатів і непередбачених наслідків [там саме].

Значимим є те, що структурні компоненти, у свою чергу, також підпорядковуються структурно-рівневій організації в процесі їх (виявлення) активізації.

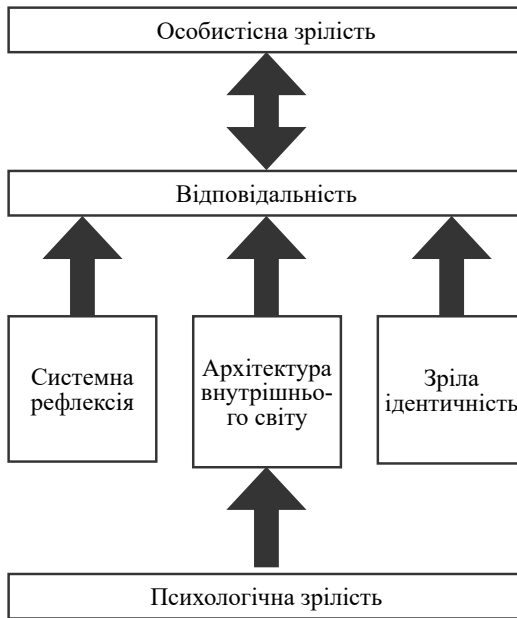


Рис 2.1. Структура особистісної зрілості

Важливо відзначити, що людина стає автором власного життя, коли приймає за нього відповідальність у всіх своїх проявах (ролях) і в усіх часових модусах: у минулому, дійсному й майбутньому часі; особистісна зрілість як системна якість особистості дорослої людини має проявлятися в адекватній взаємодії з реальністю з метою самореалізації в часовому континуумі. За таких умов, особистісна зрілість повинна мати мета- рівень структури для виконання функції надситуативного координатора взаємодії внутрішнього світу особистості із зовнішнім, мати сутнісну (екзистенціальну) відповідальність.

Системний аналіз дозволив виокремити їх складну структуру, яка містить як слідові процеси, так і збереження «еталонів» колишніх станів, цінностей, що підтримують їх. Крім того, важливо зазначити, що порушення структури міжрівневих відносин (конфлікт між індивідним, соціальним і особистісним рівнями), конкуренція, цінності на інтер- і інтра- суб'єктному рівнях змінюють процес формування особистісної зрілості, що обумовлює виникнення внутрішньо особистісних конфліктів, які призводять до деструкцій. Ознакою неблагополуччя особистості є тривога, а внутрішньо особистісний конфлікт є характерним поєднанням низької реактивної і високої особистісної тривожності [63; 141]. Суб'єктивна незадоволеність особистості виявляється в тягарі страждань [59; 122; 168; 217; 284 і ін.]. Основними механізмами, що забезпечують досягнення зрілості є: діалогізація, символізація, рефлексія і ідентифікація. Особливості прояву діалогізму як механізму зрілого функціонування ми розглянемо п.п. 2.4.

На інтерпсональному рівні відображено індивідуальний контекст якостей особистості: у глибинному пізнанні й прийнятті себе як особистості, своєї унікальності й цінності; у пізнанні й прийнятті як позитивних, так і негативних проявів власної діяльності, історії, досвіду; у житейській мудрості, усвідомленні можливості подвійного відношення до різних проблем; у позитивному, дбайливому відношенні до свого тіла й фізичним можливостям; у его-інтеграції й усвідомленні цілісності життя тощо.

На інтраперсональному рівні відображено соціальний контекст якостей: у глибинному пізнанні й прийнятті унікальності й цінності Іншого; у вибірковості в стосунках з іншими людьми, відмові від поверхневих взаємовідношень; в усвідомленні відмінностей між собою і своєю роллю, іноді з бажанням відмовитися від ролі; у звільненні від нав'язаного почуття провини; в усвідомленні свободи «аскетизму».

На метаперсональному рівні особистісна зрілість виявляється в трансцендентному контексту якостей: у здатності подолання сприйняття меж між минулим і дійсним; в умінні будувати бачення майбутнього з урахуванням ситуації реальності; в усвідомленні зв'язку між поколіннями, свого місця в сімейному роді; у новому розумінні життя і смерті; в інтеграції свого життя, його глибинному розумінні тощо.

Таким чином, на основі аналізу наукової літератури й дослідницьких праць, присвячених структурі особистісної зрілості, нами зроблено такі висновки. Відповідно до принципів системного опису психологічних явищ, нами зроблено спробу узагальнення наявних у психології уявлень про зміст і компоненти особистісної зрілості в положеннях про структуру системи (мікро-, макро- і мета- рівня і взаємозв'язку між елементами).

При аналізі мікро- рівня структури особистісної зрілості дослідники акцентують увагу на компонентах, які забезпечують оптимальне функціонування й розвиток власної особистості як суб'єкта життєдіяльності. Ключовими елементами структури є особливості розвитку самосвідомості й прояву мотиваційно-потребнісної, когнітивної, емоційно-вольової сфер особистості. Основою є психологічна зрілість особистості, функціонування її психологічних і психофізіологічних механізмів. Так, вона передбачає наявність, наприклад, когнітивної, емоційної, вольової зрілості, що є умовою здійснення всіх соціальних функцій особистості.

При аналізі макро- рівня структури особистісної зрілості акцент зроблено на якостях, властивостях, компетенціях, які дозволяють людині будувати партнерські відношення в соціумі на основі розвинутих ціннісних орієнтацій (політичних, релігійних, культурних, професійних тощо), які забезпечують визначеність

і послідовність поведінки, сталість взаємовідношень людини з соціальним світом, з іншими людьми. Показниками зрілості як системи, на наш погляд, є функціонування ключових механізмів, що забезпечують взаємозв'язок елементів структури: символізація, діалогізм, ідентифікація і рефлексія.

У цілому, структура особистісної зрілості забезпечує баланс двох вимірів у напрямку реалізації між соціальною і психологічною зрілістю:

1) рівнем психологічної зрілості, обумовленої індивідним рівнем розвитку, сформованість якої є основою для зрілого функціонування структурних компонентів особистісної зрілості як системи;

2) рівнем соціальної зрілості особистості як суб'єкта діяльності, яка характеризується ступенем активності людини в різних видах діяльності, умовно, як горизонтальна характеристика розвитку;

3) рівнем особистісної зрілості як спостерігача-управлінця для здійснення надситуативного самоуправління, зумовленого метою й потребою в саморозвитку, самореалізації й самоактуалізації, що є глибинним джерелом усіх форм активності людини й прийняття відповідальності за себе.

Слід зазначити, що системний структурно-рівневий аналіз категорії «зрілість» дозволяє враховувати особливості прояву структурних компонентів на всіх її рівнях, розкрити механізми виникнення деструктивних аспектів проявів, виробити ефективні методи їх корекції. В нашому дослідженні структурними компонентами особистісної зрілості як системи ми визнаємо: символічний порядок архітектури внутрішнього світу, зрілу ідентичність, системну рефлексію і відповідальність.

2.2.3. Функціонально-процесуальна характеристика особистісної зрілості як системи

Процес становлення особистісної зрілості є динамічною характеристикою, тому підхід до його дослідження й реалізації має розглядати зрілість як безперервно змінюване функціональне утворення в граничному розумінні процесуальності. Саме такий

підхід дозволяє аналізувати особистісну зрілість як цілісне й динамічне психічне утворення, яке, як уже зазначалося, як система має властивості динамічності, принципової незавершеності в розвитку. Він (підхід) забезпечує «розгляд у динаміці», що характерно як радянської та пострадянської наукової спадщини (О.М.Леонт'єв, В.В.Налімов, М.Г.Незнанов, В.А.Петровській, К.К.Платонов), для вітчизняної (О.С.Андреев, О.В.Винославська, О.В.Волошок, Є.В.Гейко, П.П.Горностай, О.К.Дусавицький, С.Д.Максименко, М.І.Найдьонов, Л.А.Найдьонова, В.О.Моляко, Т.М.Титаренко), так і для зарубіжної психології (Д.Зиглер, Л.Хьелл, К.G.Jung, К.Lewin, G.T.Reker, P.T.P.Wong). Слід зазначити, що системний структурно-рівневий підхід до дослідження дозволяє розкрити закономірності формування, розвитку й функціонування зрілості як системи.

Процес становлення й функціонування особистості здійснюється в соціальних інститутах, які суспільство постійно створює і відтворює для цього. Означені інститути: держава, система освіти, шлюб, армія тощо – різні за своїми задачами, структурою і способами діяльності, але всі вони створені соціумом для свого розвитку й для відтворення людини на мікро-, макро- і мета- рівнях взаємодії. Зрілість суспільства визначається рівнем зрілості особистості, як у свою чергу й особистість визначається характером суспільства, у якому розвивається [274]. Таким чином, функціонально-процесуальна характеристика особистісної зрілості має бути представлена на всіх рівнях суспільної реалізації особистості. Проблема дослідження суспільства й особистості як взаємодії системи в системі чи підсистемі, як системи і її взаємодії з іншими «вище» й «нижче» лежачими підсистемами була предметом аналізу з позицій різних підходів [10; 53; 170; 330; 342; 362].

Суспільство є цілісною системою, яка має ієрархічну, динамічну структуру, а соціальна стратифікація і соціальна мобільність суспільства, у свою чергу, представляють моделі можливих особистісних ролей, типів і варіантів поведінки. Соціум зацікавлений у максимальному слідуванні взірцям, а особистість відчуває потребу у власній унікальності.

З точки зору соціуму нормальним є конформіст, а з точки зору особистості нормальний той, хто здатний чинити не як усі, зберігаючи свою індивідуальність. Діалектична суперечність особистості й суспільства може бути представлена як протиріччя індивідуалізації й уніфікації. Соціум прагне до уніфікації особистісного самовизначення відповідно до його структури, а особистість прагне до максимального саморозкриття власної індивідуальності. Однак, згідно з принципом системності, будь-яка система прагне до усталеної динамічної стійкості, має для цього певний потенціал змін. Для розвитку системи, одночасно, можлива й необхідна зміна функцій, але при цьому вона має зберігати стійкість структур у системі. Таким чином, закладені протиріччя, які «носять» у собі система, стають джерелом її саморозвитку (самодетермінації). Як наслідок, і суб'єкт, і соціум розглядаються не лише як «відкрита», але і як «закрита» системи, замкнуті внаслідок неповторного прояву взаємозв'язку зазначених властивостей (індивіда, суб'єкта, особистості). У цих протиріччях виявляються унікальність і неповторність умов, їхнього взаємозв'язку, внутрішніх процесів, які обумовлюють процесуальне функціонування системи в цілому. Дослідники виокремлюють такі його характеристики: недиз'юнктивність; процесуальність; напрям протиріч, що забезпечують його детермінацію; критерії й особливості етапів процесу; просторовий аналіз процесу; проблема потенціалу й ресурсу рушійних сил, необхідних для здійснення саморозвитку (О.С.Андреєв, Д.О.Леонт'єв, О.С.Штепа, М.О.Щукіна, Т.М.Титаренко й ін.). У кожній історичній і соціально-політичній епосі вони унікальні.

Ситуація транзитивності вносить свої зміни в методологічні вектори аналізу через типи раціональності (В.О.Климчук, О.М.Кочубейник, Н.В.Чепелева, О.О.Орлова). Для осмислення змін соціокультурної ситуації розвитку в цілому психологія звертається до концептуалізацій соціогуманітарних наук, реалізуючи трансдисциплінарність у дії. Дослідження складних саморозвинутих об'єктів відбувається в режимі «плинності» пізнання, де зустрічаються змінюваний світ, змінювана людина в змінюваному світі й вивчаючий все

це змінюваний дослідник [302, с. 37]. Дослідники проблем постнеокласики звертають увагу на такі методологічні особливості, як сингулярність і нюансування (М.С.Гусельцева). Перше в методологічному плані означає унікальність, неповторність і одиничність будь-якого процесу чи явища. У психології ідея сингулярності, згідно з М.С.Гусельцевою, сприяє переосмисленню в новій пізнавальній ситуації принципу суб'єктності. На основі такого повороту на арену пізнання виходять питання саморозвитку, непередбачуваності, невизначеності й самобутності психічного розвитку, самоконструювання особистості та власного життєвого шляху (Л.І.Анциферова, В.В.Знаков; О.М.Кочубейник, В.Г.Панок, Т.М.Титаренко). Нюансування (термін запропоновано класиком теорії систем французом Е.Мореном) підкреслює роль тонких і не завжди очевидних факторів, що, у свою чергу, спонукає звертати увагу на деталі, візерунки, випадковості, переплетіння, локальність і ситуативну змінюваність контекстів розвитку.

В цілому в сучасних наукових виданнях термін «становлення» використовується досить широко. Найбільш загальні визначення поняття подано в філософських енциклопедичних словниках:

- це категорія діалектики, яка позначає процес формування будь-якого матеріального чи ідеального об'єкта; всяке становлення передбачає перехід можливості в дійсність у процесі розвитку [400];

- поняття, яке вказує на перехідні стани, що призводять до оформлення речей та явищ, до відокремлення органічних і людських індивідів, до самовизначення природних і суспільних систем [353, с. 860].

Становлення обов'язково передбачає потребу в розвитку й саморозвитку, можливість і реальність її задоволення, а також потребу в самозбереженні й самоорганізації. [126, с. 29]. Самоорганізовані системи, а отже й особистість, у тій чи іншій мірі, мають такі властивості:

1. Певна гнучкість структури, що є адаптивним механізмом системи. Тобто психологічна структура особистості дозволяє до певних меж без будь-яких внутрішніх змін адаптуватися до змінюваного соціального середовища. У чому й виявляється її саморегуляція.

2. Здатність активно взаємодіяти з середовищем, не лише отримуючи від оточення інформацію й речовину, але й впливаючи на середовище, змінюючи його в напрямку, який забезпечує більш успішне функціонування системи. Ця властивість яскраво виявляється в особистості, формування й життєдіяльність якої неможливі без соціального середовища. Вплив же особистості на соціальне середовище з метою його зміни є ні що інше, як процес самоорганізації особистості, що є формою неадаптивної активності особистості.

3. Непередбачуваність поведінки самоорганізованих систем. Тут ідеться про те, що в певних ситуаціях система може йти різноманітними шляхами, але обирає один з них (не обов'язково кращий!). Така неадаптивна поведінка особистості також є проявом процесу її самоорганізації.

4. Здатність урахувати колишній досвід або навчатися, яка дозволяє системі оптимізувати свою діяльність, ґрунтуючись на використанні закономірностей, властивих середовищу. І ця якість відображає наявність у особистості процесу самоорганізації, ступінь виявлення якого має досить індивідуальний характер [468].

Розробляючи концепцію складного мислення, Е.Морен виокремлює два фундаментальних аспекти складності – холізм і антиномічність – і формулює в межах концепції принцип діалогіки – досягнення повноти знання через діалектику протиріч (Е.Морен, 2005) [240, с. 25]. Завдяки суперечливому поєднанню в людині властивостей відкритої і закритої систем її свідомість є одночасно суб'єктивним відображенням об'єктивної діяльності і внутрішнім світом особистості. Це означає, що особистісна зрілість – не стільки результат розвитку й деякий кінцевий стан особистості, скільки процес, який триває протягом усього життя. Однак, важливо пам'ятати, що самоорганізація може носити як прогресивний, так і регресивний характер. Крім того, людина як «елемент» у системі суспільства стає носієм сукупності соціальних системних якостей, які народжуються в процесі її життєдіяльності в суспільстві. Розвиваючись у конкретно-історичних умовах, різні «елементи» соціальних систем, у тому числі й «особистість» у системі соціальних відношень,

перетворює деякі константно задані системою функціональні якості, наприклад, соціальні ролі, й тим самим, можуть розсувати межі тих систем, до яких вона входить [15, с.58].

Ми, аналізуючи проблеми становлення особистісної зрілості як системи, ґрунтуємося на положенні, висунутому О.М.Поддяковим, про виділення двох типів систем залежно від переважання етапу дозрівання. Існують системи, далекі від рівноваги інтеграції і диференціації, відповідно з тим типом розвитку системи, який переважає на даному етапі [293]. Розвиток систем першого типу відбувається в основному шляхом формування нових нижче розташованих рівнів, які підпорядковуються вже наявним рівням. Такий підхід дозволяє здійснювати більш досконале управління з вище розташованих рівнів і підвищує їх відносну значимість у системі. Прикладом такого розвитку є онтогенез, вікові етапи формування й розвитку особистості.

Розвиток систем другого типу пов'язаний переважно з виникненням нових, більш високих рівнів, які беруть на себе координацію й перебудову функціонування нижче розташованих рівнів. Тут можна говорити про більш важливу роль, про домінування (на даному етапі розвитку системи) процесів інтеграції. Прикладом такого прояву є самоконструювання особистості, особистісне зростання. Слід зазначити, що більшість реальних систем розвивається в обох напрямках, однак один з них може переважати.

Поки розвиток відбувається переважно шляхом формування більш високих рівнів, якісно змінюючи структуру управління, можна говорити про провідну роль процесів інтеграції. При цьому утворені нові рівні вступають у взаємодію (у тому числі, конфліктну) і з утвореннями попередніх рівнів, і з тими, що тільки-но виникли, ще з більш новими рівнями. У нормі, в результаті цієї взаємодії формується нова цілісність, яка характеризується новим рівнем інтегрованості й диференційованості [293].

Виходячи із зазначеного, доходимо висновку, що досягнута зрілість реальної системи завжди відносна. При виникненні тих чи інших нових, більш високих рівнів система втрачає цю свою зрілість. А по мірі переважного розвитку в напрямку

формування нижче розташованих рівнів вона, скоріше, зрілості набуває, дозріває. Таким чином, *процес становлення зрілості буде відображатися в особливостях прояву максимальної адаптивності і самоорганізації особистості як системи через їх виявлення в конкретних історичних умовах.*

Мовою соціальної психології про це ж говорить В.Г.Панок. За В.Г.Панком, особистісний розвиток можливий і в системі онтогенезу, і в системі життєвого циклу, і в системі життєвого шляху. При цьому життєвий шлях включає в себе життєвий цикл, а життєвий цикл – онтогенез. Ці лінії життя є і автономними, і взаємопов'язаними одночасно. Категорія становлення інтегрує в собі біологічні, соціальні та індивідуально-психологічні чинники й умови розвитку особистості [277]. Динаміка процесу може відбуватися в різноманітних проявах: дозріванні, зростанні, навчанні, диференціації, конструюванні, проектуванні. На характеристиках цих процесів побудована вся теорія і практика психоаналізу (Д.Боулбі, Д.Берлінгем, Д.В.Віннікот, М.Кляйн, М.Малер, М.Ріббл, А.Фрейд, З.Фрейд, Р.Шпіц і ін.) у сучасній соціальній психології, психології особистості, психологічному консультуванні, у тому числі, і в дослідженнях вітчизняних науковців (М.І.Алексєєва, О.С.Андрєєв, В.В.Антоненко, М.Й.Боришевський, Л.В.Вереїна, О.С.Кочарян, Т.О.Ларіна, С.Д.Максименко, О.А.Ніздрань, Т.М.Яблонська й ін. Саме ця система відношень визначає рівні структури організації особистості й особливості архітектури внутрішнього світу особистості чи ступінь патології, які сформувалися в період об'єктних відношень (психотичний, пограничний, невротичний), які ми розглядали в п.п. 2.3. У контексті аналізу процесуально-функціональної характеристики особистісної зрілості ця система відношень зумовлена всією історією розвитку людини, вона виражає її особистий досвід і внутрішньо визначає її дії, її переживання, показує, наскільки є значимим, наприклад, досвід ранніх дитячо-батьківських відношень для формування почуття власної цінності і цінності Іншого. Цей досвід буде визначальним при визначенні подальшої здатності особистості будувати відношення з іншими у спілкуванні і взаємодії з людьми, світом, собою і на що буде спиратися при прийнятті й несенні

відповідальності особистість. До наших завдань не входить характеристика вікової динаміки процесу розвитку особистості, тому ми не будемо детально розглядати ці процеси. Деякі аспекти висвітлено нами раніше [26; 27]. Однак, важливо зазначити, що не враховувати особливості цього процесу для дорослої людини ми не можемо, оскільки саме в період дитинства як етап вікового розвитку формується здатність індивіда до найвищої (для даного індивіда) адаптивності до умов середовища, здатність витримувати фрустрацію (часто відповідальність стає для особистості такою нестерпною фрустрацією), яка виявляється в структурі особистості згідно з Ненсі Мак-Вільямс [221]. Про значущість і важливість періоду дитинства йдеться у висловлюванні представниці королівської родини Герцогині Кембриджської Кейт Міддлтон, яка закликає батьків і вчителів «дати дітям емоційну силу». Вона каже: «Дитинство – це неймовірно важливий момент в нашому житті. Це час, коли ми досліджуємо нашу особистість, виявляємо потенціал, який лежить всередині нас, і вчимося бути собою. Наш досвід на цьому ранньому етапі допомагає визначити, ким ми стаємо, дорослішаючи, і наскільки комфортно ми почуваємо себе в нашій власній шкірі» [95].

Для нашого дослідження особливостей становлення особистісної зрілості важливо вказати на особливу значимість міжособистісних відносин і стосунків з Іншим, через які тільки й набувається «усвідомлення людиною власної цінності, соціальної цінності». Адже це означає, що людина є цінністю не тільки для самої себе, а й для всього суспільства, для соціуму. Причому, оскільки ця цінність є найвищою, то жодне явище не може цінуватись суспільством вище, ніж людина. Усі інші соціальні цінності мають бути підпорядковані, субординовані цінності людини [149]. Отже, сьогодні в Україні створюються передумови для становлення вищої цінності в ієрархії демократичних цінностей: цінності людини, її свободи і незалежності, «цінність іншої людини». Особистість значно заглиблюється у саморозумінні й самореалізації, коли представлення себе Іншому реалізує її прагнення і протиріччя «бути самою собою» і «бути зрозумілою Іншим». Здійснюючи у взаємодії з соціумом стратегію «бути самою собою» і «бути

зрозумілою Іншим», особистість глибше й адекватніше розуміє себе, мотиви своїх вчинків, свої окремі особистісні якості тощо.

Так, цінність людини проголошена стратегічним конституційним пріоритетом української держави. Згідно з Конституцією України (ст. 3): «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Ця стаття «задає тон» усім наступним конституційним приписам, котрі відображають реальне або бажане становище людини в українському суспільстві, регулюють її відносини з державою, спрямовують державну політику. Одним словом, це базисна стаття, яка характеризує підвалини суспільного й державного ладу, що закріплюється Конституцією. Вона є нормативно-юридичним фундаментом гуманістичного спрямування розвитку суспільного і державного життя в Україні.

У філософських дослідженнях Е.Гуссерля, Г.Зіммеля, М.Бубера, М.Кагана, С.Франка й ін., у психологічних дослідженнях Г.С.Батіщева, М.М.Бахтіна, М.Бубера, О.О.Бодальова, П.П.Горностая, О.Г.Ковальова, О.М.Кочубейник, В.А.Петровського, В.О.Татенко, Е.Левінаса, Ф.Розенцвайга та ін. людське суспільство постає у вигляді інтерсуб'єктивного світу, де міжсуб'єктна взаємодія характеризується спрямованістю на розширення горизонту можливостей розуміння Іншого в ході процесу пізнання й процесу діяльності. Інтерсуб'єктивність у їхньому розумінні – це взаємопроникнення «Я» і «Ти» для утворення «Ми». Отже, «діалог» виникає як проблемна категорія, яка разом з тим має ціннісно змістовний характер. На основі діалогічної природи людської психіки інтерсуб'єктна взаємодія постає як рівень і форма спілкування, учасники якого керуються суб'єктивно значимими мотивами й несуть рівну відповідальність за процес та наслідок міжособистісної взаємодії та їх вплив на життя інших людей. «Інший» у такому випадку репрезентований перед «поглядом» суб'єкта не як об'єкт (об'єкти) розгляду, а як собі подібна істота – людина, рівною мірою наділена живою суб'єктивністю.

Думки про внутрішній діалогізм людської свідомості та діалогічну природу людського мислення дотримуються більшість

психологів. Так, Л.С.Виготський вважав, що діалог є однією з провідних детермінант онтогенетичного розвитку. Саме він забезпечує функціонування механізму інтеріоризації соціальної міжсуб'єктної взаємодії в системі «дитина – дорослий». За допомогою функціонування цього механізму зовнішня взаємодія в системі «дитина – дорослий» трансформується в базові діалогічні структури свідомості [65]. А це, у свою чергу, є базисом, основою для розвитку творчого мислення, самовизначення у сфері спільної діяльності, міжособистісних стосунків та розвитку суспільства в цілому.

Початок аналізу проблеми діалогу поклав М.Бубер. У невеликій, але відомій книзі, своєрідній філософській поемі «Я і Ти», що вийшла в Берліні в 1922 р., М.Бубер чітко визначає основні лінії своєї онтології. [51]. Сучасна вітчизняна дослідниця Г.А.Кирмач, у виявленні особливостей виховання у старшокласників цінності іншої людини в позаурочній діяльності, указує, що головне в людському існуванні – звертатися до Іншого і відповідати на заклик Іншого. Значення людського існування відкривається тільки в тому випадку, коли людина звертається до Іншого й Інший відповідає їй. Причому відношення Я-Ти може існувати латентно, тобто воно є взаємним навіть у тому випадку, якщо людина, якій Я говорить Ти, не усвідомлює цього у своєму досвіді. Центральним моментом цих відносин є любов, тобто цілісна спрямованість життя і волі «Я» до Іншого, відчуття нездоланної потреби в ньому, вольова і моральна концентрація власного буття на Іншому, що відповідає на цю відданість і турботу [149, с.21]. Отже, діалог для М.Бубера є радикальним досвідом інакшості Іншого і визнанням цього Іншого насущним «своїм іншим». Інший – завжди наділений голосом, причому голос тут розуміється дуже широко: «голосом» є присутність, «голосом» може бути і мовчання [там саме]. Відображенням особливостей динаміки становлення є внутрішні протиставлення діалогу й монологу як взаємодія Я і Ти, які представлені в наукових студіях М.М.Бахтіна. За М.М.Бахтіним, задача протиставлення діалогу й монологу – це відносини між «рівноправними й рівнозначними свідомостями», тоді як монолог будується на «запереченні

рівноправності» [127]. На думку філософа, рівноправність тут не варто розуміти як однаковість, тотожність «я» й «іншого». Навпаки, учений всіляко підкреслював суттєву, навіть сутнісну протилежність переживання своєї суб'єктивності («я-для-себе») і суб'єктивності іншого («інший-для-мене»). Більше того, «інший» має можливість здійснювати функції, принципово недоступні «я» – в силу первісної соціальності буття психічного, саме «інший», його погляд (оцінка, думка) «ззовні» надає моєму «я» об'єктивності, доповнює особистість «до цілого». Себе самого я можу безпосередньо спостерігати лише «зсередини»; «ззовні» ж себе спочатку можна побачити лише опосередковано – очима іншого. Цей аспект для нас особливо важливий, бо в трансформаційних умовах, коли актуалізується потреба набуття нового досвіду в нових умовах.

Так же для нашої роботи, важливою є ідея М.М.Бахтіна про те, що «інший» радикально відрізняється від «я» й принципово не може бути усуненим із соціального буття, й саме тому необхідно визнати рівні права «я» й «іншого» стосовно істини, визнати його точку зору як «рівногідну» своїй та таку, що суттєво її доповнює. Так й чинить діалогіст, займаючи у спілкуванні рівнозначну суб'єкт-суб'єкту позицію, і, з одного боку, здобуває тим самим можливість повноцінного буття, самопідтвердження й саморозвитку, з іншого, – сам стає «іншим» для співрозмовника, умовою його буття й розвитку.

Найвища форма бажання – бажання Іншого, в інтерпретації Д.Батлер – прагнення бути в очах оточуючих унікальним і повноцінним (рівним) їм [цит. по 458]. Бажання інтенціональне, воно примушує суб'єкта прагнути, досягати об'єкта задоволення. Характер бажання двоїстий, скільки примушує суб'єкта або втрачати себе у випадку, якщо об'єкт знаходиться в оточуючому світі, або навпаки, втрачати світ, знайшовши об'єкт всередині себе [131]. Уже тут можна наблизитися до розуміння механізмів реалізації бажання, спрямованих на перебудову діяльності, відношень і «бажаючого» суб'єкта [129]. У цілому, у таких відношеннях виникає цінність цінності себе, Іншого для себе, себе для Іншого і цінність процесу відношень, здатність відчувати себе гідним любові й поваги навіть у важких ситуаціях.

Яскравою метафорою рівнозначності й цінності в міжособистісних відношеннях, на нашу думку, є правила дорожнього руху (ПДР), які рівнозначні для всіх учасників руху: і пішоходів, і автомобілістів на індивідуальному транспорті, і для водіїв, що працюють на автопідприємствах. На дорозі всі учасники рівні й однаково значимі, і всі домовилися однаково виконувати ПДР. Кожний несе персональну відповідальність за себе й ту ситуацію, яку він створює навколо себе. Якщо водій з пасажиром то, перш за все, він несе відповідальність за себе, за створену ним ситуацію і за свого пасажера (дитину). Іноді деякі учасники отримують (згідно з домовленістю на основі загальних правил) певні функціонально-значимі переваги (швидка допомога, поліція, громадський транспорт тощо). Проте, кожний водій однаково цінний і шанований. Ми скористалися принципом метафоричності для наочності нашого теоретичного конструкта, який, відповідно до Е.Морена, найкраще відображає діалогіку понять і є показником нелінійності мислення. Згідно з Е.Мореном, метафори виконують синтетичну функцію – вони дозволяють поєднати непоєднуване чи поки що непоєднуване, й тим самим вони часто постають як висхідний пункт для приросту нового знання [240].

Ми спираємося на поняття ціннісний як психологічну форму фіксації суб'єктивно-особистісного змісту цінності. Ціннісність характеризує ті сфери дійсності, відношень, діяльності, які є найбільш значимими для суб'єкта і через які з'ясовується:

- 1) зміст його уявлень про себе, утвердження свого «Я»;
- 2) психологічна форма фіксації суспільного досвіду діяльності – «загальна структура діяльності»;
- 3) психологічна форма узагальненого ідеального плану – «організація предметного змісту свідомості»;
- 4) психологічна форма узагальнення досвіду відношень до інших людей (відношення «Я-інший») [360].

Маніпуляторний підхід до Іншого, властивий суб'єкт-об'єктному типу відношень, поступається місцем піклуванню про зростання рівня персоналізованості іншого шляхом стимулювання в ньому тенденції росту, самостійності, самореалізації, саморозвитку тощо. Якщо при суб'єкт-об'єктному типі відношень основною

метою суб'єкта є вплив на іншу людину, «асиміляція» і «підгонка» його вчинків і поглядів в межі власних намірів і картини світу, то можна говорити про проявах інгібіційних форм контролю і впливу. При інтерсуб'єктному типі відношень визнається індивідуальність іншого, його автономність і право на власний голос. За таких умов, може виникати прояв фасилітативного впливу й динаміка становлення особистісної зрілості може відбуватися в напрямі конструктивного розвитку. Учасник суб'єкт-суб'єктного типу спілкування опиняється перед двома задачами: з одного боку – зрозуміти партнера, зрозуміти його внутрішній світ і побачити його «яким він є насправді»; з іншого – він прагне бути адекватно зрозумілим партнером спілкування. У протилежному випадку, можлива зупинка в результаті непроживання ситуації, яка носить деструктивний характер. Таким чином, процес становлення особистісної зрілості відбувається на основі особистісного зростання як керований процес самореалізації у двох напрямках. Перший – як креативне освоєння дійсності в процесі самореалізації, другий – як свідомий процес відновлення інфантильних потреб розвитку, які раніше не були задоволені в повній мірі або в якійсь достатній мірі, що й призвело до прояву дефіцитів у структурі особистості. У такому разі логіка особистісного зростання полягає у внутрішньому проживанні дефіцитарних етапів розвитку. На основі цього, може узагальнити, що становлення особистісної зрілості відображає особливості процесу прояву максимальної адаптивності і самореалізації особистості й може відбуватися як у напрямку творчого розвитку, так і зупинитися в результаті «застрявання», непрожиття ситуації, яка носить деструктивний характер у конкретних умовах. Фіксуючи особливості прояву максимальної адаптивності й самореалізації особистості через їх прояви, можемо говорити про можливість спостерігати процес у динаміці. У такому випадку, особистісна зрілість, розуміється нами як інтегральна системна якість, яка не належить об'єкту як такому, а виявляється в ньому лише в процесі його життя в тій чи іншій соціальній системі, забезпечує можливість самореалізації особистості у взаємодії з Іншим у різних підсистемах суспільства, у великих і малих соціальних групах – сім'ї, виробничому колективі, етнічній спільноті – в конкретних історичних умовах.

На основі зазначеного доходимо висновку, що особистісна зрілість належить до категорії само організованих систем, які адаптуються, й одночасно вчаться. Досягнута зрілість реальної системи, у такому випадку, завжди відносна. При виникненні тих чи інших нових, більш високих рівнів система втрачає цю свою зрілість. А по мірі переважного розвитку в напрямку формування нижче розташованих рівнів вона, скоріше, зрілості набуває, дозріває. Процес становлення має етапи формування й свідомого розвитку себе як суб'єкта діяльності і як автономної саморозвинутої системи. Форми суб'єктної активності можуть бути розглянуті як етапи суб'єктності й досягнення особистісної зрілості від усвідомлення через ставлення до реалізації, як взаємопов'язані і взаємообумовлені. Зрілість системи робить можливою реалізацію особистості як суб'єкта функціонального прояву в трьох основних сферах активності зрілої людини:

- I. функціонування особистості як суб'єкта пізнання;
- II. функціонування особистості як суб'єкта відношень;
- III. функціонування особистості як суб'єкта реалізації.

На нашу думку, саме в особливостях функціонування виявляються особливості взаємодії з іншими людьми, які ґрунтуються на системі цінностей особистості: цінностях відношень, цінностях переживань, цінностях творчості (В. Франкл), проходять через усі рівні інтеграції структури зрілості.

I. Сучасні дослідники, які розглядають особливості функціонування особистості як суб'єкта пізнання (К.О.Альбуханова-Славська, В.Г.Асеев, І.Д.Бех, О.О.Бодальов, А.В.Бруншінський, П.П.Горностаї, А.Л.Журавльов, В.В.Знаков, С.Д.Максименко, В.В.Рибалко, Є.І.Рогов, В.І.Селіванов, В.О.Татенко та ін.) вважають, що її особливості виявляються, перш за все, в самопізнанні, а також у пізнанні й розумінні соціального оточення. Таким чином, функціонування особистості як суб'єкта пізнання може бути як самопізнанням, так і пізнанням Іншого. Суб'єктом пізнання може бути як окрема людина (індивід), так і різні соціальні групи (суспільство в цілому)» [368].

Дослідження проблем самопізнання ведуться в двох напрямках: вивчення результативного й процесуального аспектів самопізнання [396].

Результативний підхід пов'язаний з аналізом кінцевих продуктів самопізнання, які виражаються в побудові уявлення про себе (образ «Я», Я-концепція, Я-образ). Більшість представників цього напрямку прагнуть відшукати різні види образів Я, класифікувати їх, або спрямовують свої зусилля на пошук «вимірів» (змістовних параметрів) цього образу. Процесуальний аспект самопізнання передбачає вивчення джерел, механізмів, прийомів і рівнів розвитку самопізнання. Самопізнання як процес виявляється в безперервному русі від одного знання про себе до іншого знання, його уточненні, поглибленні, розширенні тощо. Цей аспект проблеми самопізнання, на наш погляд, на сьогодні вивчено найменше [396]. Проте, є аспекти, на які орієнтуються науковці обох напрямів досліджень. Більшість із них сходяться в тому, що, по-перше, самопізнання проходить у своєму розвитку два етапи. На першому етапі самопізнання відбувається в системі «Я – інші». На другому етапі співвіднесення знань про себе відбувається вже в рамках системи «Я – Я», коли людина оперує вже готовими знаннями про себе, сформованими в різний час за різних обставин. При цьому перший етап зберігає свій потенціал до кінця життя, він просто органічно включається в структуру другого етапу і не втрачає свого значення. Т.М.Титаренко описала смисл поняття «життєконструювання» й особливості його перебігу протягом життя [385]. Результатами самопізнання є система знань про себе, об'єднана в досягну для усвідомлення Я-концепцію, і система самовідношення: самоцінність, особистісна ідентичність, самосприйняття.

По-друге, інтенсивність, глибина, обґрунтованість самопізнання залежать від багатьох сформованих якостей особистості, зокрема від тих, що несуть характер, визначаючий спрямованість особистості. Наприклад, до них належать особливості локусу контролю, особливості прояву механізмів захисту, особливості тривожності. Зрозуміло, це не означає, що екстраверт нездатний до самопізнання внутрішнього світу, а інтроверт – док самопізнання себе у зовнішньому світі.

По-третє, різні люди мають різну здатність до самопізнання. Здібності – це властивості особистості, від яких залежать швидкість, глибина, якість набутих знань, умінь і навичок, але

які до цих знань, умінь, навичок не зводяться. Здібності до самопізнання – це такі особистісні характеристики, які дають можливість швидко, якісно, усебічно й адекватно пізнати себе. Показниками будуть, наприклад, особливості пізнавальних процесів особистості, рефлексії, самооцінки.

Яскравим прикладом таких уявлень є, на нашу думку, хрестоматійний випадок самозвіту англійського філософа Д.Юма (1711-1777): «Коли я самим інтимним чином занурююсь у щось, назване мною своїм Я, я завжди натрапляю на те чи інше одиничне сприйняття тепла або холоду, світла чи тіні, любові чи ненависть, страждання чи насолоди. Я ніяк не можу вловити своє «Я» як щось існуюче поза сприйняттям і ніяк не можу пізнати щось, крім якого-небудь сприйняття. Отже, Я є проста сукупність такого сприйняття, що відбувається одне за іншим з незбагненною швидкістю й перебуває в постійному плині» [295].

У цілому, функції особистісного самопізнання різноманітні та взаємопов'язані: самоаналіз, самоспостереження, саморегуляція, самокритика, самооцінка, самопрогнозування тощо. Важливо зазначити, що ключовою особливістю всіх цих проявів є визначення «само-». Їх система визначає особливості самопізнання суб'єкта і теоретичні переваги поглядів дослідника. До найбільш загальних закономірностей самопізнання належать: ступінь усвідомленості-неусвідомленості; різна насиченість самопізнання на різних етапах життєвого шляху; принципова незавершеність самопізнання.

II. Функціонування особистості як суб'єкта відношень можна розглядати як особливості взаємодії, процесів, оцінки, відношення, порівняння з об'єктами і фактами оточуючого світу.

Засновник сучасної концепції відношень В.М.Мясищев визначає особистість як «ансамбль відношень», іншими словами, як сукупність всіх її існуючих відношень до об'єктів і фактів оточуючого світу. Діалектика протиріч особистості й Іншого визначає специфіку саморозвитку, забезпечуючи внутрішню активність особистості. Результатом такого функціонування можна розглядати систему цінностей і відношень особистості до: себе, Іншого, соціуму, світу в цілому.

У процесі розвитку в реальному житті дитина первісно не знає, як вона ставиться до того чи іншого явища (кроха-син к

отцу пришел, и просила кроха...). Суспільні цінності перед тим, як стати особистими, мають стати не лише зрозумілими, але й емоційно прийнятими в результаті співвіднесення зі своїми перевагами, вбудовані в символічний порядок архітектури внутрішнього світу. Як суб'єкт, особистість здатна вибірково ставитися до світу й інших і опановувати соціальний досвід у тому вигляді, у якому він відповідає її індивідуальним особливостям і уподобанням. На думку В.В. Знакова, для пізнання, розуміння, переживання, споглядання світу людині недостатньо спостереження, необхідна участь; з іншого боку, «пізнання і розуміння, основані на ціннісних судженнях, неможливі без зміни суб'єкта» [130]. Отже, «існування участі», активна дія у світі, со-дія з іншими ведуть до зміни системи відношень и тим самим – до зміни себе. У нашому дослідженні особливостей становлення особистісної зрілості в умовах трансформації суспільства особливо значимим є постулат «набуття реального досвіду», що набувається лише емпірично в проживанні нових відношень. Лише в реальному проживанні нових відношень (відносин) можна здобути нові відношення (ставлення) шляхом емпіричного навчання. Яскравим прикладом унікальності емпіричного навчання й набуття досвіду є прояв почуття ситості: лише з'ївши котлету, ми дослідним шляхом отримаємо відчуття, уявлення тощо почуття ситості. Переймаючи досвід взаємодії з кимось при описі його почуття ситості, ми можемо розуміти особливості його почуття ситості, але ми не отримаємо досвіду власної ситості. Котлету кожний має з'їсти сам.

Переоцінка цінностей, відбувається тільки у внутрішньому світі особистості. У внутрішньому світі людини інтегруються всі враження, які надавала їй дійсність протягом прожитого відрізка життя, узагальнюються й індивідуально-неповторно систематизуються переживання від цих вражень, оцінюються поведінкові відповіді з приводу вищевказаних вражень і власні вчинки, здійснені з особистої ініціативи [30]. Таким чином, у внутрішньому світі дитини мають бути сформованими такі надійні структури, що стануть їй опорою в будь-якій життєвій ситуації протягом тривалого часу. Найбільш важливо, що в дитини має сформуватися власне ставлення до відношення (власне ставлення

до будь-яких відносин), яке буде надавати їй упевненості в будь-якій ситуації прийняття рішення і стануть опорою для аналізу будь-яких ситуацій вибору, з якими їй прийдеться зустрітися в житті. Перший досвід таких відношень до відношення старіти в триангуляції «мати-батько-дитина». Дитина «дізнається», що в матері чи батька, крім неї, є відношення. Зрілим проживання досвіду триангуляції є лише тоді, коли суб'єкт стосовно пари об'єктів описується як виключений спостерігач [131]. З часом цей зовнішній спостерігач перетвориться на внутрішнього й стане управляти процесами внутрішнього світу, приймати і нести відповідальність за управління. Важливо зазначити, що для формування зрілого почуття адекватності необхідно, щоб внутрішній досвід відповідав емоційній реакції на дитину значимих Інших. У нинішніх умовах трансформації ми взаємодіємо з внутрішніми структурами інтерсуб'єктивного простору, які було «закладено» в період другої соціально-економічної формації, які з цієї причини є «найслабшою ланкою». Лише побудувавши у своєму внутрішньому світі розуміння свого «реального» образу діяльності чи ставлення до неї і усвідомивши її потребу, людина зможе свідомо взяти на себе відповідальність за реалізацію дій чи бездіяльність. Людина постає будівничим, творцем власних сюжетів, образів і відношень і тим самим вибудовує архітектуру власного життя. Самостійне прийняття рішень і відповідальність за особистісний вибір – це особистісне дорослішання, а це складний і часто болячий процес. Тому більшість людей так все життя й залишаються дорослими дітьми, яким простіше перекидати відповідальність за власне життя на старших, на державу чи на певні обставини. Часто знайомство з відповідальністю як проявом внутрішнього світу відбувається в процесі консультування у психолога. Людина вперше «зіштовхується» зі своїм внутрішнім світом і надзвичайно дивується такому «знайомству».

Множинність світів «плинної сучасності» (З.Бауман), у яких, за постмодерними твердженнями, конструюється одночасно особистість, повинна передбачати наявність гнучкого, рухливого «осередку», що здійснюватиме узгодження особистісного досвіду взаємодії зі світом (О.М.Кочубейнік), тому, на нашу

думку, саме показником особистісної зрілості буде регулювання адекватної відповіді на взаємодії із просторами (інтра-та інтер-) і наявність мета- рівня, тобто надситуативного управління цими процесами.

Лексичне значення терміна «адекватність» – майже повна відповідність, збіг, тотожність. Стосовно мислення й сприйняття – як правильне відтворення зв'язків і відношень об'єктивного світу [257]. Різні аспекти адекватності у вітчизняній психології досліджували О.С.Андрєєв, С.Д.Максименко, Л.В.Тищенко. Складові адекватності поведінки при дослідженні психологічних засад фасилітації особистісного зростання, адекватність прояву і взаємодіє саморегуляції і самовираження розглядав О.С.Андрєєв [12]. Дослідник посилається на К.Роджерса, який таку відповідність називав конгруентністю. Відміну адекватності від конгруентності ми вбачаємо в тому, що остання в силу математичного походження цього терміна означає ідеальну відповідність, до якої можна наблизитися в більшій чи меншій мірі, але досягти конгруентної поведінки в принципі неможливо. Адекватність звичайно в значній мірі обумовлена усвідомленістю. Критерієм є ознака, на основі якої відбувається оцінка, засіб перевірки. Таким чином, критерії допомагають провести оцінку якості тієї чи іншої роботи, співвіднести отримані результати із запланованими С.Д.Максименко критерієм психологічної оцінки вважає міру відповідності реально здійснюваного процесу вирішення задачі її моделі [224]. О.С.Андрєєв відносить сюди відповідність між думками, почуттями, словами і справами [12]. Саме «дозрівання» як той чи інший ступінь зрілості вже передбачає певний спосіб життя, відповідність, адекватність певним зовнішнім вимогам і умовам, якими ця зрілість визначається; поза відношенням до цих зовнішніх умов зрілість, дозрівання втрачає свій внутрішній зміст.

Адекватність образу забезпечується двобічністю процесу обміну інформацією. Система сприйняття має зворотні зв'язки. Адекватність образу не є обов'язково точна відповідність відображуваному об'єкту, копіювання його. Однак, у процесі почуттєвого сприйняття під впливом особистого досвіду,

внутрішніх переконань, переживань сприймаючого нерідко приходиться зустрічатися з тим, що явища видаються нам не такими, якими вони є насправді. У цьому потенційне джерело помилок взаємодії. У сприйнятті речі образ завжди конкретний. Так, можна мати уявлення про тепло, але сприймати можна лише конкретне його джерело (камін, обігрівач тощо). Для формування здорового почуття адекватності необхідно, щоб внутрішній досвід відповідав емоційній реакції на нас значимих інших.

Отже, на основі аналізу наукових джерел ми розглядаємо адекватну взаємодію з реальністю як суб'єкт-суб'єктну (особистості чи групи) взаємодію, за якої особистість без тривалих зовнішніх і внутрішніх конфліктів продуктивно виконує свою провідну діяльність, задовольняє свої основні соціогенні потреби, йде назустріч рольовим очікуванням, що висуваються до неї еталонною групою, переживає стани самоутвердження і вільного вираження своїх творчих здібностей і несе за їх наслідки відповідальність. Адекватна взаємодія з реальністю як функція особистісної зрілості характеризується:

- по-перше, узгодженістю й цілісністю прояву символічного порядку системи (когнітивних, мотиваційних, емоційно-вольових, поведінкових) характеристик внутрішнього й зовнішнього нормативно-правового порядку процесів психічної діяльності;

- по-друге, відповідністю проявів своєї взаємодії суб'єктивній актуальності ситуації, вирішуваній задачі і формам діяльності, пов'язаним із ними.

У цілому можна зазначити, що зріле функціонування особистості як суб'єкта відношень виявляється в адекватності поведінки й означає відповідність нормативно-рольовим вимогам у даній ситуації, достатнє для продовження взаємодії, ефективної і/або задовольняючої всіх її учасників.

III. Функціонування особистості як суб'єкта реалізації можна розглядати як можливість цілеспрямовано будувати своє реальне життя, взаємодіяти і спілкуватися з іншими людьми, впливати на суспільство, здійснювати (соціально-корисні) вчинки, здійснювати професійну й інші види діяльності відповідно до власних знань і відношень. Суб'єктна активність ґрунтується «на

здатності мобілізації своїх можливостей і визначення способів досягнення власних цілей – реалізації їх в діяльності» [83]. Відбувається регуляція не окремої дії, а деяких комплексів різних дій і вчинків, їх зв'язування в єдине ціле, визначення їх послідовності й здійснення самореалізації. Самореалізація полягає у здійсненні можливостей розвитку Я завдяки власним зусиллям, співдяльності і співтворчості з іншими людьми (ближнім і далеким оточенням), соціумом і світом у цілому [171]. У психоаналітичній теорії розвитку така характеристика присвоюється інтегративній функції зрілого нарцисизму, спрямовану на поєднання двох вимірів розвитку особистості – «пошуку себе» і «співвіднесеність з іншими людьми» [440]. У сучасній зарубіжній психології термін «нарцисизм» вживається як атрибут прояву підвищеного інтересу людини до самої себе – у широкому діапазоні від її здорових до патологічних аспектів. Як зазначає Г.Аммон (G.Ammon), конструктивний нарцисизм виявляється як здатність по-справжньому повно сприймати свої сили і можливості, реалізовувати їх, відчувати свою компетентність, прощати собі помилки й промахи, отримувати необхідні уроки з невдач і тим самим збільшувати свій життєвий потенціал. Здоровий нарцисизм виявляє себе в можливості отримувати задоволення від власних думок, почуттів, фантазій, прозрівань, інтуїтивних рішень і дій, правильно сприймаючи їхню реальну цінність [470]. Головними атрибутами такого нарцисизму «є як реалістичність оцінок, у яких інтеріоризовані як найважливіші, в гарному сенсі неупереджені, дружні, «учасливі» відношення значимого оточення, так і інтегрована цілісність особистості, яка містить загальне позитивне ставлення до себе, до окремих сфер свого існування, власних дій, почуттів, думок, тілесних процесів, сексуальних переживань» [470]. Зазначимо, що нарцисизм – надзвичайно широка проблема, яка лежить у напруженому полі між інтимним (Я) і суспільним (Ми), між залежністю від суспільства і прагненням від цієї залежності звільнитися. Більшість із дослідників у зарубіжній і вітчизняній науці розглядали ці два фундаментальних виміри як центральні пункти в розвитку особистості й розумінні її психічної організації в цілому.

К.О.Шамшикова зазначає: «ми неминуче прийшли до парадоксального висновку, що нарцисизм необхідний для виживання й одночасно є загрозою збереження життя. Вихід із цієї парадоксальної ситуації уявляється двоїтим. З одного боку виживанню сприяє оптимальний, а не максимальний нарцисизм. Тобто в біологічно необхідному ступені нарцисизм має бути суміщеним із соціальним співробітництвом. З іншого боку, індивідуальний нарцисизм може перетворюватися на груповий, і тоді рід (нація, релігія, раса) починає грати роль індивіда і стає об'єктом нарцисичної жаги. Таким чином, нарцисична енергія (активність) залишається, але вона застосовується в інтересах збереження групи замість збереження життя окремої людини» [440].

Отже, певна диспозиція Я-соціум передбачає збалансований і гармонійний розвиток різних аспектів особистості шляхом докладання адекватних зусиль, спрямованих на розкриття індивідних і особистісних потенціалів у процесі взаємодії з реальністю. Самореалізація, таким чином, визначає, що людина як суб'єкт реалізації втілює власні вибори, вона посідає ту чи іншу позицію дії в певній ситуації, вибудовує шляхи досягнення визначених цілей, долає передбачувані й непередбачувані перешкоди, враховує змінювану обстановку, отримує (або не отримує) запланований результат. Проблемам самореалізації як самостійної зрілої функції суб'єкта діяльності присвячено велику кількість досліджень, як у вітчизняній, так і зарубіжній літературі, що вказує на актуальність проблеми й активний пошук її перетворень (Н.М.Дідик., Г.А.Дьоміна., О.В.Козаченко, О.В.Темрук, О.С.Штепа) у професійній діяльності (О.І.Бондарчук). У моделі А.Маслоу самореалізація трактується як поступальний рух до самоактуалізації. На наш погляд, жодна інша категорія не має такого великого розкиду визначень, як самореалізація, яку часто розуміють як самовираження, як самоутвердження, як аналог саморозвитку. З нашої точки зору самореалізованість оцінюється в тому, наскільки людина відчуває себе такою, що відбулася, в проекції на певний часовий інтервал (вік) для самої себе. Предметом реалізації є обдарування, здібності й таланти. Будь-яка людина має ті чи інші здібності,

отже й самореалізація може трактуватися як універсальний психічний феномен.

Задача полягає в науковому пошуку саме тієї істоти, майже «Спостерігача», який вбачає свій шлях «себе в ситуації», яким оцінює себе й ситуацію, і саме він бере на себе управління й приймає відповідальність за можливі наслідки в умовах стрімкої змінюваності зовнішніх впливів.

У праці Н.І.Сарджвеладзе, присвяченій само відношенню, є теза, яка, на наш погляд, вдало характеризує функцію надситуативного управління: «відмінність між само відношенням і відношенням до зовнішнього світу обмежується лише відмінністю в референтах: в одному випадку референтом є власне тіло чи психосоціальні й особистісні особливості, а в іншому випадку – об'єкти зовнішнього світу чи інші люди» [337, с. 176]. Учений розглядав самоставлення як складну багаторівневу емоційно-оціночну систему, яка поділялась на два блоки – об'єктивний («Я» як об'єкт) та суб'єктивний («Я» як суб'єкт). Обидва ці способи самоставлення реалізуються завдяки когнітивній активності, емоційним реакціям і системам дій або готовності до таких дій стосовно самого себе. На думку вченого, самоставлення є однією зі структурних одиниць диспозиційного ядра особистості, що дозволяє їй певним чином взаємодіяти із соціумом і собою [там саме]. Автор зазначав, що «істинним ключем відшукуваної точки зору є діалектичний спосіб мислення, згідно з яким загальне й одиничне, типовий індивідуальне, сутність і існування (екзистенція), гносеологічні позиції зовнішнього і внутрішнього спостерігача не «покояться» метафізично на різних полюсах, а діалектично «взаємопереходять» і взаємовизначають». Ми вважаємо, що поняття «внутрішнього спостерігача», яке використав Н.І.Сарджвеладзе, є вдалою метафорою для позначення й подальшої операціоналізації функції надситуативного управління.

Для вираження відношень між суб'єктом і об'єктом у внутрішньо особистісному функціонуванні надситуативного самоуправління коректним буде твердження, що в ході саморозвитку «Я-внутрішній спостерігач» управляє символізацією/трансформацією/конструюванням (якісною,

спрямованою зміною) «Я-об'єкт у минулому» на «Я-об'єкт тут і зараз» на «Я-об'єкт у майбутньому», позначаючи тим самим межі зони саморозвитку особистості; «Я-об'єкт у минулому» на «Я-об'єкт тут і зараз»; «Я-об'єкт у ситуації» на «Я-об'єкт в ситуації в майбутньому» тощо. Метафорично кажучи, «внутрішній спостерігач-управлінець» як водій машини бачить ситуацію, себе в ситуації, своє відношення до цього процесу, і залежно від свого відношення, спрямовує свою активність, тобто залежно від ситуації на дорозі і своїх бажань спрямовує свою активність до означеної мети. Таким чином, наявність надситуативного самоуправління виявляється у можливості до особистісної автономії. Автономна особистість гнучка в регулюванні своїх взаємодій із середовищем. Вона відчуває себе вільною і має такі якості, як спонтанність і креативність. Причинами поведінки автономної особистості постає інтерес і особистісна значимість. Крім того, наявність автономності в індивіда підтверджують такі психолінгвістичні індикатори, як переважання в мовленні дієслова «хочу» над дієсловом «повинен», наявність внутрішньої мотивації, тобто, вільна участь у діяльності при відсутності зовнішніх вимог чи підкріплень.

У контексті нашого дослідження ключовим є надситуативне управління як показник зрілого функціонування. Надситуативне управління як функція особистісної зрілості виявляється в здатності підніматися над рівнем вимог ситуації та виходу за її межі з метою:

- по-перше, для можливості рефлексивного бачення (операціоналізації: відображення, інтеріоризації\екстеріоризації, символізації, вербалізації) особистістю соціальної позиції у формі орієнтуючого образу й подолання зовнішніх і внутрішніх обмежень («бар'єрів») діяльності;

- по-друге, для можливості ставити цілі, вироблення нових шляхів досягнення, надлишкових з точки зору вихідної задачі й набуття нової соціальної позиції.

Здатність до надситуативного управління виявляється в здатності особистості бути автономною, приймати незалежні рішення, що, у свою чергу, обумовлено ступенем зрілості внутрішніх джерел мотивації, тобто відповідних потреб і

цінностей, а також сформованістю інструментів володіння своєю поведінкою, наприклад, рівнем розвитку рефлексії, самоконтролю. Процес самоуправління є складним утворенням особистості, яке забезпечує людину свободою вибору шляху свого розвитку (Е.Дейсі і Р.Райан) і здатністю діяти незалежно від зовнішніх обставин і непередбачено для сторонніх спостерігачів, але при цьому слідує своїй логіці й переконанням. Оптимальне функціонування особистості як суб'єкта власного життя, яке виявляється у творчій взаємодії з реальністю і прийняттям відповідальності за свої дії та їхні наслідки, забезпечується надситуативним управлінням. Особистісна зрілість, як система має забезпечувати адекватну взаємодію з реальністю і надситуативне управління.

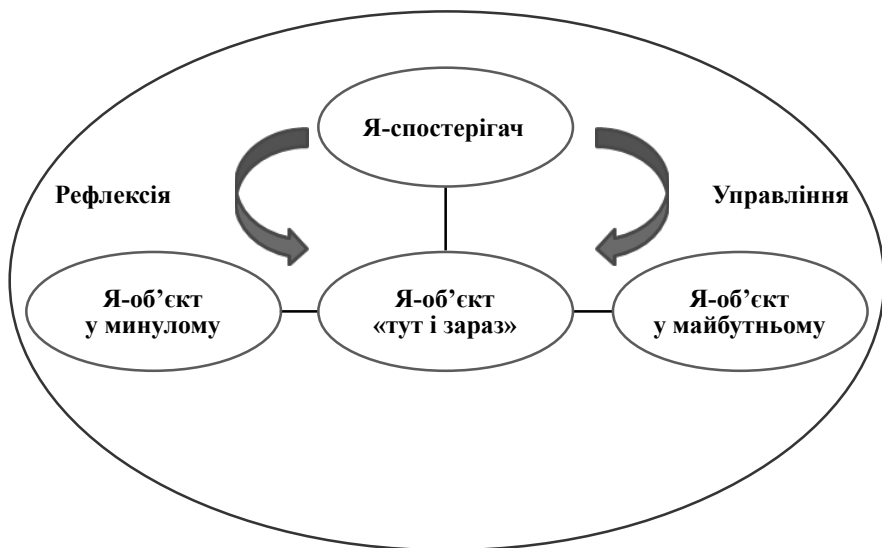


Рис 2. Схема надситуативного управління як прояв зрілого функціонування

Таким чином, інтерпретація надситуативного самоуправління з позицій суб'єктного підходу характеризується тим, що суб'єкт управляє не тільки об'єктом (частиною суб'єктивного простору), але і своєю активністю, спрямованою на об'єкт. Це творчий

процес, пов'язаний зі створенням себе як об'єкта саморозвитку, «Я-майбутнього», зустріччю із незвичною ситуацією чи протиріччям, необхідністю постановки нових цілей, пошуком нових рішень і засобів досягнення цілей. У цьому твердженні міститься принципова відмінність нашої позиції від наявної в низці публікацій точки зору, що єдиний атрибут явищ «само» їхня спрямованість на «Я». Функція надситуативного управління дозволяє пояснити феномени саморозвитку, які не мають адаптивної мотивації, іншими словами ті випадки, коли особистість не вимушена змінюватися, а сама висуває собі задачу щодо зміни і при цьому в напрямку росту, удосконалення й самоуправління ними.

На основі аналізу в контексті розгляду функціонування особистісної зрілості процес становлення особистісної зрілості може відбуватися як у напрямку творчого розвитку, так і зупинятися в результаті застрявання, непроживання ситуації, яка носить деструктивний характер.

Динаміка становлення особистісної зрілості здійснюється через особистісне зростання як керований процес самореалізації і здійснення у двох напрямках:

- перший – креативне опанування дійсності в процесі самореалізації;
- другий – усвідомлений процес рефлексивної самозміни як відновлення інфантильних потреб розвитку, які раніше не були задоволені повністю чи в якійсь достатній мірі, що й призвело до появи дефіцитів у структурі особистості. Логіка особистісного зростання полягає у внутрішньому проживанні дифіцитарних етапів розвитку.

Особистісна зрілість нами розуміється як інтегральна системна якість, яка не належить об'єкту як такому, а виявляється в ньому тільки в ході його життя в тій чи іншій соціальній системі, забезпечуючи можливість самореалізації особистості у взаємодії з Іншим, у різних підсистемах суспільства, у великих і малих соціальних групах – сім'ї, виробничому колективі, етнічній спільноті в трьох її формах: 1) людина к суб'єкт пізнання, результат активності – знання, уявлення; 2) людина як суб'єкт відношення, результат активності – адекватність

відношення (сенси, оцінки, ієрархія цінностей, цілі); 3) людина як суб'єкт реалізації, результат активності – надситуативне управління змін у собі, інших, соціальному світі. Наявність «внутрішнього спостерігача-управлінця» обумовлює автономне функціонування зрілої особистості як самодермінуючої системи. Лише надситуативне управління надає можливість прийняття відповідальності й адекватності взаємодії у процесу самореалізації.

На нашу думку, особистісна зрілість – це якісний стан системи, який інтегрально забезпечує її оптимальне функціонування в напрямку прогресивного розвитку, детермінуюче функціонування особистості як суб'єкта власного життя. Досягнута зрілість реальної системи завжди відносна. При виникненні тих чи інших нових, більш високих рівнів система втрачає цю свою зрілість. У міру переважного розвитку в напрямку формування нижче розташованих рівнів вона, зрілість, набуває, дозріває. Таким чином, процес становлення зрілості буде відображатися в особливостях прояву максимальної адаптивності й самоорганізації особистості як системи через їх прояву конкретних історичних умовах. Зміна показників критеріїв адаптивності відображає динаміку процесу становлення проявів. У диспозиційних теоріях показано, що становлення зрілості (дозрівання, розвиток, зміна) людини – процес постійний, який може тривати все життя в напрямку від незрілості до зрілості. Становлення особистісної зрілості відображає особливості процесу прояву максимальної адаптивності й самореалізації особистості через їх прояв у конкретних умовах.

2.3. Відповідальність як інтегративна властивість особистісної зрілості

Як стійка характеристика зрілої особистості відповідальність може бути виявлена лише через зріле відношення в різних ситуаціях, що і вимагають відповідальної її реалізації. Особистість прийме відповідальність лише в тих ситуаціях, у яких вона здатна що-небудь змінити. Неконструктивною й неадекватною буде поведінка людини, яка в усіх ситуаціях за будь-яких умов

відчуває себе відповідальною чи безвідповідальною особистістю завжди. Відповідальність як показник особистісної зрілості настає лише за умови свободи вибору і здатності передбачати та враховувати наслідки вчинків.

Традиції наукового усвідомлення відповідальності як психологічного конструкта, феномена і ноумена закладені Г.Ле-Бonom, Е.Дюркгеймом, І.Кантом, Г.С.Костюком, Ф.Ніцше, Ж.Піаже, Дж.Роттером, Ж.П.Сартром, В.Франклом, Х.Хекхаузенoм і в різний час були продовжені Б.Г.Ананьєвим, К.О.Абульхановою-Славською, Л.Берковіцем, Д.Дж.Вогелем, Р.М.Галтоном, Н.Гоу, Л.І.Дементій, Т.Ф.Івановою, Г.Йонасом, Л.Колбергом, А.С.Макаренко, К.Марксом, В.М.Марковим, К.Муздибаєвим, Л.С.Славіною, Ф.Хайдером, С.Шварцем І.Яломом і деякими іншими дослідниками. Серед вітчизняних дослідників вагомими є наукові розвідки Г.О.Балла, І.Д.Бежа, М.Й.Боришевського, І.С.Булах, О.В.Винославської, О.Є.Гуменюк, Л.В.Долинської, О.С.Ковальчук, О.В.Лазорко, М.В.Левківського, О.П.Патинок, М.В.Савчина, Л.П.Татомир, Ю.М.Швалба й ін.

Науковий аналіз співвіднесення зрілості й відповідальності сягає корінням у філософський аналіз категорій свободи, обов'язку, смислу, незалежності, цінностей і відповідальності та їхнього взаємозв'язку. Сам термін відповідальність (responsibility) близький за смислом до понять обов'язок і обов'язки, хоча і не є тотожним їм. Разом із тим слід визнати, що поняття «відповідальність» має у психології досить розмитий категоріальний статус. Виникнувши спочатку як відповідь на вимоги дійсності саме в життєдіяльності, відповідальність формується й закріплюється (чині), стає (чи не стає) центральною особистісною характеристикою, яка визначає спосіб і стиль життя. Очевидно, що відмова від виконання боргових зобов'язань чи недбале виконання своїх професійних зобов'язань можуть свідчити про низький ступінь особистісної відповідальності, або про її відсутність. У такій ситуації суспільство застосовує санкції за безвідповідальність, делегуючи тим самим конкретному суб'єкту відповідальність у обов'язок. Якщо ж застосовувані заходи виявляються недостатніми, то санкції стають жорсткіші й

набувають форми покарання, яке часто розглядається в літературі ледь чи не як синонім самої відповідальності. Проте, на нашу думку, відбувається підміна понять: замість відповідальності особистості в соціально-психологічному плані вживається термінологія, пов'язана з правовою культурою у суспільстві.

У цілому, розгляд ролі відповідальності в структурі особистісної зрілості характерний для гуманістичної психології, що підтверджує зроблений нами раніше короткий аналіз наукових підходів до розвитку проблеми відповідальності. Отже, зупинимось більш детально на тих моментах, які, на наш погляд, є найбільш значимими в контексті дослідження особливостей відповідальності як інтегративної властивості особистісної зрілості в умовах трансформації суспільства. У межах напряду гуманістичної теорії ще Е.Фромм виокремив сукупність якостей особистісно зрілої людини, до яких разом із турботою, повагою, знанням входить і відповідальність.

Автор концепції логотерапії В.Франкл, указував, що відповідальність, духовність і свобода є трьома основами людського існування. Відповідальність інтенціонально співвідноситься з двома речами: зі смыслом, за здійснення якого ми відповідальні, і з тим, перед ким ми несемо цю відповідальність» [395]. Саме найвищий рівень відповідальності, згідно з Франклом, відповідальність перед життям – є смыслом людського буття [394]. На нашу думку, умови трансформації актуалізують саме цей аспект відповідальності, оскільки у «спокійному» світі відбувається втрата гостроти сприйняття грані «між життям і смертю». Відповідно до поглядів В.Франкла, поведінка відхилення виникає тому, що люди придушують свою духовність, уходяць від відповідальності в пошук смыслу. Надати допомогу таким людям – означає допомогти їм усвідомити своє духовне «Я» і прийняти відповідальність за свою долю з наступним відкриттям їм смыслу існування [395]. За В.Франклом, відповідальність людини, усвідомлення якої важливе для екзистенціального аналізу – це відповідальність перед неповторністю й унікальністю кожного людського існування; існування відповідального перед обличчям своєї кінечності. Людське буття – це відповідальне буття, оскільки

це вільне буття. Це буття, яке кожного разу вирішує, чим йому бути: це «вирішальне буття» (Ясперс), це саме буття «Dasein», а не просто «наявність» (М.Хайдеггер, 1927).

Особливе місце в аналізі проблеми взаємозв'язку зрілості й відповідальності особистості за своє життя, на наш погляд, посідають праці відомого французького вченого П.М.Фуко. Засновник першої у Франції кафедри психоаналізу, філософ, психолог, М.Фуко вважав себе учнем великого Хайдеггера: «Все моє становлення як філософа було обумовлене моїм прочитанням Хайдеггера». Фуко спочатку пропонує ідею «технологій себе», яку він все ж називає «практикою себе», що не менш актуально й сьогодні та знайшло продовження в наукових розробках вітчизняних дослідників: З.С.Карпенко, В.О.Клюйкова-Цобенко, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко, Н.В.Чепелєва, О.В.Яремчук та ін., у межах їх наукових розвідок. М.Фуко під технологіями чи практиками себе вбачав певні «концепції себе», в основі яких лежить ідея естетизації власного «Я», що є протиположною вульгаризації людської природи. Він писав: «Звернення до себе може замінити ці шалені, невірні й минулі задоволення безтурботною і незмінною насолодою собою» [411, с. 75]. У лекційному курсі 1982 р. «Герменевтика суб'єкта» М.Фуко пропонував розуміти під практиками себе «ті пошуки, практику й досвід, за посередництва яких суб'єкт здійснює в собі зміни, необхідні для того, щоб отримати доступ до істини. «Духовністю» у такому випадку буде називатися сукупність цих пошуків, практик, досвіду; це можуть бути практики очищення, аскеза, зречення, звернення, зміна способу життя тощо, і з них саме й складається та ціна, яку він має заплатити, щоб отримати доступ до істини» [410]. Зі слів самого М.Фуко, йдеться вже не про пізнання, а про існування суб'єкта.

На відміну від М.Хайдеггера, який наділяв мистецтво особливим статусом у справі розгляду істини в її неприхованості, М.Фуко розширив контекст, з якого ми можемо видобувати смисли для нашої суб'єктивності. Саме цей контекст мислитель позначив класичним філософським поняттям «турбота про себе». Розгортаючи філософську картину цього концепту,

М.Фуко говорить про те, яким чином до-суб'єктивні процеси, у які завжди залучений індивід, стають процесами суб'єктивації, дозволяючи в принципі набути суб'єктивну позицію. М.Фуко заострює нашу увагу на тому, що лише завдяки такій можливості «переживати» різні топоси, ролі в безособових процесах бажання, влади тощо можливе формування суб'єктивності.

Іншою площиною роботи з концептом турботи про себе є фундаментальна відмінність, яку зафіксував М.Фуко в праці «Використання задоволень»: занепокоєність етичним (як турбота про себе дійового) і турбота про дотримання моралі як зведення норм і кодів, установлених соціальним порядком, мають принципово різний характер для суб'єкта. На думку М.Фуко, людина, турбуючись про себе, схильна встановлювати межі своїй поведінці там, де суспільна мораль не слідкує за ним пильно. На нашу думку, саме така схильність має соціально-психологічну значимість і цінність, підтвердженням тому є подальший хід мислителя, який вважав, що саме її і слід розвивати. Ця думка й привела в подальшому М.Фуко до ідеї про естетику існування [393].

Таким чином, теорія «практик себе» М.Фуко, поза всяким сумнівом, була абсолютно новим поглядом на проблему суб'єктної конструкції, а також на історію суб'єктивності та умови її можливості авторства й відповідальності. Ми прагнемо показати, що будь-яка суб'єктивність завжди є результатом дії певних технік відповідального авторства через суб'єктивації, онтологічний статус яких стосовно суб'єкта є зв'язаним із суспільством і індивідом-суб'єктом таким чином, що конфігурація певного «зрізу соціальності» виявляється корелятивною вищезгаданим «практикам».

У контексті нового розуміння відповідальності особистості, на наш погляд, слід сказати ще про одного учня великих Е.Гуссерля й М.Хайдеггера, видатного німецького вченого, філософа Г.Йонаса, дослідження якого стали своєрідним проривом стосовно аналізу проблеми відповідальності. Г.Йонас розгортає свою концепцію в руслі герменевтичних ідей свої учителів. Світ ставить людині питання, на які приходиться надавати вповні практичні відповіді. Він говорить, що вже

в питанні буття людини-в-світі закладена відповідальність людини [492]. Намагання розвинути варіант герменевтичної етики миттєво приводить до етики відповідальності, причому розуміється вона не як етика свідомості, а як етика буття-у-світі. У праці «Принцип відповідальності. Опит етики для технологічної цивілізації» (1979), на нашу думку, закладено варіант нової етики, побудованої навколо принципу відповідальності за майбутнє як категоричного імперативу. На думку Г.Йонаса, якщо людство хоче вижити, то в своїй діяльності воно має керуватися лише принципом відповідальності перед природою та майбутніми поколіннями. З точки зору вченого, на зміну «людині розумній» має прийти «людина відповідальна». У своїй теорії він розрізняє відповідальність у двох значеннях: відповідальність як відповідальність за наслідки своєї діяльності (ретроспективний аспект) та відповідальність образу – людина має прагнути керуватися у своїй діяльності принципом відповідальності, тому що саме це надає нам можливість управляти нашими діями і здійснювати вчинки як правильні, так і неправильні, визначає грані дозволеного і самовдосконалення як свого, так і людства в цілому. Тем самим Г.Йонас підтримує думку Е.Фромма, що відповідальність – не нав'язаний ззовні обов'язок, а відповідь людини на звернене до неї прохання, яке вона переживає, як власну проблему. Бути «відповідальним» – означає бути вільним і готовим відповідати [407].

Аналіз робіт Г.Йонаса привів дослідників до невтішних висновків: поворот від нормативної етики до розробленої Г.Йонасом етики відповідальності є лише індикатором цивілізаційної кризи. Ця криза має перспективний характер. У такому поступовому усвідомленні людством свого негативного впливу на земну природу, результатом якого можуть бути катаклізми глобального характеру, «відповідальність набуває по істині вселенського масштабу», коли «розглядаються виклики сучасній цивілізації і зміна становища в ній людини» [492]. Більше того, людина тепер може впливати й на свою власну природу, і поки ще ніхто не знає, чим це може закінчитися. Подібно до того, як батьки піклуються про дітей, людина

змушена турбуватися про живу й неживу природу. Людина піддана рольовій відповідальності, що ставить її в становище турботи про майбутнє. Кожного разу, коли людина стикається з лихом, особливо тим, що є результатом її власних дій, вона має повертатися до буття й виконувати стосовно нього свою рольову відповідальність (що розуміється не як етика свідомості, а як етика буття-у-світі [492]).

В українській мові, як і в багатьох інших, сутність відповідальності проявлена в самому слові: людина має дати відповідь на поставлене питання, визначитися, проте вона часто не в змозі...

Психолог, психотерапевт-практик, американець І.Ялом вважає, що відповідальність і зріле авторство є характеристикою, яку має будь-яка людина в силу її існування. Він пише, що: «відповідальність означає авторство. Усвідомлювати відповідальність – значить усвідомлювати творення самим собою свого «я», своєї долі, своїх життєвих негараздів, своїх почуттів» [464, с.245].

По суті, визнання відповідальності означає визнання факту участі – «Я брав у цьому участь і якимось ставлюся до цього факту». І.Ялом зазначає: «Повне прийняття відповідальності передбачає не лише наповнення світу значенням, але також опанування свободи й відповідальності за зміну своїх зовнішніх обставин». Крім того, психолог указує на наявність захисних механізмів, частина з яких ведуть до уникання відповідальності і є дезадаптивними, у той час інші (віра в божественне провидіння, наприклад) можуть бути корисними. І.Ялом особливо відзначає, що деякі індивіди можуть брати на себе відповідальність зверх міри, без достатніх внутрішніх ресурсів для подолання супутньої внутрішньої тривоги, що вимагає певного рівня сили Его (для діагностики). У таких умовах, для пацієнта важливо визначити індивідуальний коефіцієнт несприятливості. У цьому фундаментальна задача терапії, на думку І.Ялома, щоб допомогти пацієнтам внутрішньо реконструювати те, чого вони не можуть змінити» [там саме]. «У кожній людській істоті закладено схильність до самореалізації», – пише І. Ялом у роботі «Дар психотерапії». Якщо усунути перешкоди, особистість

буде розвиватися у сформованого, повністю реалізованого себе дорослого, прямо як жолудь стане дубом.

Аналізуючи дослідження, спрямовані на вивчення особливостей уникання відповідальності, він дійшов висновку, що така стратегія не сприяє психічному здоров'ю й може асоціюватися з деякими формами психопатології, особливо з депресією [464]. При цьому відзначається, що фактором, концептуально співвідносним з поняттями прийняття й нехтування відповідальністю є локус контролю (знову ж для діагностики).

Особливості динаміки становлення відповідальності, частіше за все розглядаються в контексті вікової психології. На запит «вікова характеристика відповідальності особистості» пошукова система Google надає 672 тис. варіантів відповідей.

Відзначимо, що, незважаючи на кількісне розмаїття і різночитання при визначенні відповідальності вченими – представниками різних напрямів, дослідники думають однаково про те, що відповідальність не виявляється як вроджена якість особистості, а є процесом і результатом інтересів і вимог суспільства, обумовлених соціально-економічно і психолого-педагогічно. Процес розвитку відповідальності як якості особистості підлягає дії закону онтогенетичного розвитку та має свої вікові характеристики.

У дослідженні ми ґрунтуємося на цих теоретичних положеннях і розглядаємо процес розвитку відповідальності як якість особистості, як конкретний випадок процесу розвитку особистості.

Відповідальність розвивається від повної залежності до автономії особистості й подальшого прийняття відповідальності за Іншого. Варіантом такого розвитку можна вважати класифікацію професора Бостонського університету (США) Р.Селмана [514]. Учений пропонує соціальну відповідальність розглядати як «інструмент психіки», який забезпечує орієнтацію індивіда у світі соціальних дій і вчинків, пов'язує з поняттям «соціальний інтелект» і ототожненням цих двох понять. Як критерії він вводить:

а) область соціальної взаємодії: прийняття себе, свого Я; стосунки з друзями; відношення в групі однолітків; відношення з іншими людьми;

б) базові характеристики стадій розвитку: егоцентризм, суб'єктивність, рефлексія, взаємність, глибина [335].

На нашу думку, така класифікація перетинається з віковими характеристиками основних стадій у формуванні психологічної зрілості людини, запропонованими Дж.Ловінгер (см. п.п.2.3).

Американський психолог Ф.Хайдер запропонував розглядати п'ять рівнів розвитку відповідальності: асоціація, причинність, передбачення, намір, виправдання. Він говорить про те, що з першого до четвертого рівня соціальна відповідальність зростає, а на п'ятому рівні – знижується [491].

Значимою є характеристика динаміки відповідальності, запропонована німецьким філософом К.М.Маєр-Абіхом. Він розрізняє два типи відповідальності:

1) відповідальність як самого себе, що орієнтована на минуле, бо за свою діяльність можна відповідати тоді, коли вона вже завершена;

2) відповідальність за іншого та інше, що орієнтована на майбутнє, тобто на діяльність, яку ця відповідальність має спрямовувати. Причому відповідальність за майбутнє та інших включає й минулу відповідальність за самого себе. Цю тезу Маєр-Абіх ілюструє прикладом відповідальності батьків за своїх дітей, які втілюють майбутнє, а отже, й за самих себе [цит. по 401].

Продовженням досліджень К.М.Маєр-Абіха, на наш погляд, є запропонована сучасними російськими вченими Е.В.Чумаковой і С.П.Лукьяновой структура відповідальності в контексті екзистенційного вибору особистості [436]. Дослідниці пропонують розглядати відповідальність особистісну і відповідальність установлену. Установлена відповідальність розглядається як відповідальність, закріплена за людиною ззовні суспільною структурою («інстанцією» за К.Муздибаєвим); особистісна відповідальність – та, яку людина сама бере на себе в результаті усвідомлення факту здійснення вибору. Структура відповідальності містить 3 компоненти:

- 1) усвідомлення відповідальності в перспективі;
- 2) усвідомлення відповідальності в актуальному часі;
- 3) усвідомлення відповідальності в ретроспективі: визнання себе автором своїх дій, прийняття наслідків [436].

Ми погоджуємося з тим, що особистісна відповідальність неможлива без свідомого вибору. Саме особистісна відповідальність, яка розглядається в екзистенційній психології, є умовою для особистісного росту і самореалізації.

Зраннього віку дитина навчиться проявляти себе, свою активність, свою свободу через відповідальність. Якщо дитину годують за годинником (гуляють, ходять з мамою на спортивну секцію, вступають до інституту, де є можливість...) вона не отримує досвіду відчуття потреби в їжі (прогулянці, спорті чи грі на скрипці, професії...), вона не управляє своїм травленням (задоволенням, діяльністю, життям...). І тоді результатом є анекдотична ситуація: «Вовчику, йди додому! Мамо, я змерз? Ні, ти проголодався»... #яжемать#. Далі Вовчик з мамою #мипошлившколу#, #мипоступиливинститут#, #миуужеженились#... Та є ще й інша крайність, якщо Вовчик опиняється в лісі, як Мауглі, то або гине, або він навчиться здобувати собі їжу. Або він жив в умовах лісу «закритого типу», де система гарантувала своїм громадянам умови небезпечного проживання і мир, але на заміну годували та «відпускали» у відпустку всіх по годиннику. А потім сказали, що той «ліс» був неправильний, йди сам куди хочеш та їж, що хочеш... Чи є це повною свободою і повною відповідальністю? Проте, навіть на шляху до цієї відповідальності у людини є вибір: вона може як біологічна структура зайняти своє місце в лісі, або її ім'я буде серед Героїв Небесної Сотні.

Ми вже зверталися до дослідження Д.Ловінгер, автора теорії «розвитку еґо». Вона вживає «розвиток еґо» в значенні континуума, що є одночасно «послідовністю розвитку й засобів виміру індивідуальних відмінностей між людьми кожного віку», та заперечує психоаналітичне використання цього терміна, оскільки в цьому разі «не залишається назви для опису драматичного характеру розвитку в ранній юності та інші періоди життя». [504. Дж.Ловінгер виокремила найсуттєвіші, на її погляд, сторони процесу «еґо-розвитку»: джерело самоконтролю, стиль взаємовідносин, зміст свідомості, стиль мислення» [504]. Дослідниця вважає, що джерело самоконтролю змінюється від страху покарання в імпульсивній стадії через почуття провини (стадія самозахисту), сорому при порушенні правил (конформізм),

розрізнення норм (свідомий конформізм), самооцінки й довгострокових цілей (усвідомленість), поваги індивідуальності (індивідуалізм), терпимість (автономність), відмови від недосяжного (інтегральність). Вища стадія его-розвитку – інтегральність характеризується також «дбайливим вирощуванням індивідуальностей», ідентичністю, концептуальною складністю мислення тощо. У нашому дослідженні стадіальні характеристики розвитку особистості, запропоновані Д. Ловінгер, використано як базові при укладанні експериментальної частини.

Відповідальність як якість

Складність теоретичного аналізу наукової категорії «відповідальність» посилюється тим, що відповідальність одночасно постає як якість і як властивість особистості. Попадаючи в «простір» властивостей особистості, відповідальність «автоматично» тягне за собою класичну тріаду, яка містить психічні процеси, властивості і стани. Саме цей аспект дозволяє нам говорити про інтегративність відповідальності в структурі особистісної зрілості, яка може бути (і реально є) і як психічний процес, і як психічна властивість, і як психічний стан одночасно, але не зводиться до жодного з них. Більше того, сутність і специфіка відповідальності полягають у тому, що вона не лише «може бути представлена» як процес, властивість і стан, але саме синтез зазначених модусів і становить її якісну визначеність. Для аналізу відповідальності як інтегративної якості особистісної зрілості важливим є постулат системного аналізу, коли той самий «матеріал», субстрат постає в системному дослідженні як маючий одночасно різні характеристики, параметри, функції і навіть різні принципи побудови. Одним із проявів цього є ієрархічність будови систем, причому той факт, що всі рівні ієрархії «виконані» з одного матеріалу, особливо ускладнює проблему пошуку специфічних механізмів взаємозв'язку різних рівнів (площин) системного об'єкта [67].

Для розуміння закономірностей формування особистісних властивостей необхідно вийти за межі змісту даної властивості й перейти до іншого масштабу її розгляду, а саме: дослідити роль цієї особистісної властивості в контексті життєдіяльності. Згідно з ідеєю Ломова Б.Ф.: «... шлях наукового пізнання сутності

психічних явищ лежить у руслі вивчення життєдіяльності людини. Основним об'єктом (при цьому) є індивідуальний суб'єкт і індивідуальний рівень життєдіяльності» [213, с. 145]. Із зазначеного витікають дві методологічні вимоги. По-перше, розробка проблеми відповідальності має проводитися диференційовано, за конкретними напрямками, а саме явище слід вивчати як психічний процес, психічну властивість і психічний стан (причому не фрагментарно використовуючи дані кожної з цих базових психологічних категорій, а максимально повно реалізуючи їх концептуальний потенціал). По-друге, на основі диференційованого дослідження можливо здійснити і синтез отриманих у кожному з трьох базових аспектів результатів. Саме він стане визначальною умовою

Ця методологічна установка стала однією з базових для розробки цілісної й узагальненої соціально-психологічної концепції особистісної зрілості і відповідальності, відсутність якої, як зазначалося, характерна особливість сучасного стану цієї проблеми. Як відомо, ніяка окрема ізольована властивість не може характеризувати особистість у цілому, як жодна відокремлена властивість не має смислу без її зв'язку з іншими. Це особливо справедливо стосовно відповідальності.

Виникнувши спочатку як відповідь на вимоги дійсності, саме в життєдіяльності, відповідальність формується й закріплюється (або ні), стає (або не стає) центральною особистісною характеристикою, яка визначає спосіб і стиль життя. Лише в такому разі відповідальність і є тим самим показником різнорівневого прояву якості системи. Коли на рівні психологічної зрілості, на певному віковому етапі дитина виконує соціальні норми, ми говоримо про відповідальність як якість; але для дорослої людини, суб'єкта діяльності, така характеристика може бути лише показником старанності, приписаної відповідальності. Відповідальність як характеристика зрілості має бути властивою на рівні властивості системи, основою для якої є відповідальність як якість. Така двоїстість яскраво виявляється в прояві відношень людини: відношення до будь-чого визначає особливості відношення особистості як системи активності і взаємодії. Саме відношення

(ставлення до відносин) до відношень у вигляді над ситуативного Спостерігача, на наш погляд, є ключовим показником такої конкретної (хоча, можливо, і не єдиної) форми реалізації цього взаємозв'язку. Лише наявність над ситуативного Спостерігача надає можливість рефлексії внутрішньої діалогізації як відповіді на само запит у вигляді усвідомленої ідентичності для управління і прийняття відповідальності. На нашу думку, мета-позиція Спостерігача є природною здатністю людини виходити з свого тіла й переміщуватися або для спостереження за тим, що відбувається з нею самою, або для «переміщення в інших просторах» у пошуках необхідної інформації для управління. Саме тому проблема управління виникає практично в будь-якому системному дослідженні.

Відповідальність як один з основних показників зрілості розглядається в роботах І.О.Акіндінової, С.П.Лукьянової, К.В.Панькіної, О.В.Чумакової. В.М.Розіним сформульовано основні характеристики, яким має відповідати сучасна людина як конструктивна й креативна особистість, «менеджер себе», що створює власний світ і траєкторію власного життя. На думку дослідника, сучасну людину можна визначити:

- як істоту діяльну, креативну, таку, що створює знаряддя, творить світ;

- як особистість, екзистенцію, духовну істоту;

- як істоту, що зумовлена історією, культурою, комунікацією;

- як істоту, що творить, випрацьовує себе, створює «проект» себе;

- як рефлексивну істоту, що тлумачить, розуміє, самопрезентує себе;

- як відкриту істоту, таку, що знаходиться в процесі становлення й не збігається із самою собою;

- як істоту, що освічується та виховується [430].

Одночасно вона має бути людиною культури й історії, оскільки нове життя зароджується не на пустому місці. Іншими словами, усі основні культурні й історичні реалії мають бути переосмислені, у них усіх нова людина має постати заново. На думку В.О.Татенко, основним способом розвитку зрілого індивіда як суб'єкта психічної активності стає вчинок –

індивідуально і соціально відповідальний творчий акт свідомої сутнісної самоактуалізації людини. Саме в екзистенційному переживанні необхідності – втіленні сутнісного в собі, у покладанні на себе повної відповідальності за самоздійснення і реалізацію відповідального переживання у вчинку починає стверджувати себе зріла суб'єктність [375].

Н.В.Чепелева також вважає, що розвиток у особистості авторського ставлення до дійсності, особливо до себе та власного життя, є основним завданням герменевтичного виховання. Дослідниця спирається на дослідження В.М.Розіна, який охарактеризував авторство поняттям «менеджер себе» [323], а М.Фуко «турботою про себе» [410]. М.В.Савчин розглядає відповідальність як універсальну якість самоактуалізованої особистості [334]. Авторство є необхідною умовою для того, щоб людина могла реалізувати усвідомлення відповідальності в перспективі й усвідомлення відповідальності в актуальному часі. Проте, якщо оглядаючись на все здійснене, людина говорить: «Це був не я, я був не в собі» – це робить її поведінку безвідповідальною з точки зору екзистенціалізму і з точки зору особистісної відповідальності. Визнання авторства – особлива категорія, оскільки акцент у даному випадку падає саме на суб'єкт дії, на суб'єкт вибору, на те, що цим суб'єктом є власне особистість, а не хтось інший чи щось інше. У дослідженнях Т.Титаренко відповідальність не суперечить свободі, вона є логічним наслідком, який об'єднує низку вчинків у життєвий шлях людини. Відповідальність передбачає свободу прийняття рішень, свободу вибору цілей та способів, методів і стилів їх досягнення. Оскільки вибір можливості дії впливає з активності суб'єкта, то ступінь його особистісної відповідальності зумовлюється напрямом і соціальними наслідками його діяльності. Напрямок цієї діяльності обирається вільно, шляхом відповідального прийняття рішення. У цьому розумінні відповідальність є мірою свободи. Відповідальність передбачає необхідність збереження індивідуальної своєрідності, нетотожності життєвого світу. Якщо простір, у якому живе особистість, замкнений, то й відповідальність ніби зменшується, стає зовнішньою.

Таким чином, у своєму дослідженні ми дотримуємося позиції, що готовність прийняття і несення відповідальності – це лише внутрішня диспозиція людини. Наша позиція ґрунтується на положенні про те, що відповідальність, перш за все, індивідуальна, персональна. Можна «розподілити» вину й міру покарання на групу, колектив, але кожен несе свою міру відповідальності індивідуально. Однак, уся складність визначення відповідальності полягає в тому, що вона одночасно постає і як якість, і як властивість особистості. Якість особистості уособлює персональну особистісну відповідальність; властивістю буде представлена соціальна відповідальність особистості як кількісна характеристика: за кого, за що, у яких сферах життєдіяльності.

Таким чином, ми розглядаємо відповідальність як інтегративну якість особистісної зрілості, яка виявляється у спроможності до прийняття обґрунтованих рішень у сфері своєї діяльності за власне життя й суспільство в цілому, прояві наполегливості й сумлінності в їхній реалізації й готовності прийняття результатів і непередбачених наслідків за власну діяльність або бездіяльність. Саме цей аспект дозволяє нам говорити про інтегративність відповідальності в структурі особистісної зрілості. Для зрілого прийняття відповідальності за себе і своє життя в інтерсуб'єктивному просторі мають бути сформовані зріла ідентичність, рефлексія та здатність до надситуативної саморегуляції, які постають підсистемами в структурі особистісної зрілості. Отже, структуру особистісної зрілості становлять: відповідальність як системоутворюючий фактор та зрілі підструктури самопізнання, самовідношення, саморегуляції, які ми можемо дослідити через особливості прояву особистісної ідентичності, рефлексії, та емоційно-вольової сфери. Так само й діагностика відповідальності є діагностикою її індивідуальної форми, особистісної диспозиції.

В основі зрілого прийняття відповідальності особистості за себе і своє життя лежить прийняття своєї власної цінності (самоцінності). Особистісна зрілість за такої умови виконує функцію надситуативного спостерігача й координатора внутрішньої взаємодії із зовнішнім світом, що несе сутнісну (екзистенціальну) відповідальність. Таким чином, основною

функцією особистісної зрілості як системи є управління та забезпечення процесу оптимального функціонування й продуктивної взаємодії особистості в соціумі, самодетермінація її подальшого розвитку. Однак, дослідники (Л.І.Дементій) указують, и ми з ними погоджуємося, що неможливо говорити про абсолютну, або відносну відповідальність, оскільки «для кожної конкретної особистості існує певний набір життєвих ситуацій, у яких вона виявляє відповідальність» [92, с. 71]. Більшість дослідників погоджуються з існуванням, наприклад, історичної, соціальної, політичної, правової, моральної, батьківської, професійної тощо відповідальності. Критеріями можуть бути ознаки:

- належність комусь, якомусь суб'єкту (індивідуальна, персональна чи колективна, відповідальність народу);
- сфера діяльності людини, її функціональні обов'язки (професійна);
- морально-етична категорія (права і обов'язки);
- категорія юридичних відношень (правова, громадянська, юридична, кримінальна);
- часова категорія, у якій виділяють перспективний аспект (відповідальність за те, що необхідно, потрібно здійснити) і аспект ретроспективний (відповідальність за здійснене).

Таким чином, якість особистості уособлює персональну особистісну відповідальність; властивістю буде представлена соціальна відповідальність особистості як кількісна характеристика якості: за кого, за що (соціальна), зони відповідальності (у якій сфері життєдіяльності), за видами соціальних ролей, кожній із яких відповідає своя форма відповідальності: громадянська, політична, професійна, виробнича, сімейна тощо. Серед найважливіших сфер самореалізації особистості виокремлюють такі: політико-правова і професійна сфери, сімейно-побутові і сексуальні відношення, дозвілля й спілкування, виховання дітей, саморозвиток і самовдосконалення. Однак, якщо людина не дотримується ПДР, то якою вона є – відповідальною чи ні? А якщо не виконує своїх професійних (батьківських, громадянських) обов'язків? А якщо ПДР виконує, професійні обов'язки аби як ?...

Відповідальність стає властивістю особистості, є динамічною характеристикою, виявляється у спроможності прийняття обґрунтованих рішень у сфері своєї діяльності, за власне життя і суспільство в цілому, прояві наполегливості й сумлінності у їхній реалізації, готовності прийняття результатів і непередбачених наслідків. Характеристика властивості виявляється в процесі. Як процес можна розглядати форму відповідальної поведінки.

Немає сумніву з приводу того, що відповідальність «розщеплюється» (за суб'єктом) на індивідуальну і колективну [338]. Колективна й особистісна відповідальність – різні форми чи різновиди свідомої діяльності, пов'язаної із самообмеженням. Це готовність добровільно і свідомо брати на себе зобов'язання стосовно інших членів суспільства, виявляти турботу про них, попереджувати ризики, мінімізувати збитки від соціальних дій і таким чином турбуватися про соціальне благополуччя.

Ми вважаємо, що формування відповідальності за показниками якостей особистості – формування індивідуальної, персональної відповідальності, внутрішньої готовності до відповідальності кожної конкретної людини; за показниками властивостей особистості – соціального прояву персональної відповідальності, що виявляється в компетенціях, соціальних ролях, тенденції особистості дотримуватися норм свого суспільства чи групи. Значною рисою індивідуальності відповідальності, на наш погляд, є висловлювання письменника Фазіля Іскандера, який зі східною мудрістю казав, що «людина червоніє сама по собі».

У парадигмі індивідуального вчинку спільна відповідальність виявляється менш неефективною в тому сенсі, що вона знижує або й зовсім усуває відповідальність окремого суб'єкта: де відповідальні всі, як правило, не є відповідальним ніхто. І навпаки, у зрілому колективі реакція індивіда в масі змінюється не лише в сенсі інтенсивності, але й якісно. Тому в групі за рахунок системного ефекту колективна відповідальність виявляється більшою суми складових індивідуальних проявів відповідальності. Група діє як колективний суб'єкт, зв'язки і відношення всередині якого багатократно посилюють його

можливості. Сутність, отже, у якісних характеристиках самих соціальних спільнот, рівні їх соціально-психологічної консолідації, від чого й залежить здатність останніх «гасити» ефект розпорошення відповідальності, підтримувати почуття особистісної відповідальності, взаємовідповідальності й турботи.

Ще одним важливим аспектом прояву відповідальності, який слід розглянути, є міжособистісний аспект – аспект відповідальності за іншу людину, закріплений юридично: за законом батьки несуть відповідальність за своїх неповнолітніх дітей, опікуни – за недієздатних рідних. Зазначений аспект відповідальності актуальний для психотерапевтів, хоча й існує теза, що психотерапевт відповідає за процес роботи, проте не відповідає за результат.

Не менш гостро ця проблема виявляється у сімейних відношеннях, у відношеннях громадян і влади, яка бере на себе відповідальність за людей. В основу аналізу цієї ситуації слід покласти екзистенційний принцип неподільності відповідальності: *у ситуації взаємодії та міра відповідальності, яку бере на себе одна людина, ніяк не впливає на міру відповідальності, що залишається в іншій*. Це різні форми відповідальності. Однак, посилення відповідальності, «прирощування» її до загального зусилля може призвести до того самого синергетичного ефекту віника, коли слабким є окремо кожний прутик, а віник цілий не зламати.

Як ми вже зазначали, провідна й перша відповідальність будь-якої людини – це відповідальність за саму себе. Це відповідальність у вузькому сенсі слова – первинна, необхідна, неминуча. «Хто я? Що я хочу (можу) зробити? Якою є моя відповідальність?». Тобто, це – відповідальність перш за все за те, щоб бути причиною своїх дій. Однак, в умовах транзитивності й соціокультурної кризи в нашій країні, коли наявність подвійних стандартів у взаємовідносинах вважається нормою (про це йшлося в п.п. 1.1.), загострюється питання прав і обов'язків кожного. Співвіднесеність прав і обов'язків є одним із показників відповідальності й зрілості особистості: у мене є обов'язки перед сім'єю, соціумом, державою і я маю право обирати спосіб самореалізації в допустимих нормативно-

правових межах. За що саме несе відповідальність мати в родині, командир в армії, президент у країні, лікар чи психолог, виборець тобто людина, яка розширює рамки відповідальності за межі себе самої, а за що залишається повна стовідсоткова відповідальність інших учасників цієї взаємодії. Які їх права й можливість реалізації цих прав?..

Стосовно влади й громадян також питання не в тому, хто за кого відповідає, а в тому, за що конкретно несе відповідальність влада, а за що конкретно несуть відповідальність я. Прикладом вирішення цієї дилеми є подвиг наших сучасників, тих, хто ціною власного життя дав Україні шанс на майбутнє. Проте це гіркий досвід утрат: подвиг героїв Небесної Сотні; подвиг героїв-«кіборгів» у Донецькому аеропорту; дії команди українського тральщика «Черкаси», який кілька днів в умовах відсутності підтримки й чітких розпоряджень з боку командування намагався звільнити фарватер для виходу заблокованої 5-ї бригади надводних кораблів ВМС України з озера Донузлав; рішучість командира бригади тактичної авіації імені Олександра Покришкіна у Бельбеку полковника Юрія Мамчура; самовідданість значної кількості учасників волонтерського руху...

Отже, події, які відбуваються в країні в період трансформації, і надають можливість громадянам України визначитися щодо відповідального ставлення до власних обов'язків, громадянської позиції, яка передбачає і особистісну, й професійну й інші види відповідальності.

Міра відповідальності розглядається як нормативний аспект, як регулювання відношень, як величина покарання за невиконання тощо. У соціально-психологічному плані міра відповідальності, на нашу думку, характеризує амплітуду схильності особистості пережити, якимось ставитися до чогось. Переживання вини, муки совісті, самоїдство – це також частина тягаря відповідальності, спосіб переживання відповідальності в різних сферах діяльності.

На особливості прояву відповідальності як способу побудови суб'єктом своєї діяльності, на думку Л.І.Дементій, впливає низка параметрів:

- забезпечення умов і засобів діяльності;
- доведення діяльності до результату при непередбачених труднощах і протиріччях;

- здійснення діяльності в строк, тобто забезпечення протікання і завершення діяльності в часі;
- забезпечення високої якості виконуваної діяльності (вважаємо за потрібне додати, що висока якість для даних конкретних умов);
- самостійність при взятті зобов'язань щодо виконання діяльності (виключення опіки й зовнішнього контролю);
- добровільність при здійсненні діяльності;
- готовність йти на ризик для досягнення цілі діяльності;
- готовність допомогти іншій людині в процесі діяльності [92].

Таким чином, відповідальність як властивість зрілості формується в результаті прояву якості на рівні поведінки і її закріплення. Як системоутворююча властивість особистісної зрілості відповідальність виявляється через: якості суб'єкта в різних сферах діяльності особистості (професійна, батьківська, громадянська); міру відповідальності як амплітуду відношення до чогось («непокоїтися» за результат, почуття вини, «пофігізм»); адекватність (гіпервідповідальність, оптимальність, осудність); рефлексивність (дотримання норм, меж, розуміння наслідків). Отже, наявність відповідальності є одним із критеріїв визначення як особистісно зрілої, так і самоактуалізованої особистості. Відносно взаємозв'язку останніх двох понять можна зазначити, що особистісна зрілість передбачає повноцінне функціонування в суспільстві, асиміляцію прийнятих у ньому норм і правил, у той час як самоактуалізація передбачає в першу чергу реалізацію потенціалу особистості, здатність до росту, іноді навіть всупереч установленим суспільним нормам.

Отже, розглядаючи особливості відповідальності особистості, ми характеризуємо в такий спосіб особливості її особистісної зрілості. Але важливо пам'ятати, що відповідальність і особистісна зрілість не є ідентичними поняттями. Для прийняття і несення відповідальності людині потрібно як мінімум: якимось поставитися до того, що відбувається з нею в реальності, якимось його проінтерпретувати, зокрема, і свою роль в участі, обрати для себе найбільш бажаний варіант розвитку подій і здійснити для цього якісь дії у своїй суб'єктивній реальності. Ураховуючи, що все це відбувається не на безлюдному острові, а в оточенні

інших людей у реальному житті, значить і інші перебувають у такій самій ситуації сприйняття реальності, тобто у кожного своя суб'єктивна реальність, яка як реальність буття наповнена суб'єктивностями, через які якимось потрібно взаємодіяти. Єдиним критерієм такої взаємодії є адекватність взаємодії і сприйняття реальності. Для спроможності до прийняття обґрунтованих рішень у сфері своєї діяльності за власне життя й суспільство в цілому, прояву наполегливості й сумлінності в їхній реалізації й готовності прийняття результатів і непередбачених наслідків за власну діяльність або бездіяльність, тобто несення відповідальності за власне авторство, необхідне надситуативне розуміння й управління цим процесом. Відповідальність як інтегративна якість особистісної зрілості виявляється у спроможності до прийняття обґрунтованих рішень у сфері своєї діяльності, власному житті й суспільстві в цілому, прояві наполегливості й сумлінності в їх реалізації й готовності прийняття результатів і непередбачених наслідків.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

3.1. Соціально-психологічна концепція особистісної зрілості і відповідальності в умовах суспільних трансформацій

У теоретичному плані, як уже розглянуто нами, проблема особистісної зрілості і відповідальності одна з фундаментальних. Соціальна природа людини передбачає, що вона прагне бути одночасно включеною в соціум і разом із тим – виокремленою з соціуму як індивідуальність. У нашому дослідженні ми виходимо з того, що особистісна зрілість є показником адекватної взаємодії особистості й соціуму, в напрямку прогресивного розвитку та забезпечує оптимальне функціонування особистості як суб'єкта власного життя з прийняттям відповідальності за його результати і непередбачені наслідки. Адекватність взаємодії (регулюється) забезпечується нормативно-правовою системою цінностей соціально-економічної формації в конкретній історичній епосі.

Сьогодні в Україні ситуація ускладнена змінюваним характером переходу від епохи тоталітаризму до демократичного суспільства. Хоча б, у теорії. У спадщину від радянських часів тоталітаризму залишилися відношення соціуму й особистості, які мали проявитися в безумовній вимозі прийняття офіційної ідеології й системи цінностей «радянської людини», в безумовному визнанні й демонстрації державно схвалених вірувань, суджень, оцінок, у множинності офіційних знаків визнання індивідуального успіху саме з боку держави та її бюрократичних структур. На заміну надавалися соціальні «гарантії» привілеїв у вигляді соціально обраних нагород, статусів, почесних звань, стабільної, проте рівної зарплати, лікарняних, пенсій тощо. Крах тоталітарної системи обумовив процес становлення нової соціальної суб'єктності.

У результаті, більшість соціальних груп виявилися сурогатними квазісуб'єктами, у яких відсутні справжні соціальні зв'язки, а тому відсутні умови для суспільного життя і відповідальної поведінки. Унаслідок відсутності нових правових основ для вираження інтересів різних груп населення, які були присвоєні тотально бюрократичними структурами влади, будь-який загальний інтерес сприймається з надзвичайною підозрою як інтерес плутократії або іншої групи, які переслідують свої корисні цілі. Така форма стала умовою виникнення безвідповідальності. В Україні гострота цих протиріч доведена до максимуму. Таким чином, ситуація трансформації зумовлює зміни в системі ціннісно-нормативного регулювання взаємозв'язку соціуму й особистості, зумовлює кризу їх відношень. В умовах суперечливої соціальної реальності, яку характеризують нестабільність, змінюваність, ризик прийняття відповідальності на себе постає як можливе управління ризиком, як пошук суб'єктом способів самозахисту від невизначеності. Особистість зобов'язана виявляти активну життєву позицію, бути ініціативною, відповідати за власні вчинки й дії, прогнозувати їх наслідки, а також реалізувати свої потенційні здібності й можливості, створювати умови реалізації для того, хто поруч.

Використання системного аналізу в рамках філософської антропології надає можливість розглядати зрілість як усталеність системи особистості, її внутрішню детермінацію поведінки і стійкість стосовно зовнішніх проявів різноманітних впливів, що забезпечується її домінуючою метою життя, яка набула форми чітко визначеного сенсу життя, цементуючого всю систему цінностей і цілісності особистості як функціонально-процесуальну, а не результативну її характеристику. Тому у нашому дослідженні ми виходимо з того, що особистісна зрілість – це якісний стан системи, який інтегрально характеризує її оптимальне функціонування в напрямку прогресивного розвитку та забезпечує відповідальне функціонування особистості як суб'єкта власного життя; як динамічний процес, тобто здатність до різнорівневих досягнень, а не досягнення певного рівня. Таким чином, зріле

функціонування особистості виявляється у творчій взаємодії з реальністю у ситуації нестабільності, адекватність якої забезпечується надситуативним управлінням і прийняттям відповідальності за свої дії та їхні наслідки (рис. 3.1.)



Рис. 3.1. Функції особистісної зрілості

Зріле функціонування особистості забезпечує внутрішню регуляцію процесів інтерперсонального структурування і розвитку, інтраперсональної взаємодії з реальністю, трансперсональної екзистенційної трансформації. Зріле функціонування визначає метапозицію особистості як спосіб сприйняття людиною себе в різних ситуаціях з точки зору зовнішнього неупередженого спостерігача.

Надситуативне управління як функція особистісної зрілості виявляється в здатності підніматися над рівнем вимог ситуації та виходу за її межі з метою:

- по-перше, для можливості рефлексивного бачення (операціоналізації: відображення, інтеріоризації\екстеріоризації, символізації, вербалізації) особистістю соціальної позиції у формі орієнтуючого образу й подолання зовнішніх і внутрішніх обмежень («бар'єрів») діяльності
- по-друге, для можливості ставити цілі, виробляти нові шляхи досягнення, надлишкові з точки зору вихідної задачі й набуття нової соціальної позиції.

Надситуативне управління може бути оперативним і перспективним, залежно від цілей, які ставить перед собою

особистість, моральних якостей і особливостей вольової саморегуляції. Надситуативне управління, на наш погляд, є основною функцією особистісної зрілості як здатність суб'єкта підніматися над рівнем вимог ситуації, ставити цілі, надлишкові з точки зору вихідної практичної задачі. Вихід за межі ситуації має місце в тій мірі, в якій у суб'єкта (при значимості для нього даної ситуації) укладаються й починають реалізовуватися нові вимоги до себе, надлишкові стосовно початку ситуації.

Надситуативне управління собою в ситуації реальності має такі етапи:

- надситуативне бачення – надає можливість бачити себе в інтрасуб'єктивному просторі як об'єкт в ситуації реальності для аналізу протиріч і перспектив, опорою є аксіологічні установки усвідомлення власної цінності й цінності Іншого;

- самооцінка й оцінка ситуації – надає можливість оцінювати свої дії в ситуації та ступінь впливу ситуації на себе як об'єкта в інтрасуб'єктивному й інтерсуб'єктивному просторах, опорою є цінності й унікальність власного досвіду, ситуації власного розвитку;

- побудова власного ставлення до себе й до ситуації – надає можливість якимось ставитися до себе в ситуації реальності й до ситуації, опорою є рефлексивне прийняття себе, свого досвіду, результатів своєї діяльності/бездіяльності;

- прогнозування можливих змін своєї активності й себе як об'єкта для досягнення цілей – опорою є власні цілі;

- спрямування своєї активності (пасивності) на перетворення ситуації – надає можливість відчувати себе автором, здатним до перетворень у ситуації, спроможним щось зробити, опорою є ситуації реальності;

- контроль і корекція своєї активності для досягнення визначених цілей;

- прийняття й несення відповідальності за себе і свої перетворення в ситуації, можливі перетворення ситуації реальності, прийняття й несення відповідальності за можливі наслідки власних дій чи бездіяльності.

Отже, надситуативне управління представлено сукупністю процесів і результатів паралельного перетворення його фокусів

(компонентів): бачення й розуміння суб'єктом перетворюючого себе діалогу й полягає в приведенні в адекватну відповідність активності особистості із внутрішньою мотивацією і зовнішніми нормативно-рольовими вимогами при відхиленні параметрів активності від деякого оптимуму в ситуації реальності.

Адекватна взаємодія з реальністю як функція особистісної зрілості характеризується:

- по-перше, узгодженістю й цілісністю прояву символічного порядку системи (когнітивних, мотиваційних, емоційно-вольових, поведінкових) характеристик внутрішнього й зовнішнього нормативно-правого порядку процесів психічної діяльності;

- по-друге, відповідністю проявів своєї взаємодії суб'єктивній актуальності ситуації, вирішуваній задачі і формам діяльності, пов'язаним із ними.

Таким чином, адекватність взаємодії є (суб'єкт-суб'єктної) взаємовідношенням суб'єктів (особистості чи групи), за якого особистість без тривалих зовнішніх і внутрішніх конфліктів продуктивно виконує свою провідну діяльність, задовольняє свої основні соціогенні потреби, відкрито йде назустріч рольовим очікуванням, що висуваються до неї еталонною групою, переживає стани самоствердження і вільного вираження своїх творчих здібностей і несе за їхні наслідки відповідальність.

Відповідальне функціонування включає прояв відповідальності як якості так і властивості одночасно. Відповідальність як якість особистості уособлює персональну особистісну відповідальність; як властивість – представлена соціальною відповідальністю особистості як кількісною характеристикою: за кого, за що, у яких сферах життєдіяльності. Інтеграція якості і властивості особистості відбувається через прийняття індивідуальної персональної власної цінності особистості. Характеристики відповідальності як властивості особистості, визначено нами так:

- сила у спроможності до прийняття обґрунтованих рішень у сфері своєї діяльності за власне життя і суспільство в цілому, прояві наполегливості;

- рухомість, що виявляється в здатності переходу й прийняття відповідальності в різних видах діяльності у часовому континуумі від минулого часу до майбутнього;
- врівноваженість, що виявляється як однакова вираженість самооцінки й ступеня самостійності в різних сферах діяльності;
- динамічність, що виявляється як здатність приймати і долати виникаючі труднощі в різних життєвих ситуаціях;
- лабільність як швидкість прийняття й виконання рішення, діяльність, можливість відкласти в часі виконання.

Таким чином, відповідальності як інтегративна якість особистісної зрілості може бути представлена як процес, властивість і стан через синтез зазначених модусів і є якісною визначеністю зрілості й особливістю функціонування. Отже, відповідальність як функціонування особистісної зрілості, об'єднує у собі відповідальність і як якість, і як властивість, які виявляються у спроможності прийняття обґрунтованих рішень у сфері своєї діяльності за власне життя й суспільство в цілому, вільному виборі способів і засобів досягнення визначених цілей і прояві наполегливості й сумлінності в реалізації й готовності прийняття результатів і непередбачених наслідків.

Використання системного (структурно-рівневого) підходу в дослідженні дозволяє розглянути структурну характеристику компонентів і їх проявів на всіх рівнях системи. Структурно-функціональна характеристика особистісної зрілості розуміється нами як поєднання взаємозв'язку основних проявів функціонування відповідальності, надситуативного управління, адекватності взаємодії з дійсністю на основі особистісною цінності, умовно як перетин вертикального й горизонтального просторів (див рис. 3.2).

Горизонтальний вимір відображає взаємозв'язок надситуативного управління й адекватності взаємодії умовно як соціальний аспект зрілості, що забезпечує можливість виконувати різні вимоги всіх рольових систем, до яких належить людина. Вертикальний вимір відображає взаємозв'язок цінності й відповідальності як рівень, що забезпечує взаємозв'язок прийняття власної цінності й життєвого досвіду,

вільного вибору способів і засобів досягнення власних цілей як життєконструювання власного життя. Баланс цих двох вимірів у напрямі реалізації між соціальною і психологічною зрілістю забезпечує прояв зрілого функціонування структурних компонентів, як показано в п.п. 2.2. і 2.3.

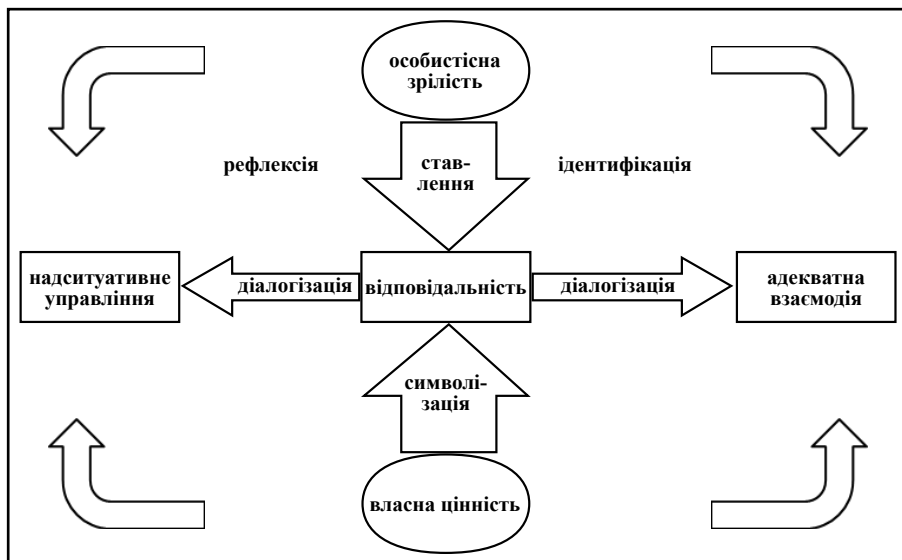


Рис. 3.2 Структурно-функціональна характеристика особистісної зрілості

Таким чином, ми вважаємо, що особистісна зрілість – це якісний стан системи, який забезпечується через управління й адекватність взаємодії із зовнішнім світом для забезпечення умов самореалізації особистості. Кожний вид зрілості є підсистемою складної інтегрованої цілісної системи особистісної зрілості, яка обумовлена закономірними взаємозв'язками і відображає різні сторони розвитку особистості, яка забезпечує творчу взаємодію з реальністю. Конкретні види зрілості відображають окремі сторони соціальної взаємодії особистості, забезпечують множинність різних видів зрілості, які є способами самовираження й самоздійснення зрілої особистості (політична, професійна, релігійна, батьківська тощо).

Основним системоутворюючим фактором становлення особистісної зрілості як відкритої системи є відповідальність особистості. В основі зрілого прийняття відповідальності особистості за себе і своє життя лежить прийняття своєї власної цінності (самоцінності). Особистісна зрілість за такої умови виконує функцію надситуативного спостерігача й координатора внутрішньої взаємодії із зовнішнім світом, що несе сутнісну (екзистенціальну) відповідальність. Відповідальність як властивість особистості передбачає наявність рівня надситуативного управління над внутрішнім діалогом у вигляді самозапиту в ситуації ідентифікації своїх потреб, наявність ідентичності як відповіді (внутрішнього відгуку на запит), як нормативно-рольового прояву в ситуації взаємодії з реальністю і вибору можливих способів реалізації й оцінки ризиків як творчої реалізації.

Структурними компонентами особистісної зрілості як системи ми визнаємо символічний порядок архітектури внутрішнього світу, зрілу ідентичність, системну рефлексію і відповідальність. Структура особистісною зрілості утворена взаємозв'язками між цими компонентами й забезпечує самостійне функціонування системи в цілому.

Архітектура внутрішнього світу розглядається нами як символізований досвід відношень між Я- і об'єкт – репрезентаціями суб'єкта. Відношення ці конститууються намірами, бажаннями, оцінками, відношенням, діями активними й реактивними, очікуваннями, установками, захисними реакціями, цілями тощо суб'єкта до об'єкта і навпаки. Отже, у внутрішньому світі людини інтегруються всі враження, які надавала їй дійсність протягом прожитого відрізка життя, узагальнюються й індивідуально-неповторно систематизуються переживання від цих вражень, оцінюються поведінкові відповіді з приводу вищевказаних вражень і власні вчинки, здійснені з особистої ініціативи [19, с. 13]. Взаємозв'язок архітектури внутрішнього світу як особливості інтеграції особистісного розвитку та її ієрархії цінностей будемо розглядати як символічний порядок, що може проявляться у вигляді образу.

Через усвідомлення і символізацію реального світу людина створює символічні сюжети, унікальні образи його бачення у власному внутрішньому світі, і тим самим стає архітектором власного життя. Ми вважаємо, що тільки за умови наявності внутрішньо особистісних «споруд», які забезпечують можливість набуття й несення відповідальності, з'являються опори для людини в будь-якій життєвій ситуації.

Зріла ідентичність розуміється як усвідомлення, відчуття, переживання своєї приналежності до різноманітних соціальних спільнот: малої групи (сім'я); територіальної спільноти, етнонаціональної групи, держави. Ми вважаємо, що зріла ідентичність є основою соціальної зрілості особистості, яка характеризується як результат і накопичення множинності актів свідомої самоідентифікації людини в різних видах діяльності і своєї належності до різних соціальних спільнот. Досягнута зріла ідентичність – статус ідентичності тих суб'єктів самоідентифікації, хто пройшов через кризу ідентичності й узяв на себе певні обов'язки перед суспільством унаслідок самостійно прийнятих рішень щодо обраних стратегій, комунікативно-професійних ролей, етичних цінностей [19].

Інструментом, завдяки якому людина стає здатною самовизначатися й робити свій власний вибір, є рефлексія, звернена як у зовнішній світ на реальну ситуацію, так і на власну внутрішню позицію, щоб у цьому контексті робити свій вибір. Під рефлексією ми розуміємо набуту свідомістю здатність довільно звертати свідомість на саму себе. У цьому випадку механізм довільного маніпулювання ідеальними змістами в розумовому плані заснований на переживанні дистанції між своєю свідомістю і її інтенціональним і спрямованістю цього процесу на самого себе як на об'єкт рефлексії. Єдність цих двох аспектів утворює надситуативне бачення та управління і забезпечує перехід до системи автономії і самодетермінації, що у свою чергу, надає можливість адекватної взаємодії з реальністю через прийняття відповідальності за можливі наслідки власної дії/бездії [19].

В основі зрілого прийняття відповідальності особистості за себе і своє життя лежить прийняття своєї власної цінності (самоцінності). Відповідальність одночасно постає і як якість,

і як властивість особистості. Відповідальність виявляється як волюва особистісна якість, яка виявляється в здійсненні контролю за своєю діяльністю, здатність людини розуміти відповідність своїх індивідуальних можливостей, результатів своїх дій необхідним цілям, нормативам. Відповідальність як характеристика зрілості має бути властива на рівні властивості системи, основою для якої є відповідальність як якість. Така двоїстість відображається в прояві відношень людини, відношень як системи активності і взаємодії. Формою реалізації цієї двоїстості є свідоме надситуативне управління.

Наш науковий пошук звернено саме на істоту, майже «Спостерігача», який забезпечує надситуативне управління процесом, бачить свій шлях «себе в ситуації», якимось оцінює себе і ситуацію, і саме він приймає відповідальність за можливі наслідки в умовах стрімкої змінюваності зовнішніх впливів. Погляд на ситуацію, у якій суб'єкт сам перебуває, здійснюється ззовні системи, і тим самим стає частиною більшої системи, колективного суб'єкта (родини, нації) на основі усталених соціальних відношень. З цієї точки зору ситуація реальності «тут і зараз» – це завжди ситуація вибору й креативності, тобто завжди криза. Однак, зріле функціонування особистості в умовах стабільності не розпізнає свою реальність як первісно «кризову» (вона описує загрозливі події), оскільки міф чи традиції знімають саму проблему креативності. В умовах транзитивності відбулася інфляція основних функцій колективних суб'єктів, які перестали виконувати свої функції. Креативне опанування дійсності здійснюється в нормативно-правовому просторі кризи соціальних відношень

Нами виділено рівні надситуативного управління, кожний із яких містить 3 фокуси уваги суб'єкта:

- Перший рівень забезпечується психічною зрілістю особистості і характеризує інтерсуб'єктний простір управління. Основними механізмами є рефлексія, діалогізація, які забезпечуються сприйняттям власної самоцінності. Рівень включає фокуси уваги:

- 1-й фокус уваги суб'єкта спрямований на власний внутрішній стан «Я є об'єктом власного пізнання»;

- 2-й фокус уваги суб'єкта спрямований на процес цільового виконання рольових функцій «Я є мати (психотерапевт, громадянин тощо)»;
- 3-й фокус уваги суб'єкта спрямований на установлення позиції «Ти», виникнення контакту. Він містить 1-ий...і 2-ой фокуси: «який мій стан у процесі встановлення контакту?», «який стан Іншого в процесі встановлення контакту зі мною?».

У повсякденному житті цей рівень взаємодії доведений до автоматизму як несвідоме входження в емоційний стан при контакті чи комунікації. Однак для встановлення причин дисфункції в комунікації чи деструкції і створення умов для їх подолання важливо бачити цей рівень, оскільки в його основі лежать особливості ціннісно-смыслового сприйняття особистості. Даний рівень сприйняття надситуативного управління забезпечує виконавський старанний рівень відповідальності особистості.

• Другий рівень забезпечується соціальною зрілістю особистості і характеризує інтрасуб'єктний простір управління. Основними механізмами є ідентифікація і рефлексія, які забезпечують гендерно-рольову ідентичність себе й Іншого. Рівень містить:

- 4-й фокус уваги суб'єкта спрямований на спрямований на Іншого, «Є Інший об'єкт мого пізнання. Хто Він?»;
- 5-й фокус уваги суб'єкта спрямований на визначення аудиторії з метою задоволення потреби рольового функціонування «Він є син (клієнт, громадянин іншої країни тощо)»;
- 6-й фокус уваги суб'єкта спрямований на процес цільової комунікації і досягнення цілей, кожний своєї і спільної. Все, що стосується комунікації (почуття, емоції), нормативно-рольових відношень, пошуку форм взаємодії: «моє відношення до ситуації», «моє ставлення до Іншого в ситуації».

У повсякденній діяльності даний рівень взаємодії насичений величезною кількістю рольового функціонування, що регламентуються нормативно-правовими відношеннями.

Розвиток умінь і навичок, які сприяють цьому рівню сприйняття надситуативного управління може забезпечити високий рівень старанності особистості.

- Третій рівень забезпечується статусно-ролевою ідентифікацією і надає можливість функціонування у соціумі, взаємодіяти з ним; і характеризує ситуаційний простір управління. Надає досвід усвідомлення буття частиною соціуму як системи (сім'ї, країни, великої системи Світу) и надає можливість відчуття «ми». Крім того, цей рівень включає до себе синтез усіх трьох позицій, тим самим, виникає можливість відчуття цілісності «бути всією системою» особистісної зрілості.

- 7-й фокус надситуативного бачення «Я-об'єкт в ситуації», «Інший-об'єкт в ситуації», «Ми в ситуації»;
- 8-й фокус надситуативного бачення цілісного «процесу комунікації» і можливе управління ним;
- 9-й фокус – бачення «тут і зараз» реальності як умови реалізації.

Третій рівень містить ідентифікацію з системою і з самим взаємовідношенням, надаючи досвід усвідомленого буття частиною соціуму (більшої системи) і характеризується відчуттям «ми». Крім того, він включає синтез всіх трьох позицій, надаючи відчуття цілісності «бути всією системою». На цьому рівні надситуативне управління представлено сукупністю процесів і результатів паралельного перетворення фокусів нижче розташованих рівнів, що створює можливість прояву високого рівня відповідальності.

- Загальний мета рівень забезпечується особистісною зрілістю. Основними механізмами є рефлексія, розтотожнення, символізація, які забезпечують адекватність взаємодії і прийняття відповідальності. Основними механізмами є рефлексія, розтотожнення, символізація, які забезпечують адекватність взаємодії і прийняття відповідальності..

- 10-й фокус надситуативне управління і бачення «власного ставлення до відносин», пошук нових можливостей «які мої обмеження, ризики і ресурси?», «які можливі наслідки?».

Основними механізмами, які забезпечують розгортання процесу досягнення і функціонування зрілості, постають: діалогізм, символізація, рефлексія і ідентифікація/розтотоження. У силу переважного розвитку в напрямку формування нижче розташованих рівнів зрілості скоріше набувається. Таким чином, процес становлення зрілості буде відображатися в особливостях прояву максимальної адаптивності й самоорганізації особистості як системи через їх прояв у конкретних історичних умовах. Тому досягнута зрілість реальної системи завжди відносна. При виникненні тих чи інших нових, більш високих, рівнів система втрачає цю свою зрілість. Особистісна зрілість розуміється нами як інтегральна системна якість, отже, не належить об'єкту як такому, а виявляється в ньому лише в протіканні його життя в тій чи іншій соціальній системі, забезпечуючи можливість самореалізації особистості у взаємодії з Іншим, у різних підсистемах суспільства, у великих і малих соціальних групах – родині, виробничому колективі, етнічній спільноті.

Ситуація особистісного росту розглядається як рефлексивна самозміна системи власної суб'єктності через можливість надситуативного управління та набуття відповідальності в результаті задоволення самозапиту як процесу оновлення системи особистісної зрілості. Відповідальна турбота про себе, як особистісне зростання, не відмінняє глибокі душевні страждання, пов'язані з протистоянням кризи чи травмі. Зростання і розвиток під час кризи не мають знеболуючого ефекту. Явище духовного росту скоріше пов'язане з використанням цього болісного процесу як шляху для внутрішнього розвитку й подолання, саме тому в цей момент особливо важливо усвідомлювати значимість підтримки Іншого.

Особливості становлення особистісної зрілості в сучасних умовах в Україні зумовлені потужними національними суспільно-політичними й економічними викликами. *Механізмом особистісного росту* є рефлексивний акт самозміни, породжений метапотребою особистості в самозміні й свідомим прагненням досягти бажаного «Я» за наявності об'єктивно наявного і суб'єктивно відчутного ресурсу для такого досягнення. Низка актів самозміни як надситуативного управління в процесі

самореалізації особистості є процесом особистісного росту, який може перерости в цілісний процес довжиною в життя, у спосіб побудови життєвого шляху особистості й визначає особливості процесу становлення особистісної зрілості.

В онтологічному плані зростаюча змінюваність сучасного соціального світу закономірно посилює вектор саморозвитку як фактично єдиного структуроутворюючого моменту: в умовах прискорення соціальної динаміки лише сама людина стає «кінцевою мірою речей», а її суб'єктивна реальність (цінності, образи, ідентифікації тощо) не лише відбивають цю динаміку, але й перетворюються на дієвий елемент процесу конструювання соціальної реальності. Логіка особистісного росту полягає у внутрішньому проживанні ситуації особистісного росту, яка була детермінована дефіцитарним етапом розвитку або у творчій взаємодії з реальністю новітніх викликів. Рефлексія власної суб'єктності й набуття відповідальності в процесі особистісного зростання є результатом здійснення самозмін, прийняття наслідків відповідальних рішень у результаті задоволення самозапиту як процесу оновлення системи особистісної зрілості.

Поняття *самозапит* ми наповнюємо змістом як рефлексивну форму метапотреби особистості в самозміні, яка визначається як внутрішній усвідомлений стан індивіда, зумовлений відчуттю ним потребою в саморозвитку, самореалізації й самоактуалізації, що є глибинним джерелом усіх форм його активності й прийняття відповідальності за себе.

Нами виявлено, що у психологічному плані процес набуття відповідальності суб'єктом включає такі етапи:

1. Рефлексія суперечностей як їх усвідомлення, моніторинг і переосмислення (протиріч або конфлікту інтересів чи ідентичності, образів минулого і майбутнього тощо) у процесі вибору альтернатив, *формування самозапиту* на прийняття відповідальності в процесі саморозвитку;

2. Пошук *експертної позиції* (як критеріїв прийняття рішення), яка виконуватиме функцію майбутньої інстанції. Залежно від локусу контролю, у інтрасуб'єктному просторі – зовнішньої інстанції; у інтрасуб'єктному просторі – норми, цінності, смисли, міфи в суб'єктивному просторі особистості;

3. *Діалогізація* експертної позиції у вигляді зворотного зв'язку в різних формах конструювання (норми, фрейми, схеми, моделі, сценарії, стереотипи, патерни тощо), тобто зміна критеріїв прийняття рішень як підстави для прийняття результатів.

4. *Прийняття обґрунтованого рішення* щодо розглянутих альтернатив як рефлексія зворотного зв'язку, який особистість – відповідно до актуального самозапиту – трансформує у власний життєвий світ, конструюючи у такий спосіб певну цілісність і зрілість із суб'єктивно відібраних потреб самозміни у відповідь на актуальний самозапит.

5. *Супорядність прийнятого рішення* як набуття нового значення у системі власних цінностей, як результат інтеграції в систему особистісної зрілості наслідків діяльності, як умов для подальшого саморозвитку.

6. *Прояв наполегливості і сумлінності* в реалізації прийнятого рішення, готовність йти на ризик та прийняття результатів і непередбачених наслідків.

7. Рефлексія власної суб'єктності й набуття відповідальності у здійсненні *самозмін*, прийняття наслідків відповідальних рішень у результаті задоволення самозапиту як процесу оновлення системи особистісної зрілості.

Аналіз етапів набуття відповідальності суб'єктом надає можливість розуміти відповідальність як інтегративну властивість зрілості саме в соціально-психологічному контексті. Пошук експертної позиції здійснюється в просторі взаємодії (з самим собою, Іншим, з малою групою, соціумом) і ґрунтується на прийнятті соціально-рольових норм і виникнення відношення довіри й значимості (для прийняття рішення) до актуальної ситуації в конкретній історичній реальності в тій частині світу, з якою індивід планує вступити у взаємодію й оцінки її як небезпечної (надійної). Таким чином, для зрілого здійснення самоуправління процесом самореалізації й адекватної взаємодії з дійсністю особистість має проявлятися в двох вимірах: «пошуку себе» і «співвіднесення з іншими людьми», що є універсальною й інтегративною складовою функції психіки як здорового нарцисизму. Ця оцінка має бути здобутою через додаткову ідентифікацію з оцінювальною функцією об'єкта

стосовно інтерналізованої функції. Важливо зазначити, що природа материнської функції віддзеркалення й ідентифікація з нею дитини, визначають ступінь і якість майбутньої оцінки власного «Я-об'єкт» особистості в обговорюваній функції, згідно з моделями, що забезпечуються ними і символізовані в особливостях архітектури внутрішнього світу особистості. Коли дитина починає ними користуватися самостійно, вона стає сепарованою від матері, що перестала стосовно цієї функції представляти відсутню частину її майбутнього власного цілісного Я. Однак, в умовах кризи моделі стають неадекватними для досягнення визначених цілей і задоволення потреб, втрачається внутрішня (об'єктна) опора, що веде до тривоги, спустошеності й болю. Для уникнення болю й тривоги пошук моделей (ресурсу) з інтерсуб'єктивного простору переходить у зовнішній світ. Це призводить до зростання частоти порушення меж оточуючих, трансформується форма існування меж «Я», модифікується організація психологічного простору. Отже, ми припускаємо, що при порушеній в умовах кризи адекватності функції віддзеркалення й ідентифікації, які визначають ступінь і якість майбутньої оцінки Власним Я, якщо відтворити такі соціально-психологічні умови, то можливе переживання індивідом себе і свого об'єктного світу як проживання й символізація досвіду в нових соціально-психологічних умовах. У своєму припущенні ми спираємося на те, що ідентифікація виконує роль з'єднувальної ланки з об'єктом. На відміну від інтроєкта, ідентифікація не зберігає психічно пережитий зв'язок з об'єктом, але трансформує аспекти цього об'єкта в структури Власного Я, які мають уже історичний, а не емпіричний зв'язок з об'єктом. Цей зв'язок виявляється в символічному порядку особливостей архітектури внутрішнього світу особистості. Така особливість надає можливість моделювання ситуації відновлення адекватності функції віддзеркалення й ідентифікації у фасилітативних умовах групової взаємодії.

Таким чином, як соціально-психологічну основу оптимізації процесу (вос-) становлення особистісної зрілості в умовах трансформації соціуму ми пропонуємо використання потенціалу малої групи як соціального ресурсу. Соціально-психологічні

механізми групової рефлексії обумовлюють рефлексивні властивості особистості, які стають унікальним потенціалом й механізмом її подальшого розвитку. Серед механізмів групової рефлексії ми особливо виокремлюємо механізми взаємної відповідальності і відповідальної взаємотурботи.

Тоді динаміка становлення особистісної зрілості може здійснюватися як особистісне зростання через самокерований процес самореалізації і відбуватися в двох напрямках:

- перший як креативне освоєння дійсності в процесі самореалізації;
- другий як свідомий процес рефлексивної самозміни як відновлення інфантильних потреб розвитку, які раніше не були задоволені повністю чи в якійсь достатній мірі, що й призвело до появи дефіцитів у структурі особистості.

Результатом задоволення потреби самозапиту буде бачення й розуміння себе суб'єктом перетворюючого діалогу, приведення в адекватну відповідність активності особистості до внутрішньої мотивації і зовнішніх нормативно-рольових вимог при відхиленні параметрів активності від деякого оптимуму в ситуації реальності. Становлення особистісної зрілості відображає особливості процесу прояву максимальної адаптивності й самореалізації особистості через їх прояв у конкретних умовах. У такому разі ми говоримо про можливість спостерігати процес у динаміці прояву. Становлення особистісної зрілості, опосередковане набуттям відповідальності особистості, є нелінійним і нерівномірним процесом.

Динамічна структура процесу становлення особистісної зрілості в умовах трансформації соціальної ситуації особистісного зростання включає в себе:

- свідому об'єктивну потребу особистості у власному розвитку/зростанні; рефлексивну позицію особистості в системі соціальних відношень;
- динаміка набуття нової соціальної позиції ідентичності як віддзеркалення, прийняття, проживання, трансформація, присвоєння, вербалізація й символізація особистістю соціальної позиції у формі орієнтовного образу;

- нові форми співробітництва та прийняття відповідальності.

В умовах трансформації суспільства відповідальна особистісна зрілість є якістю суб'єкта, яка зумовлює відповідальні способи самореалізації в інтерсуб'єктному просторі і постає соціально-психологічною умовою для самореалізації як самої себе, так і Іншого. Лише в умовах визнання власного авторства в результаті надситуативного управління процесом адекватної взаємодії з реальністю людина може реалізувати взяття відповідальності в актуальному часі й у перспективі. В основі зрілого прийняття відповідальності особистості за себе і своє життя лежить прийняття своєї власної цінності (самоцінності).

Ми дійшли висновку, що становлення особистісної зрілості відбувається як рефлексивна самозміна системи власної суб'єктності і набуття відповідальності в результаті задоволення самозапиту як процесу оновлення системи особистісної зрілості. До соціально-психологічних умов процесу становлення особистісної зрілості в умовах трансформації віднесено:

1) усвідомлення особистістю об'єктивної потреби у власному розвитку/зростанні;

2) наявність соціальної ситуації індивідуального особистісного зростання. Соціальна ситуація завжди має індивідуальний відгук особистості на неї у вигляді самозапиту, який обумовлює своєрідну сенситивну чутливість особистості до неї. Своєрідне проживання її особистістю зумовлює конфлікт зовнішнього і внутрішнього і надає досвід набуття відповідальності, постає у ролі факторів і механізмів самозміни.

3.2. Структурно-функціональна модель процесу становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій

Не зважаючи на відмінності в розумінні процесів і механізмів зміни особистості в різних підходах, універсальним є постулат про дію різноспрямованих і конфліктуючих сил, які описують протиріччя властивостей пластичності й стабільності особистості у взаємодії в конкретних умовах. При цьому детермінуючими факторами змін особистості

можуть бути як внутрішні (мотиваційні, генетичні), так і зовнішні (соціально-культурні й ситуативні) протиріччя, які визначають динаміку пластичності і стабільності особистості. В цілому характеристика процесу передбачає рух, зміну, стійкість, повторюваність, відтворюваність. Зрілість – не процес, хоча має свої показники (критерії) і сама є одиницею для вивчення її проявів, яка торкається дилеми: ізоляція проти спільності, що відображає критерії можливості творчої взаємодії з реальністю, адекватність якої забезпечується надситуативним управлінням і прийняттям відповідальності за свої дії та їхні наслідки. Однак, у ній є підґрунтя для креативу, спонтанності й непередбачуваності. Як зазначалося, характеристика становлення зрілості як процесу відбувається через відстеження в часі й динаміці її показників. Зміна цих показників може вказувати на особливості становлення зрілості як процесу. Тільки стосовно поточного процесу можна застосувати тріаду «минуле-дійсне-майбутнє».

В умовах ситуації реальності в нашій країні, можливості виносити необхідні уроки, збагативши свій життєвий досвід, зумовлені потужними національними суспільно-політичними й економічними викликами, які вносять зміни в систему цінностей, що з'єднують усі рівні інтеграції зрілості як системи. Отже, зміни цінностей відбуваються на всіх рівнях функціонування особистості як суб'єкта діяльності: на рівні цінностей відношень, цінностей переживань й на рівні цінностей реалізації і творчості. У такому випадку, у ситуації соціальних трансформацій через кризу соціальної ідентичності, як адекватної відповіді на суспільний виклик, відбувається втрата підґрунтя для прийняття відповідальності за себе і власне життя, а системна рефлексія не здатна сприяти вирішенню завдань адаптації за відсутністю можливості надситуативного бачення нових умов. Криза ідентичності відображає саме ту потребу пошуку способів поєднання двох вимірів розвитку особистості – «пошуку себе» і «співвіднесеність з іншими людьми», задоволення якої можливе лише при виробленні оптимального індивідуального варіанту взаємодії в нових умовах. Тому для зняття напруги через неможливість задоволення потреби важливо віднайти адекватні умови набуття нового

досвіду в нових умовах та розтотоження статусно-рольових позицій особистості, які стали неадекватними.

Наше дослідження ґрунтується на тому, що відповідальність і особистісна зрілість явища динамічні; одиницею прирощення відповідальності та вимірювання зрілості є проживання *психологічної ситуації особистісного росту*, яка вирішується за допомогою творчого перетворення дійсності чи психологічного подолання (coping). Фрустрація прагнення до задоволення базової потреби, як наприклад, прагнення до визнання, в певному вимірі психологічного простору в силу символічного характеру останнього призводить або до заміщення цього виміру іншим, або до зниження рівня зрілості (депривірованості чи деструкції), або до надмірного посилення (зверхконтролю і гіпервідповідальності). Крім того, прагнення до задоволення базової потреби буде домінувати доти, поки потреба не буде задоволена. Такі порушення можуть компенсуватися в ході природної життєдіяльності чи цілеспрямованого соціально-психологічного впливу, який полягає відповідно в посиленні усвідомлення власної цінності й у визнанні суверенності і цінності іншої людини та її потреб.

Надзвичайно важко зумовити зміни в рівні системи цінностей особистості, найнижчих рівнях інтегрованості. Однак, приклади цього є: дослідження Кольберга в тюрмах і вищих школах показали ефективність «справедливої громади» – системи самоуправління й дотримання розробленої самими членами групи конституції. Наше дослідження ґрунтується на постулатах теорії Кольберга, що в процесі самоуправління неминуче виникають моральні дилеми, і їх вільне обговорення та надання молодим людям аргументованої позиції наступного за їх власним рівня буде сприяти їх особистісному росту. Дослідник та її співробітники розробляли концепцію, згідно з якою психологічна корекція і той, хто її здійснює (наприклад, вихователь у колонії) мають підбиратися так, щоб відповідати еґо-рівню і, можливо, деяким іншим характеристикам делінквента [494]. Таким же проявом групових відношень обґрунтована теорія розвитку еґо Дж.Ловінґер [504].

Особистісний ріст спрямований на керований процес самореалізації як усвідомлений процес рефлексивної самозміни, як відновлення інфантильних потреб розвитку, які раніше не були задоволені повністю чи в якійсь достатній мірі, що й призвело до появи дефіцитів у структурі особистості та можливим деструкціям. Однак, усвідомленість і цілеспрямованість надають можливість виходити за межі власних обмежень. Учень В. Франкла А. Паттакос у книзі «Пленники собственных мыслей...», виданій російською мовою в 2009 р., цитує давнє джерело невідомого походження, знайдене ним у бібліотеці на Гавайях. «Між стимулом і реакцією є проміжок. У цьому проміжку – наша свобода, наша здатність відповісти на обставини. У нашій відповіді – наша доля, наше щастя» [282]. На наш погляд, цей проміжок схожий на паузу між вдихом і видихом, непомітну на перший погляд, але для людей, які пізнають свій внутрішній і зовнішній світ через особливості управління процесом дихання (наприклад, холотропне дихання), ця пауза є важливим і значимим етапом. Як перехід між білою й чорною рибками в символічному зображенні інь-янь, що сплелися хвостиками. Саме цей знак ще 7000 років тому древні китайці називали «знаком змін». Саме ця пауза розриває сценарну неусвідомленість, задану схемою «стимул-реакція». Завдяки усвідомленості у нас з'являється можливість жити за іншою формулою: «стимул – свобода вибору – реакція». У цьому, на наш погляд, і полягає справжня свобода, яка ґрунтується на еволюційному підході і включає в себе залучення самоусвідомлення, коли людина виступає в ролі стороннього спостерігача за тим, що відбувається всередині нього й навколо.

Таким чином, сутність особистісного росту – це проживання, створення, конструювання себе як творче перетворення своїх життєвих (кризових) ситуацій вибору, результатом яких буде самозміна і зміна способу буття – життєвого стилю, образу мислення, ставлення до себе, оточуючого світу й основних екзистенційних проблем. Особистісний ріст є результатом свідомої самозміни як творчого подолання конфліктуючих сил, які описують протиріччя між старим і новим, між тим, хто ти є зараз, і тим, ким би ти міг стати, між звичним минулим і

можливим майбутнім і перетворенням себе. Рефлексія власної суб'єктності і набуття відповідальності в процесі особистісного зростання є результатом здійснення *самозмін*, як задоволення природної метапотреби особистості й усвідомленням прагнення досягти бажаного «Я» при володінні об'єктивно наявним і суб'єктивно відчутним ресурсом для такого досягнення. Саме проживання кризової проблемно-конфліктної ситуації вимагає від людини зміни життєвого стилю, способу мислення, способу пізнання й бачення світу, ставлення до себе й оточуючих, що, як наслідок, може призвести до особистісного зростання.

Системний аналіз зумовлює розгляд системи за допомогою побудови моделі на принципі відношення часткової подоби, дозволяє використовувати модель як замітника чи представника досліджуваної системи для отримання інформації про іншу систему. Відносна простота моделі робить таку заміну особливо наочною. Таким чином, методологічна основа системного аналізу дозволяє побудувати організаційно-операційну теоретичну модель особистісної зрілості і відповідальності в трансформаційних умовах на основі взаємозв'язку показників рівня розвитку структури особистості й відповідальності як інтегративного показника зрілості, якою передбачається охопити основні онтогенетичні показники психологічної зрілості й показники активності суб'єкта в різних видах діяльності як показника соціальної зрілості. У такій інтерпретації структури особистісної зрілості як системи виявляється можлива консолідація методологій психоаналітичної теорії і теорії соціальної психології на основі системного аналізу. Важливо зазначити, що ідея про необхідність консолідації різних методів у соціальну психологію розвивається в роботах багатьох дослідників. Структура і комбінації різних елементів у інтегративному підході в соціальній психології змінюються досить швидко. Ще з кінця минулого століття наймоднішою, на наш погляд, комбінацією було поєднання в дослідженнях соціальної психології груп і вікових особливостей. Пізніше, поступово, у практику соціальної психології стали проникати напрями психотерапії, які консолідують між собою різні напрями й практики, як у нашому випадку.

Видається важливою чітка психоаналітична кваліфікація рівнів інтегрованості особистості, ключові характеристики стадій, запропонованих Дж.Ловінгер, теорія ідентичності Е.Еріксона, «соціо-динамічна формула» за Р.Шиндлером, «конфлікт по ОПД», які ми аналізували й виокремили реєстри рівня прояву відповідальності. Крім того, відзначимо, що сама Дж.Ловінгер заперечує проти «чисто» психоаналітичного використання терміну «розвиток его», оскільки в цьому випадку «не залишається назви для опису драматичного характеру розвитку в ранній юності». Вона наполягає на вживанні поняття «розвиток его» в значенні континууму, що є одночасно «послідовністю розвитку і засобом виміру індивідуальних відмінностей між людьми кожного віку» [504]. Важливість тези посилюється тим, що в нашому дослідженні йдеться про роботу з дорослими людьми.

Ми не ставили задачі розробити критерії відповідальності особистості. Цій проблемі присвячено значна кількість наукових праць, як класиків психології, так і сучасних учених, що вказує на актуальність наукового пошуку саме за цією проблемою. Ми розглядаємо особливості процесу становлення відповідальності як інтегративної якості особистісної зрілості в умовах трансформації.

Критерії є показником рівня, можуть змінюватися з часом, тим самим свідчити про динаміку відповідальності й відображати особливості процесу становлення особистісної зрілості. Крім того, в умовах одного рівня можуть бути різні прояви критеріїв залежно від ситуації їх прояву. У такому разі будемо говорити про домінуючу тенденцію прояву, пов'язану з індивідуальною значимістю ситуації для особистості. Ці реєстри рівнів прояву відповідальності окреслюються такими диспозиціями: «базова потреба», «каузальність тривоги», «об'єктні відношення», «конфлікт розвитку», «психосоціальна криза» за Е.Еріксоном, стадії «розвитку его», за Дж.Ловінгер, як відношення з Іншим, рольова позиція з «соціо-динамічної формули» за Р.Шиндлером, провідні «механізми захисту» особистості, «конфлікт по ОПД» (див. додаток табл. Організаційно-операційна теоретична модель особистісної зрілості і відповідальності).

На основі організаційно-операційної теоретичної моделі особистісної зрілості і відповідальності можна прогнозувати, що на кожному певному етапі розвитку особистості як системи рівень відповідальності детермінований рівнем зрілості її структурної організації й відображає можливість надситуативного управління й адекватності взаємодії. Незрілість психічних структур, які забезпечують це функціонування, ведуть до неможливості чи обмеження виконуваних функцій. Цим, на наш погляд пояснюється можливий континуум відповідальності, який виявляється від її творчого прояву до старанності й безвідповідальності. У свою чергу, відповідальність виявляється як творча й оптимальна; старанність – як ініціативна й ситуативна залежно від можливого рівня надситуативного управління. Ми не зводимо до тотожної аналогії рівні надситуативного управління й рівні відповідальності. Проблема відповідальності актуальна від давніх-давен і опису характеристика різного виду й рівня відповідальності присвячено велику кількість досліджень. Задача нашого дослідження – виявлення особливостей відповідальності як інтегративної якості особистісної зрілості у трансформаційних умовах, і ми вважаємо, що певна незрілість психічних структур веде до обмежень виконуваних функцій відповідальності.

Таким чином, особливості прояву і функціонування відповідальності як інтегративної якості особистісної зрілості відображаються через можливості \ обмеження рівнів структури системи.

Як основні критеріїв прояву відповідальності як інтегративної якості особистісної зрілості ми розглядаємо:

- забезпечення умов і засобів діяльності;
- доведення діяльності до отримання результату при непередбачуваних труднощах і протиріччях;
- здійснення діяльності в строк, тобто забезпечення протікання і завершення діяльності в часі;
- забезпечення оптимальної якості виконуваної діяльності;
- самостійність при взятті обов'язків щодо виконання діяльності (виключення опіки й зовнішнього контролю);
- добровільність при здійсненні діяльності;

- готовність йти на ризик для досягнення цілі діяльності;
- готовність допомогти іншій людині в процесі діяльності.

Побудова операційної моделі надає можливість визначення діагностичних критеріїв на будь-якому рівні прояву якості й широкого поєднання її внутрішньоструктурних компонентів. Для проведення емпіричного дослідження особливостей становлення особистісної зрілості і відповідальності діагностика критеріїв реєстру надає можливість виявляти комплексні прямі й непрямі показники рівня прояву зазначених властивостей системи. Прямими показниками є особливості: рівень суб'єктивного контролю, самооцінки особистості, домінуючі механізми захисту особистості, рівні притягань тощо. Непрямі показники: особливості мотивації досягнення, характер задоволеності, особливості прояву творчих здібностей, особливості ціннісних орієнтацій особистості, особливості ідентичності особистості, домінуючий конфлікт по OPD тощо. Показники рівнів можуть служити критеріями, змінюваними в часі, і тим самим свідчити про динаміку відповідальності й відображати особливості процесу становлення особистісної зрілості.

Всі отримані данні, континууму відповідальність/старанність/ безвідповідальність були систематизовані на основі розробленої нами операційної теоретичної моделі особистісної зрілості і відповідальності. Домінуючий тип відповідальності виступатиме інтегративним показником особистісної зрілості.

Становлення особистісної зрілості відображає особливості процесу прояву оптимальної адаптивності і самореалізації особистості через їх прояв у конкретних умовах. У такому випадку ми говоримо про можливість спостерігати процес у динаміці прояву (рис. 3.2)

Горизонтальний напрям відображає особливості функціонування особистості як суб'єкта діяльності, яка характеризується над ситуативним управлінням й адекватністю взаємодії людини в різних видах діяльності. Вертикальний напрям відображає особливості інтеграції структури зрілості. Таким чином, як ми бачимо, особистісна зрілість виявляється в об'єднанні і функціональному управлінні на рівні її основних видів, координує ці дві системи та їхню взаємодію між собою.

Саме у ситуації «тут і зараз» відповідальність одночасно постає і як якість, і як властивість особистості, яка відображається у ставленні особистості до чогось/ когось, як ми бачили у п.п. 2.3. Якість особистості уособлює персональну особистісну відповідальність; властивістю буде представлена соціальна відповідальність особистості як кількісна характеристика: за кого, за що, у яких сферах життєдіяльності. Процес розвитку відповідальності як якості особистості підкорюється законам онтогенетичного розвитку й має свої вікові характеристики. Отже, ми вважаємо, що розвиток відповідальності як інтегративної якості особистісної зрілості є окремим випадком процесу розвитку особистості.

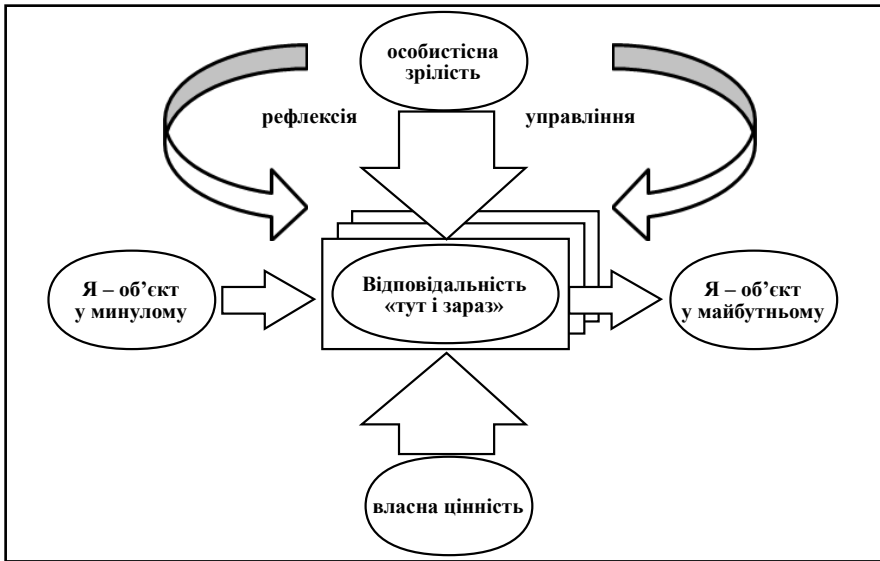


Рис. 3.3. Структурно-функціональна модель процесу становлення особистісної зрілості

Процес становлення особистісної зрілості може відбуватися як у напрямку творчого розвитку, так і зупинитися в результаті застрявання, непрожиття ситуації, яка може носити деструктивний характер, тобто її розвиток може відбуватися як у прогресивному, так і в регресивному напрямку. Саме проживання кризової проблемно-конфліктної ситуації вимагає від людини

зміни життєвого стилю, способу мислення, способу пізнання й бачення світу, ставлення до себе й оточуючих, що, як наслідок, може призвести до особистісного росту. Однак, в сучасних умовах транзитивності, соціокультурна нормативно-правова криза може накладатися на індивідуальне подолання особистісної кризи і створювати додаткові труднощі в процесі особистісного росту, які обумовлені актуальною ситуацією. Таким чином, ми можемо припустити, що відновлюючи стабільну ситуацію соціально-психологічної взаємодії, наприклад у тренінгові групі, ми можемо створити соціально-психологічні умови оптимізації процесу особистісного росту в трансформаційних умовах.

«Зрілість» індивідуальної відповідальності ґрунтується на тому, що вона характеризує інтрасуб'єктний простір особистості, тому логіка індивідуального вчинку не транслюється в колективний контекст, до того ж і група не є аналогічною особистості, тобто не здатна здійснювати моральний вибір. Однак, якщо особистісну систему людини розглядати як елемент соціальної системи, то малі групи є системами більш високого другого порядку. Оскільки кожна людина бере участь у багатьох соціальних групах, граючи в кожній із них свою роль, то суспільство є надзвичайно складно організованою системою. Дійсно, від кожної малої соціальної групи, у якій бере участь людина, можна провести лінію подальших об'єднань більш високих порядків суб'єктів. Тому ми припускаємо, що крім перерахованих типів відповідальності, таким же значимим критерієм визначення її типу є принцип «суб'єктності», який поділяє відповідальність на індивідуальну і колективну.

У парадигмі індивідуального вчинку колективна відповідальність виявляється менш неефективною в тому сенсі, що вона знижує або й зовсім усуває відповідальність окремого суб'єкта: де відповідальні всі, як правило, не є відповідальним ніхто. І навпаки, у зрілому колективі реакція індивіда в масі змінюється не лише в сенсі інтенсивності, але й якісно. При об'єднанні в соціальні системи відбувається об'єднання особистісно-інформаційних потенціалів людей, які входять до соціальної групи, що формує цілісний потенціал

соціальної системи. Тому в групі за рахунок системного ефекту спільна відповідальність виявляється більшою суми складових її індивідуальних проявів відповідальності. Група діє як колективний суб'єкт, зв'язки і відношення всередині якого багатократно посилюють його можливості. Сутність, отже, у якісних характеристиках самих соціальних спільнот, рівні їх соціально-психологічної консолідації, від яких і залежить здатність останніх «гасити» ефект розпорошення відповідальності, підтримувати почуття особистісної відповідальності, взаємовідповідальності й турботи.

Соціально-психологічні механізмами взаємної відповідальності і відповідальної взаємотурботи є механізми групової рефлексії, як, зокрема взаємодія, взаєморозуміння і взаємоузгодження; і створюють умови оптимізації розвитку особистісної зрілості і відповідальності. Концептуальні засади прояву груп рефлексивних механізмів представлено в наукових студіях М.І.Найдьонова й Л.А.Найдьонової.

Взаємовідповідальність як якість системі розгортається в інтерсуб'єктному просторі. Саме існування інтерсуб'єктного простору в статусі спільного для всіх простору соціальної дії означає, водночас, що кожна людина «розміщена» в ньому особливим чином. Дія механізмів групової рефлексії обумовлює розвиток рефлексивних властивостей особистості, як досягнення і перехід на новий рівень через безперервний взаємозв'язок взаємної відповідальності і відповідальної взаємотурботи.

Соціально-психологічну характеристику взаємної відповідальності і відповідальної взаємотурботи нами вперше було виявлено в процесі дослідження соціально-психологічних особливостей колективного суб'єкту управління (С.Баранова, 2004), і потребують подальшої операціоналізації.

а) взаємна відповідальність розглядається як процес і властивість суб'єкта, коли кожен учасник стосунків несе відповідальність за власні дії, дії Іншого, за результат діяльності як індивідуальної, так і спільної і виконує нормативно-регулятивну функцію;

б) відповідальна взаємотурбота розглядається як процес і властивість суб'єкта, коли, в результаті взаємодії, суб'єктивний

образ «Іншого» стає частиною власного внутрішнього простору і потрапляє в зону турботи про себе й виконує фасилітативно-ресурсну функцію.

Прояв взаємної відповідальності і відповідальної взаємтурботи не завжди являє собою лінійний процес позитивного нарощування. У практиці організації групової взаємодії відомо чимало випадків, коли конструктивно застосований вплив дозволяв досягти справді дивовижних результатів, а соціально-психологічна некомпетентність призводила до ефектів, протилежних очікуваним, майже інгібіційним. Таким чином, континуумом прояву дії взаємної відповідальності і відповідальної взаємтурботи може бути проявом від повної залежності особистості від Іншого (життя життям іншого) до відповідальності за особистісний розвиток Іншого, колективний розвиток і розвиток суспільства в цілому.

Склад дії взаємної відповідальності і відповідальної взаємтурботи обумовлює нелінійність й багатовекторність процесу становлення особистісної зрілості. Кожен новий етап саморозвитку не знищує попереднього, а надбудовується над ним, а попередній – постає як потенціал і механізм подальшого розвитку, унаслідок чого самоусвідомлення людиною має багаторівневий характер (залежно від рівня надситуативного фокусу уваги). Результатом цього процесу повинні стати: розвиток відповідальності за свої дії; «включення» Іншого в зону турботи про себе; задоволення власних потреб без нанесення шкоди іншим (асертивність); ефективність й задоволеність діяльністю, яка є сферою самовираження; автентичність, енергійність і життєстійкість; відкритість до змін і нового життєвого досвіду.

Таким чином, в умовах складних трансформаційних взаємодій, де індивідуальна відповідальність має тенденцію до розчинення й розпорошення, важливим стає чітке розмежування відповідальності як показника зрілості суб'єкта, і взаємної відповідальності в процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії. У такому випадку, взаємна відповідальність є якістю суб'єкт-суб'єктної взаємодії, коли кожен її учасник несе відповідальність за власні дії, усвідомлені дії Іншого, і за результат реалізації спільного

проекту в цілому, має можливість прояву наполегливості і сумлінності в реалізації спільного проекту, готовність прийняття результатів і непередбачених наслідків і проявити відповідальну турботу в процесі досягнення цілей Іншим.

У ситуації особистісного зростання група може розглядатися ресурсом нового досвіду, коли відбувається набуття і реалізація відповідальності як суб'єктної якості. На значущості потенціалу Іншого як умови розвитку побудована методологія синергетичних досліджень. Крім того, поняття «надситуативний спостерігач», також за походженням із синергетики. Про синергетичний вплив групи як ресурсу за рахунок активізації «цілющих факторів» йдеться в роботах Т.Караса, М.А.Лібермана, І.Д.Ялома. Однак, саме система взаємовідношень і діяльності людей, обумовлених їх включенням у соціальні групи є предметним полем у соціальній психології.

Ми не ставили задачу розгляду всіх механізмів інтергрупової динаміки. Цій проблемі присвячено значну кількість досліджень. На деякі з них ми будемо посилатися при розгляді методологічних основ побудови програми практичної частини нашого дослідження. Наша задача – виявити специфіку механізмів ітергрупової рефлексії, які, на нашу думку, є найбільш дієвими й значимими в умовах трансформації. До таких механізмів на основі аналізу власного практичного досвіду ми відносимо механізми відзеркалення, механізм ідентифікації – розтотожнення, механізми взаємної відповідальності і відповідальної турботи.

У груповій взаємодії створюється умова фасилітативної підтримки проживання *індивідуальної ситуації особистісного зростання*. Соціальна ситуація особистісного зростання створює індивідуальну потребу у вигляді самозапиту, який обумовлює своєрідну сенситивну чутливість особистості до неї. «Попадання» особистості в індивідуальну ситуацію особистісного зростання зумовлює конфлікт зовнішнього і внутрішнього і постає в ролі факторів і механізмів само зміни, що ведуть до афективного її переживання в умовах реального часу й реальної ситуації й у присутності Інших людей, надає досвід набуття перетворення й прийняття відповідальності. Крім того, виникає можливість здійснення в інтерсуб'єктному просторі взаємовідповідальності

та прояву відповідальної турботи про себе, про Іншого, про групу, і можливості прийняття турботи й відповідальності від Іншого, від групи в цілому.

Проблема соціально-психологічних механізмів взаємної відповідальності і відповідальної турботи, їхня діалектика, особливості виявлення й реалізації на цьому етапі розвитку соціально-психологічної теорії взагалі практично опинилися за межами активного інтересу теорії й практики. Усебічне осмислення відповідальності в деонтологічних етичних концепціях не наблизило суспільство до використання її соціального потенціалу, навіть не дивлячись на те, що Ж.Бодрийяр у роботі «В тени молчаливого большинства, или Конец социального» 1982 р. зв'язав з появою взаємовідповідальності й турботи народження соціальності як такої.

Зміст механізмів взаємної відповідальності і відповідальної турботи розглядається через основні поняття дослідження. Колективна й особистісна відповідальність – різні форми чи різновиди свідомої діяльності, пов'язаної із самообмеженням. Це готовність добровільно і свідомо брати на себе зобов'язання стосовно інших членів суспільства, виявляти турботу про них, попереджувати ризики, мінімізувати збитки від соціальних дій і таким чином турбуватися про соціальне благополуччя.

Соціально-психологічні механізми взаємовідповідальності і відповідальної турботи є формою механізмів інтерсуб'єктної взаємодії, результатом якої є конструювання *спільного проекту*, який визнається домінуючим серед самозапитів суб'єктів-учасників проекту і постає як самостійний для виникнення спільної ідентичності та прийняття відповідальності. Умовами активізації соціально-психологічних механізмів взаємовідповідальності і відповідальної турботи визначаємо:

- просторову та часову присутність учасників *взаємодії*;
- можливість *діалогу* членів взаємодії, яка надає можливість формування *взаємозапитів* суб'єктів;
- *узгодження експертних позицій* учасників взаємодії, вироблення єдиної спільної експертної позиції, яка виконуватиме функцію інстанції;

- конструювання *спільного проекту*, який визнається домінуючим серед самозапитів суб'єктів-учасників проекту і постає як самостійний для виникнення спільної ідентичності та прийняття відповідальності;

- рефлексія *сунідрядності* самозапитів, індивідуальних внесків і надбань суб'єктів спільного проекту, наполегливість у реалізації спільного проекту;

- рефлексія реалізації спільного проекту і прийняття наслідків спільних рішень через взаємовідповідальність;

- відповідальна турбота як підсистема взаємовідповідальності у формі дій, почуттів, спрямованих на фасилітативну підтримку, допомогу й попередження ризиків, мінімізацію збитків у здійсненні самозміни як процесу оновлення власної суб'єктності особистісної зрілості.

У прийнятті відповідальності вибір необхідного рівня прийняття рішень залежить від роду діяльності групи та статусу особистості в групі, що особливо важливо для лідера групи. У процесі формування соціального об'єднання відбувається розподіл ролей відповідно до використовуваних рівнів. Якщо в об'єднанні не знайдеться особистісних систем, здатних використовувати ті чи інші особистісні рівні, необхідні соціальній системі для утворення стійкої структури, то соціальна система не сформується чи буде нестійкою.

Ми дійшли висновку, що відповідальність як інтегративна властивість детермінована рівнем зрілості як структурною організацією й поділяється на відповідальність (творчу і оптимальну), старанність (ініціативну і ситуативну), безвідповідальність. Відповідальність як якість особистості забезпечується певним рівнем притягань і самооцінки, ступенем самостійності, характером задоволеності, особливостями локусу контролю й мотивації досягнення, які є особистісними умовами її реалізації. Надситуативне управління може бути умовою зрілого прояву інтергрупових рефлексивних механізмів взаємної відповідальності і відповідальної турботи як ресурсу для усвідомленого і цілеспрямованого процесу особистісного росту. Змістом поняття взаємної відповідальності як процесу і інтегративної якості суб'єкт-суб'єктної взаємодії, коли кожен

її учасник несе відповідальність за власні дії, усвідомлені дії Іншого і за результат реалізації спільного проекту в цілому, має можливість прояву наполегливості і сумлінності в реалізації спільного проекту, готовність прийняття результатів і непередбачених наслідків.

До соціально-психологічних умов сприйняття процесу становлення особистісної зрілості в умовах трансформації ми додаємо:

- соціально-психологічні основи оптимізації процесу (вос-) становлення особистісної зрілості в умовах трансформації соціуму ми пропонуємо використання малої групи як соціально-психологічного ресурсу.

- цілеспрямована активізація соціально-психологічних механізмів групової рефлексії обумовлює рефлексивні властивості особистості, які стають унікальним соціально-психологічним потенціалом й механізмом подальшого розвитку особистості.

На основі аналізу практичного досвіду до таких механізмів інтегрованої рефлексії ми відносимо механізм взаємної відповідальності й механізм відповідальної турботи.

3.3. Стратегія емпіричного дослідження

На основі теоретико-методологічного аналізу особливостей становлення особистісної зрілості і відповідальності як її інтегрованого показника в умовах трансформації соціуму нами було розроблено стратегію дослідження, яке проводилося протягом 2008 – 2015 рр. у 5 етапів.

Перший етап – пошуковий. У рамках цього етапу була визначена проблема дослідження та її актуальність. При визначенні загальної стратегії дослідження важливо було, опираючись на теоретичні уявлення про зміст зрілості й відповідальності, визначити теоретико-методологічні підходи, етапи й задачі дослідження, а також вибірку досліджуваних.

На основі використання комплексного системно-синергетичного підходу було поставлено такі задачі:

- розкрити сутність особистісної зрілості як якісний стан системи, який інтегрально характеризує її оптимальне функціонування в напрямку прогресивного розвитку та забезпечує відповідальне функціонування особистості як суб'єкта власного життя;

- обґрунтувати, що основним системоутворюючим фактором становлення особистісної зрілості як відкритої системи є відповідальність особистості; в основі зрілого прийняття відповідальності особистості за себе і своє життя лежить прийняття своєї власної цінності (самоцінності);

- описати відповідальність як стійку, багатовимірну особистісну характеристику, яка виявляється в найрізноманітніших ситуаціях життєдіяльності, розробити критерії прояву різних форм відповідальності;

- розробити організаційно-операційну теоретичну модель особистісної зрілості і відповідальності в трансформаційних умовах на основі взаємозв'язку показників рівня зрілості й відповідальності в різних видах діяльності.

З позиції формування цілісної й узагальненої соціально-психологічної концепції особистісної зрілості і відповідальності в умовах суспільних трансформацій ми розглядаємо відповідальність як інтегральну багатопараметричну особистісну характеристику, яка може виявлятися:

- по-перше, як особистісна характеристика, визначена як її якість;

- по-друге, як прояв системи відношень особистості. У цій якості відповідальності властиві нестійкість, часовий прояв (ситуаційний прояв відповідальності);

- по-третє, відповідальність може й має розглядатися на «рівне життєдіяльності». У тому випадку, коли і якщо відповідальність починає виявлятися не просто як одна з особистісних характеристик, а визначає поведінку людини в найширшому виявленні різних життєвих ситуацій, вона стає властивістю особистості, еквівалентною самому образу життя.

Таким чином, складовими моделі емпіричного дослідження особливостей становлення особистісної зрілості і відповідальності як її інтегрованого показника в умовах трансформації було визначено:

1. Дослідження параметрів відповідальності, як якості; та рівня розвитку відповідальності і особистісної зрілості.

2. Дослідження соціально-психологічних особливостей особистості.

3. Дослідження специфічних умов оптимізації становлення особистісної зрілості і відповідальності в умовах трансформації соціуму.

При виявленні параметрів відповідальності в основу покладено таке розуміння її структури, згідно з яким виокремлюються когнітивна, емоційна й поведінкова складові.

Стосовно проблеми відповідальності ці ідеї комплексного дослідження дозволили, з одного боку, операціоналізувати поняття відповідальності, виокремивши в ньому конкретні параметри (одночасно компоненти) відповідальності, а з іншого – показати інтегральний характер відповідальності, представивши цю особистісну характеристику як складне багатовимірне явище. Як підтвердив досвід, ця ідея виявилася провідною для реалізації теоретичних положень у дослідженні відповідальності.

Крім того, відзначимо, що при проведенні емпіричного дослідження особистісної зрілості й відповідальності як її інтегративної якості, ми керувалися етичними принципами організації соціально-психологічного дослідження. При організації процесу емпіричного дослідження, ми перебуваючи в ситуації реальності, опинилися в просторі етичної дилеми. З одного боку, з очевидних наукових причин ми прагнули, щоб експеримент якнайточніше був близький до реального світу, був логічним і контрольованим, проводився в реальних соціально-психологічних умовах (наприклад, навчальному закладі). З іншого, ми відзначаємо, що участь у експерименті є добровільним актом активності кожного й «примусити» людину (адміністративно) брати участь у дослідженні неможна. Участь у проведенні експерименту – це значний обсяг додаткової не мотивованої роботи, яка не оплачується, й до того ж може викликати дискомфорт чи неприємні відчуття в її учасників. З урахуванням цього протиріччя і специфіки предмета дослідження, експеримент

проводився на основі реалізації принципів: 1) пошук консенсусу; 2) повна інформація (informed consent).

1) У кожного навчального закладу свої пріоритети науково-дослідницької діяльності, які відбивають стратегію його розвитку, особливості організації навчального процесу в ньому. Проведення додаткового дослідження зумовлює затрати ресурсу часу, діяльності виконавців тощо. Іноді в залучених до експерименту школах не було професійного психолога. За таких умов, задача полягала в знаходженні консенсусу, по можливості, «вписуванні» в одне одного в експериментальній діяльності із дослідження особливостей становлення особистісної зрілості й відповідальності як її інтегрованого показника в умовах трансформації соціуму та експериментальної діяльності навчального закладу. Показником реалізації принципу досягнення консенсусу є теми експериментальних досліджень власне навчальних закладів: дошкільний навчальний заклад №129 комбінованого типу м. Луганська, тема дослідження: «Компетентність педагога як умова всебічного гармонійного розвитку дітей у дошкільному навчальному закладі»; Біловодська гімназія Біловодської районної ради Луганської області, тема дослідження: «Особистісний розвиток учасників навчально-виховного процесу»; Ровеньківська гімназія №1 Ровеньківської міської ради Луганської області, тема дослідження: «Формування соціальної зрілості особистості гімназиста на підставі взаємодії «школа-громада»». В інших випадках теми були максимально наближені, узгоджені й об'єднані етапи роботи з метою ефективного виконання.

2) Реалізація принципу повної інформації забезпечувалася процедурою, за якої характер експерименту пояснювався учасникам до його початку, потім отримувалася їх згода на участь. Таку процедуру ми проводили, наприклад, на вступній лекції для студентів ВНЗ, співробітників підрозділів внутрішніх справ; на педагогічних радах учителів. Всі учасники дослідження (студенти, педагоги, працівники служби внутрішніх справ, учасники тренінгів особистісного росту) в основному соціально адаптовані. Проте трансформаційні умови в країні

зумовлюють ситуацію нестабільності, яка може резонувати з індивідуальними історіями особистісного розвитку кожного і, в окремих ситуаціях в цілому соціально адаптована людина може виявитися нездатною до адекватної взаємодії з дійсністю. Учасники тренінгів особистісного росту, як правило, свідомо беруть участь у ньому.

Таким чином, на першому етапі реалізовувалися такі основні задачі: 1) визначення методології і методів дослідження, 2) розробка його стратегії, що в сукупності з практичним досвідом дозволило обґрунтувати проблему, визначити об'єкт, предмет і мету дослідження, сформулювати гіпотезу і задачі, 3) визначення експериментальної бази дослідження.

Другий етап – констатувальний. Основні задачі: 1) уточнене формулювання гіпотези дослідження; 2) відбір і формування блоку діагностичного інструментарію; 3) проведення констатувального діагностичного дослідження особливостей деформації на різних рівнях її прояву: виявлення особливостей прояву внутрішньоособистісного конфлікту, особистісної деформації у професійній діяльності.

Дослідження проводилося протягом 2008-2015 рр. на базі: 9 експериментальних майданчиків Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (м. Луганськ і Луганська область); Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ); Дніпропетровського університету економіки і права імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро); Центру психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору ВМЗ ГУМВС України в Дніпропетровській області (м. Дніпро). Упровадження результатів дослідження відбувалося також у процесі надання психологічної допомоги на базі соціально-психологічного методичного реабілітаційного центру ІСПП НАПН України (м. Київ); Донецького центру психології і кататимно-імагінативної психотерапії «Символ» (м. Донецьк); Дніпропетровського центру психології і кататимно-імагінативної психотерапії «New vision» (м. Дніпро); Запорізького центру психології і кататимно-імагінативної психотерапії «Ягі-Центр» (м. Запоріжжя).

У дослідженні взяли участь учителі загальноосвітніх шкіл, слухачі курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників різних категорій, вихователі дошкільних навчальних закладів, співробітники окремих підрозділів внутрішніх справ МВС України, робітники комерційних банків, психологи, студенти ВНЗ, учасники тренінгових груп психологічних центрів.

Крім того, на цьому етапі визначалися критеріїв типів відповідальності на основі теоретично виокремлених операційних її параметрів та розроблялася організаційно-операційна теоретична модель особистісної зрілості і відповідальності в трансформаційних умовах на основі взаємозв'язку показників рівня зрілості й відповідальності в різних видах діяльності.

Особливість етапу також полягала в тому, що процедура виокремлення типів вимагала виявлення конкретних емпіричних параметрів відповідальності, які повною мірою не були показані нами в теоретичному визначенні відповідальності, яке фіксувало лише окремі сутнісні ознаки признаки цієї особистісної характеристики. На основі теоретичного аналізу наукової літератури, результатів різних емпіричних досліджень було визначено діагностичні показники особистісної зрілості (відповідальності), які є сукупністю таких критеріїв, як: рівень зрілості, локус контролю, тривожність, знижена самооцінка. Самостійність визначається за протилежними показниками. Діагностуються в цьому випадку не тривожність і самооцінка як такі, а цілісна (системна) характеристика особистості, що виявляється поєднанням зазначених особистісних особливостей. Наші дослідження підтвердили правомірність використання названих психологічних характеристик як діагностичних в їх цілісності, тобто такий взаємозв'язок діагностичних показників підтверджує, що їх поєднання діагностує особливий психологічний феномен, який не зводиться до кожного з окремих показників.

У науці відомий певний набір методів діагностики названих критеріїв особистісної зрілості й відповідальності на різних вікових етапах, проте основна проблема дослідження цих категорій полягає в громіздкості такого набору психодіагностичних методик (і це доведено), що значно підвищує трудомісткість

діагностичної процедури й вимагає великих часових затрат. На цю особливість уже звертали увагу сучасні вітчизняні дослідники (О.С.Андреев, О.Ю.Осадько, Є.Н.Родіна). Цю проблему допоміг би вирішити спеціальний тест, спрямований на діагностику досліджуваного феномена, визначивши всю сукупність основних показників особистісної зрілості й відповідальності одночасно. Нами розпочато створення такої методики, проте вона ще не завершена й не апробована. Отже, ми користувалися наявними в арсеналі психологів засобами діагностики прямих і комплексних показників особистісної зрілості й відповідальності.

У цілому був сформований пакет методик різних джерел при проведенні дослідження для діагностики особливостей особистісної зрілості і відповідальності в трансформаційних умовах, який дозволив використати для перевірки надійності отриманих результатів і інтерпретацій процедури триангуляції даних (використання різних джерел при проведенні дослідження), і триангуляції методів (звернення до різних методів вивчення одного об'єкту та варіації даних в межах одного методу).

Третій етап пов'язаний з корекцією і реалізацію розробленої раніше цільової програми оптимізації процесу особистісного росту і прояву відповідальності в умовах трансформації (далі – ЦПО – цільова програма оптимізації), на підставі створення відповідних соціально-психологічних умов.

Експериментальна процедура проводилась у трьох варіантах реалізації ЦПО. Перший режим було розроблено для педагогічних колективів навчальних закладів з урахуванням їх експериментальної діяльності. Для кожного навчального закладу було складено індивідуальну програму експериментальної діяльності з метою досягнення визначених цілей на основі ЦПО. На основі результатів діагностики розроблялися індивідуальні напрями особистісного росту й підвищення відповідальності кожного учасника в індивідуально значимих для нього сферах діяльності. Контрольну групу становили колективи, в яких проводились заходи з профілактики професійного вигорання педагогів.

Для перевірки надійності інтерпретацій застосовувалася процедура тріангуляції часу (аналіз результатів, отриманих на тому самому емпіричному матеріалі через певний проміжок часу).

Зарежимом роботи з педагогічними колективами проводилась робота й у студентських колективах у межах цілеспрямованої експериментальної діяльності щодо створення умов оптимізації особистісного росту й підвищення ефективності навчальної діяльності. Запропонована ЦПО наближає навчальний процес до реальних умов, активізує потреби в знаннях і навичках і їхньому практичному використанні, реалізує перехід від пізнавальної мотивації до професійної, забезпечує поступовий перехід до самоорганізації і саморегуляції дій і діяльності, розвиває самонавчання як на індивідуальному, так і на груповому рівнях.

Другий режим було розроблено для співробітників підрозділів внутрішніх справ, які дали згоду на участь у дослідженні. Реалізація ЦПО відбувалася через впровадження в практичну діяльність психіатрів відділень амбулаторної психіатричної допомоги для виявлення психічної дезадаптації серед працівників ОВС, які проходили щорічний обов'язковий періодичний профілактичний огляд.

Третій режим реалізації ЦПО розроблено для учасників груп особистісного росту як виїзний тренінг. Ця категорія учасників цих бере свідомо участь у тренінгах. Психологічне опрацювання самозапиту на особистісний розвиток у поєднанні з активізацією й усвідомленням власних ресурсів, як правило, сприяє покращенню адаптації в ситуаціях, особистісному росту.

Четвертий етап присвячено аналізу отриманих результатів, теоретичному осмисленню результатів емпіричної роботи впровадження розробленої ЦПО. Задачі цього етапу: 1) обробка й аналіз отриманих результатів; 2) виявлення ефективності розробленої цільової програми оптимізації процесу особистісного росту і прояву відповідальності в умовах трансформації; 3) визначення перспективних напрямів її подальшого застосування; 4) підготовка звітної документації (статей, монографії).

П'ятий етап. Цей етап дослідження виник як реакція на трагічні події, які сталися в Україні на початку 2014 р. Плануючи в 2008 р. дослідження особливостей становлення особистісної зрілості й відповідальності як її інтегрованого показника в умовах трансформації соціуму, ми не могли передбачити такої болісної гостроти, актуальності й значимості означеної проблеми.

За даними Міністерства соціальної політики станом на 02.05.2018 р. на обліку перебуває 1 млн. 500 тис. 186 внутрішньо переміщених осіб з окупованих Росією територій Донбасу і Криму. Ситуація вимушеного переселення зумовлює появу низки чинників травматичного характеру, що ушкоджують нервово-психічне функціонування індивідів: втрата житла й роботи, зміна соціального статусу й рівня життя в цілому, іноді розрив родинних зв'язків, зміна кола оточення – друзів, колег, сусідів тощо. Проте найгострішою проблемою слід визнати те, що більшість з цієї категорії громадян не має уявлення про своє майбутнє. Прибулі з районів зони АТО або соціальної напруги відчувають страх перед невизначеністю і потребують соціально-психологічної допомоги.

У процесі консультування важливо чітко визначити, що людина дійсно багато в чому безсила, щоб змінити глобальні процеси, зупинити кровопролиття, втрати, особливо втрату близьких, каліцтва, руйнування міст і сіл, підривання мостів тощо. Проте, в наших силах змінити себе, своє ставлення до того, що відбувається, організувати свій внутрішній і зовнішній простір, виконувати свої професійні й громадянські обов'язки, турбуватися про своїх близьких. Згідно з Е.Еріксоном, на кожному ступені розвитку особистість складається заново, на нових засадах, але з урахуванням попередніх. Формована ідентичність інтегрує в себе різнобічні ставлення особистості до себе й до оточуючого світу. У цьому випадку людина сприймає нещастя як випробування, через яке необхідно гідно пройти і яке необхідно стійко витримати. Стійкість тут розглядається як з точки зору ефективності самозбереження й адаптації, так і з точки зору ефективного розв'язання задач розвитку.

Саме тепер, в умовах соціокультурної кризи, яку проживає наше суспільство, для людини (безумовно, свідомої свого людського Я) ключовими постають питання самовизначення, визнання своєї відповідальності за саму себе, своїх близьких і свою країну.

Отже, на сьогодні перед соціальною психологією постала потреба ретельного теоретично-прикладного розгляду умов оптимізації процесу особистісного росту як свідомого процесу саморозвитку особистості відповідно до реальних умов сучасного життя як суспільства в цілому, так і конкретної людини зокрема.

Основна задача цього етапу полягала в адаптації і впровадженні ЦПО для роботи з потребами осіб вимушених переселенців, особливості функціонування яких пов'язують зі станом посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Здійснивши ревізію інших сфер і ситуацій життєдіяльності в пілотних дослідженнях, ми прийшли до висновку про те, що вплив ролі особистісних детермінант у житті людини (в нашому варіанті – відповідальності) найкраще простежується не тільки (а іноді й не стільки) в повсякденних, але й у критичних, важких для особистості ситуаціях.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

4. 1. Ситуації трансформацій як умова можливої деформації особистісної зрілості

Розроблена нами цілісна й узагальнена соціально-психологічна концепція особистісної зрілості і відповідальності в умовах суспільних трансформацій набула сьогодні нового звучання, особливо в нашій країні, що обумовлено змінюваним характером переходу від епохи тоталітаризму до демократичного суспільства. Хоча б, у теорії. Для характеристики сучасного етапу розвитку суспільства в нашій країні використовуються терміни, які зводяться до стану кризи – нестабільність, надзвичайність, трансформація, реструктуризація, пошук нових шляхів та ін. На практиці Україна на шляху побудови демократичного суспільства переборює суттєві проблеми й долає численні труднощі. Процеси трансформації в соціумі відображаються на особливостях розвитку особистості й процесі становлення її зрілості, проте паралельно з процесами трансформації особистості відбуваються радикальні зміни і в організації соціуму. Суспільство має певну структуру, існує історично й процесуально. Разом із тим трансформація суспільства, будучи по суті зміною структури й динаміки його внутрішніх процесів, означає зміну соціальної моделі та її ціннісно нормативних умов регулювання відношень. Отже, трансформаційні процеси торкаються цінностей особистості на всіх рівнях її функціонування як суб'єкта діяльності: на рівні цінностей відношень, цінностей переживань, цінностей творчості. Тривалість такого впливу може призвести до депривірованості чи деструкціям.

Згідно з принципами системності, ми не можемо пояснити деструктивну активність, аналізуючи лише окремі елементи даної системи. На думку І.В.Лисак, «на певному рівні складності системи у неї виникають властивості, які

не витікають із властивостей її елементів», і тому з'ясувати сутність деструктивного прояву можливо, лише аналізуючи особистість як цілісну систему [219]. Аналізу особистості як цілісної системи на основі принципів синергетики ми вже торкалися в п.п.2.1. Найбільш загальним засобом забезпечення динамічної рівноваги системи, збереження через зміни є флуктуації. На основі термінології І.Б.Блауберга, можна стверджувати, що всі системи мають підсистеми, які постійно флуктують [39]. Іноді окрема флуктуація чи комбінація флуктуацій можуть стати (в результаті позитивного зворотного зв'язку) настільки сильними, що існуюча до того організація не витримує й руйнується. У цей переломний момент, позначений як точка біфуркації, принципово неможливо передбачити, у якому напрямі буде відбуватися подальший розвиток: чи буде стан системи ще більш хаотичним, чи вона перейде на новий, більш високий рівень організації, який методологи системного аналізу називають дисипативною структурою й виокремлюють дві протилежні тенденції:

- прагнення до стійкості, самозбереження, стабільності, гомеостазу;
- прагнення до росту розмаїття, мінливості, стохастичності й невизначеності.

Згідно з синергетичними принципами, функціонування відкритої системи є неперервним антиентропійним процесом, постійною роботою, протилежною врівноваженому тиску оточуючого середовища. «Проте, – пише А.П.Назаретян, – основний фізичний закон незворотності – друге начало термодинаміки – говорить, що антиентропійні процеси в системі можливі лише за рахунок росту ентропії в іншій системі. Отже, самостворювальна робота організму вимагає використання енергії, яка вивільняється при руйнуванні інших систем. Грубо кажучи, жити означає руйнувати» [цит. по 219].

Як уже зазначалося, будь-який соціальний процес (соціальний факт) існує в межах знакової системи культури й розглядається як символічний порядок, який визначається допустимими моделями й формами соціальної взаємодії. Транзитивна ситуація виникає не лише у зв'язку з дистанцією чи розривом, що розділяє

два світи нормативно-правових відношень (один з яких – світ, звідки людина йде, а інший є світом, куди вона прокладає свій шлях), для подолання якої потрібен певний час і можливості. Транзитивна ситуація є також ситуацією, яка завершує одну форму символічного порядку, готує й створює іншу. Умови транзитивності створюються сферою, у якій приводяться у зв'язок постфеномен, тобто процеси, які йдуть за завершенням чогось, і префеномен – процеси, що закладають начало чогось іншого, майбутнього. Однак транзитивний період, який є підготовчим етапом на шляху звільнення від осадків, слідів екстремального досвіду й переходу до вирішення життєвих задач, прийняття рішень, прийняття відповідальності, може виконати чи не виконати своє призначення (і плюс-«постпризначення») лише у зв'язку з вирішенням чи невирішенням людиною життєвих задач, що виникли перед ним у транзитивній ситуації [220, с. 40].

Створення стабільності й цілісності особистості, яке значною мірою забезпечується традицією, релігією, стабільною монокультурою, зараз, у полікультурній, до того ж транзитивній ситуації, стає долею самої особистості, вимагаючи від неї здійснення континуальної роботи, що має буттєво-темпоральний, культурно-історичний плани (для виживання й розвитку, для відтворення культури та її виробництва) (М.Ш.Магомед-Емінов, 2009). Згідно з діалектичними законами філософії, там де є руйнування, там є і творення і навпаки. Однак, на жаль, у реальності в людства не завжди є ресурс і можливість шукати творче в глибинах руйнівного й чекати, коли одне перетвориться на інше. Ідея соціальної природи деструктивних факторів відображена в класичній філософії (Е.Дюркгейм, Е.Фромм і ін.) й сучасній соціології. Сучасні вітчизняні автори Л.М.Герасіна [69], О.А.Донченко [101; 102], О.Ю.Дроздов й М.А.Скок [105], О.В.Петрунко [288], З.В.Спринська [360] й ін. деструктивність розглядають як форму активності суб'єкта, спрямовану на руйнування зовнішніх структур і вибудовування власного, відмінного від інших структур образу, коли індивідуалізм стає однією з пріоритетних форм прояву активності.

У цій ситуації деструктивність людини є способом самовизначення, коли інші шляхи недосяжні; у спрощеному вигляді – реакція на неможливість здійснення ідентичності. На думку З.В.Спринської, деструктивність і агресія стають одним із засобів досягнення життєвих цілей [360]. К.В.Злоказов вважає, що вплив деструктивності на особливості процесу становлення особистісної зрілості зростає в ситуації конкуренції високореферентних структур – наприклад, сімейної і професійної сфер, нашарування індивідуального й суспільного планів розвитку [129].

Крім того, для сучасного суспільства в цілому, у тому числі і в Україні, актуальна проблема асоціальної спрямованості дій його громадян, супроводжуваних насиллям і жорстокістю стосовно соціальних інститутів. Нерідко антисуспільний характер вчинків уявляється учасниками як форма протесту й обґрунтовується природним прагненням людини реалізувати свою індивідуальність. Часто особи, які здійснюють подібне, представляють структури, що виконують функції регуляції суспільних відношень. Використання ними атрибутів соціальної ролі й професійної компетенції, зловживання ними як інструментом протесту має найбільш ефективний результат порівняно з діями провокативної меншості [129]. Готовність суб'єкта до фальсифікації виконуваної соціальної ролі, професійної позиції, руйнування системи сформованих зв'язків, норм и правил і нездатність нести відповідальність може свідчити про наявність особливої деструктивної форми активності, властивої жертвам тоталітарних режимів. Сучасний вітчизняний соціолог Л.М.Герасіна інтерпретує насильницький прояв тоталітарних режимів, як:

1) «легітимний примус» – державницькі дії зі здійснення управлінських функцій, які спираються на право і обмежені правом, що означає делеговане народом право держави на насилля в умовах суспільного договору (за Т.Гоббсом);

2) діяльність, спрямовану на затвердження політичного домінування певних соціальних верств (класів, еліт) за рахунок обмеження прав і потреб інших суспільних груп;

3) вандалізм (антикультурний – руйнування історико-культурних цінностей, і антигуманний – застосування засуджених сучасною цивілізацією засобів страти людей, знущань і тортур);

4) «байдужість як насильство» виникає щоразу, коли людина (наприклад, уповноважена особа) зневажає проблеми людей, які залежать від неї; тому її бездіяльність розцінюється контрагентом інтеракції як зло [69].

Ключовими формами виявлення політичного насильства вважають війну, революцію, бунт, повстання, тероризм, геноцид і етноцид, які пов'язані з загибеллю людей і великими руйнуваннями. Серед форм зовнішньополітичної взаємодії держав, народів, політичних організацій найбільш насиченою насильницьким змістом є військова агресія, що може бути відображенням, у тому числі, й нестримних політичних амбіцій диктаторів, їх стратегічного прагнення до необмеженого владарювання або глобального політичного панування.

У роботі Е.Фромма «Анатомия человеческой деструктивности» зазначено, що людська природа деструкції, власне, й прихована в культурному середовищі суспільства, яке прагне до обмеження свободи з допомогою соціальних інструментів [408]. В цілому, деструктивна активність пов'язується з порушенням нормативно-рольового прояву в різних її делінквентних і девіантних формах поведінки як форма прояву агресії. Деструктивна активність призводить до асоціальних і просоціальних (відносно деструктивних, адаптованих до норм антисоціальної групи) ефектів, які впливають на соціальне функціонування особистості на всіх її рівнях: як суб'єкта відношень, як суб'єкта пізнання і як суб'єкта реалізації, породжують конструктивну або деструктивну спрямованість системи соціальних відношень, процеси інфляції і редукції змісту особистості. Тривалість порушення структури міжрівневих відношень, неможливість вибору породжує внутрішньоособистісний конфлікт, який виявляється в тих сферах відношень (професійній, соціальній), що підпадають під агресію суб'єкта, його цілеспрямовані дії руйнівного характеру є основою кризи ідентичності. В такому

разі асоціальність характеризується нами як порушення функціонування соціальних структур і інститутів, у тому числі шляхом їх знищення, відчуження суб'єкта. Деструкція тут – спосіб уникання протиріч і неможливості зробити вибір, уникання відповідальності, пов'язаної, наприклад, із задоволенням занадто актуалізованої потреби в будь-якій сфері життєдіяльності особистості (міжособистісні відношення, професійна діяльність, особливості комунікації тощо). Вона може мати зовнішню і внутрішню спрямованість: зовнішні прояви (вандалізм, жорстокість до людей і тварин, війни, теракти, екоцид); внутрішня спрямованість як форма саморуйнування (вживання алкоголю, наркотиків, психотропних речовин, суїцид тощо). Людина перестає критично переглядати й оцінювати свою поведінку, виникає нерозуміння дійсності й когнітивне спотворення сприйняття в цілому. Однак, Е.Фромм вважає, що деструктивність, спрямована зовні, є лише відображенням того, що спрямоване всередину, і таким чином виходить, якщо деструктивність особистості не спрямована на саму себе, то і на оточуючих вона вилитися не може, ми в цьому повністю погоджуємося з класиком [408].

Також і З.Фрейд висунув думку, згідно з якою «Зверх-Я», що постає як критична інстанція, совість і почуття провини, може розвивати стосовно «Я» таку жорстокість і суворість, що перетворюються на садизм і нещадну лють [405, с.438]. Через деструкцію, таким чином, людина захищає зовнішній світ від власної агресії всередині себе. Зовнішня реальність відчувається занадто фруструючою. Фруструючою через те, що людина залишається наодинці зі своїм внутрішнім болем, страхом, часто пустотою, переживаючи власну непотрібність, нікчемність. Іноді фінішною точкою таких хворобливих переживань стає суїцид. Вмерти стає легше, ніж залишатися живим, непотрібним і безпомічним.

Однією з форм прояву спадщини тоталітарного впливу системи (сім'ї, влади) є синдром набутої (вивченої) безпорадності (СНБ), що розглядається як особлива форма неадаптивної поведінки людини в результаті пережитої суб'єктом непідконтрольності ситуації чи її тривалості незалежно від докладених зусиль.

Сучасний ізраїльський політолог Я.Овед пов'язує такий стан з успадкованою від тоталітарного режиму «активною несвободою», коли особистість чи колектив підводять до того, щоб вони «самі робили, лише те, що потрібно». Крім того, домінуючою особливістю виявлення тоталітарності/деструктивності агресії в сучасних умовах є ситуація тривалого газлайтингу (від англійської назви п'єси «Газове світло» – форма психологічного насилля, головне завдання якого – примусити людину сумніватися в об'єктивності свого сприйняття, а також у самій реальності. Психологічні маніпуляції покликані представити індивіда «дефективним», ненормальним). Коли агресор переконує/хоче переконати жертву в тому, що «нічого не було» і «ти все перебільшуєш», то тим самим ще раз переконує жертву в її неадекватності. Поширеною, проте рідко виявленою формою газлайтингу, є прояв абьюзу (в перекладі з англ. «зловживання», «жорстоке ставлення»). Газлайтинг і абьюз – дуже схожі між собою і дуже часто зустрічаються у відносинах одночасно. Так відбувається, коли агресор не тільки заперечує адекватність жертви, але і змушує її мислити абсолютно протилежно. Вся справа в тому, що образа і приниження людини – це спосіб знизити її самооцінку і підвищити свою, утвердиться у власній значимості за рахунок іншого/молодшого, меншого. Саме це так необхідно людям, які знають, як використовувати газлайтинг. З цієї причини в сім'ях, у яких один із партнерів робить іншого «неадекватним», часто присутній абьюз, причому як у моральній, так і в фізичній формі. Така форма відношень починає поширюватися й домінувати на всіх рівнях системи взаємодії в соціумі: від родинно-сімейних «чоловік – жінка» і «батьки – дитина», до професійних відношень «начальник – підлеглий», до відношень влади, тим самим породжуючи систему подвійних стандартів. За таких умов, діагнозом нашої цивілізації, за Д.Леонтєвим, є розрив між готовністю бути причиною якихось дій і готовністю відповідати за їх наслідки, розрив у свідомості між вчинками й відповідальністю [210]. Г.Олпорт характеризує цю особистість так:

1) побоювання припуститися помилки, непримиримість стосовно власних і чужих помилок; моралізм, нетерпимість до «слабкості» інших, до порушення традиційних норм поведінки;

2) тенденція до «чорно-білого» мислення – структурування світу як системи бінарних опозицій (наприклад, розподіл людей лише на хороших і поганих, сильних і слабких, своїх і чужих; жінок – або на «розумних», або «красивих»; способів діяльності – або на правильні, або неправильні тощо);

3) інфантильність, потреба в покровительстві, жорсткому керівництві (переконаність у необхідності «твердої руки», «сильного вождя»); у тоталітарному суспільстві це обумовлено тотальним контролем, відсутністю необхідності самостійно пізнавати світ і вирішувати проблеми, звичкою до державного піклування;

4) вимога стабільності, потреба чіткої структурованості, жорстких правил і обмежень (як правило, зовнішніх, а не самостійного вибору способу життя);

5) упевненість у відсутності контролю за власною долею: проблеми сприймаються як нав'язані ззовні; у тому, що сталося завжди винний Інший; Я пасивне, і, таким чином, звільнене від відповідальності [269].

Ми вважаємо, що синдром набутої безпорадності, як і прояви ятрогеній, дидактогеній, обумовлені інгібіційною формою впливу, які можуть стати закріпленими на символічному рівні інтегрованості структури особистості. Основні причини цих форм активності особистості такі:

1) тривалий інгібіційний вплив значимих для особистості суб'єктів (самого себе), (наприклад, моббінг, газлайтинг, абьюз чи власна прокастинація), які внаслідок тривалості чи значимості впливу стають вбудованою архітектурною спорудою в символічному порядку внутрішнього світу особистості;

2) індивідуальна значимість і хворобливість ситуації для особистості;

3) неможливість розповісти будь-кому про те, що відбулося.

Це відображається у здатності суб'єкта нести відповідальність, «втечі» від відповідальності, «уникання» відповідальності. Переважним способом подолання труднощів

і прийняття рішень є варіант наочної демонстрації такої поведінки: «проблеми зникають, якщо про них не думаєш». Втеча особистості від відповідальності виявляється в різних формах: вихід із сім'ї, перехід в іншу професію, в іншу вікову групу, в іншу країну, і, нарешті, уходу з життя. Однак цей феномен при розмаїтті його життєвих форм є симптомом уникання особистістю труднощів, зміною позиції (як правило, в силу суперечливості останньої чи її невідповідності можливостям особистості), нездатності продуктивно розв'язати протиріччя, нездатності тривало витримувати їх, і тоді ми говоримо про особистісну кризу (вікову, розвитку, екзистенціальну). Неможливість подолання такої ситуації переміщує людину в маргінальне становище чи нейтральну зону; становище, коли звичні стереотипи мислення й поведінки вже не спрацьовують, а нових ще немає. Це стан «між небом і землею», «проміжний період», про який Е. Йоманс пише, що це «час запитань, а не відповідей на них, це час учитися любити запитання, любити те, що поки що не має рішення» [136, с. 127].

До поведінкового репертуару прояву таких порушень належать: емоційне вигорання; залежність від оточуючих людей, яка може виявлятися в наданні переваги їх думці й неможливості самостійно приймати рішення; соціальні страхи, які виявляються в ситуаціях критики, при перебуванні в центрі уваги, невмінні сказати «ні», відстоювати свої інтереси; підвищення рівня агресії, ригідності, особистісної тривожності, зниження рівня реактивності, неадекватність самооцінки, зниження ефективності діяльності й задоволеності працею, конфліктність відношень, прояв вербальної агресії.

В умовах реальної соціокультурної кризи, яка охопила нашу країну, у процесі надання психологічної допомоги людям, які потрапили в умови вимушеного переселення, ми фіксували основні скарги та прояви емоційного стану як реакцію на травматичні події.

Застосувавши аналіз на основі системного підходу, виокремлюємо такі:

- почуття злості й гніву (чому саме я, чому мій дім, коли все це завершиться);

- почуття повного виснаження й безсилля (у мене зовсім немає сил, я не витримаю);
- страх перед майбутнім; перед голодом; перед невідомістю того, куди повертатися;
- напруга, що супроводжує зусилля, необхідні для психологічної адаптації в умовах вимушеного переселення;
- почуття провини (за те, що відбувається на Донбасі; за те, що виїхали, перед тими, хто залишився); за те, що приїхали (перед жителями регіонів поселення);
- почуття втрати (рідних, домівок, роботи, статусу, батьківщини, професії, майна тощо) або позбавлення можливості звичного спілкування (з рідними старшого покоління, з друзями, з колегами, сусідами, лікарями, педагогами тощо);
- душевний біль (від власної неспроможності й безсилля за своїх близьких, за майбутнє дітей);
- загострення соматичних захворювань;
- почуття знехтуваності, другосортності («горлівська прописка») і почуття відчуження (не потрібен мені ваш Київ), розподіл на «ми» і «вони»;
- збій у рольовій структурі (ролях, очікуваннях), плутанина з самоідентифікацією (хто Я? вимушений переселенець, біженець, вигнанець);
- збій у цінностях, почуттях (будь-які гроші за квіток на потяг до Луганська);
- почуття тривоги, засноване на різних емоціях (подив, відраза, обурення), що виникають у результаті усвідомлення реальності;
- почуття неповноцінності внаслідок нездатності опанувати нову ситуацію [20, с. 7].

Таким чином, у багатьох людей, що переживають реальні важкі життєво небезпечні ситуації, дійсно спостерігаються зазначені фази психогенних реакцій., які можуть бути наслідком психологічної травми і визначаються не стільки її характером, скільки інтенсивністю (зокрема, вони доволі мало залежать від того, чи була психотравмуюча ситуація локальною чи масовою). Однак слід пам'ятати, що причини психологічних травм і криз майже ніколи не лежать цілком поза психікою

людини. Навіть, здавалося б, суто зовнішня, об'єктивна подія призводить до кризи не сама собою, а як результат її певного сприйняття суб'єктом.

Неможливість терпіти протиріччя між страхом змін і гнітом страждань є найефективнішим показником для особистості прагнення подолання кризи. На думку Дж.Бюдженіаля, страждання містить потужну силу позитивних особистісних змін. Воно є й найбільш важливим поштовхом, що примушує людину прийняти рішення звернутися за професійною допомогою до психолога. Тим не менш, він стверджує, що одного лише страждання, яким би сильним воно не було, явно замало для зміни свого життя на краще [479].

Кожна психічна криза має два прояви: деструктивний і конструктивний, тим самим вона створює умови для руйнування застарілих і неадекватних форм і виникнення нових, актуальних. Негативним наслідком кризи може бути або «застрявання», або будь-яка з форм регресу, позитивним – перехід на новий етап розвитку особистості або набуття нових якостей [19]. Тільки бачачи себе в цій точці реальної нестерпності, оцінюючи й приймаючи себе і свій власний досвід, який привів людину в цю ситуацію; опора на самого себе і свій ресурс; нестримне бажання змінити ситуацію, яка склалася, є умовами прийняття відповідальності особистості за себе, свої дії і їх наслідки. Оскільки, як пише К.Г.Юнг, «коли руйнуються всі основи й опори, немає жодного укриття, страховки, лише тоді виникає можливість переживання архетипу смислу» [457, с. 121]. Отже, подолання вікових криз сприяє розвитку людини, екзистенційних – становленню особистісної зрілості.

У концепції темпоральної трансформації особистості в екстремальній ситуації Магомед-Емінов виявляє розірваність чи зв'язаність досвіду залежно від смислової темпоральної роботи особистості, тобто, роботи, яка надає можливість людині наділити смислом теперішнє й переосмислити майбутнє, втратити смисли, які дозволили вижити під час біди (врятуватися за будь-яку ціну), і сконструювати нові трансформації прив'язаності (того, хто втратив, до втраченого):

1) у цілісності роботи залучення й відчуження досвіду втрати;
2) реконструювання темпорально-сислової структури життєвого світу;

3) трансформації ідентичності особистості [220].

Лауреат Нобелівської премії з літератури 1957 р., французький романіст и філософ з напрямку екзистенціалізму Альбер Камю вважав: «якщо для тварини вищою цінністю є збереження життя, то для людини більш важливе визнання цінності її життя іншими людьми». Вся історія людства, на думку філософа, є безкінечною боротьбою за всезагальний престиж і абсолютну владу. Щоб бути визнаним іншими, людина має перш за все сама знайти смисл свого власного життя, довести самій собі значимість свого існування, свою силу. Проте, на жаль, людина занадто зайнята сьогодні і їй не до особистісного росту. И тоді людина доводить свою значимість, здійснюючи деструктивні дії. Тоді деструкція може стати кінцевою метою діяльності людини. Прикладом такої форми деструкції вітчизняний дослідник сучасних процесів в Україні Н.М.Ковтун називає таємну організацію «Народная расправа», створену С.Г.Нечаєвим 1869 р. в Російській імперії [159]. В укладеному С.Нечаєвим програмному документі, що називався «Катехизис революціонера», є три важливі положення:

- руйнування існуючого державного устрою;
- знищення «ворогів народу»;
- опора революціонерів на «злочинний світ» [159].

Цей приклад далеко не єдиний у прояві деструктивної соціальної теорії. Антуан де Сент-Екзюпері подарував нам крилатий вислів про те, що карає і саджає в тюрми невпевнений у собі. Він знищує свідків і суддів. Але для того, щоб здобути велич, недостатньо знищити свідків власної нищості.

Однак деструкція не може бути кінцевою метою діяльності, вона супутня будівничій, творчій діяльності. Приклади таких проявів становлять теорії, за якими жили їх творці – дослідники в галузі філософії, психології – класичні теорії Льва Гумільова, Віктора Франкла, Еріка Фромма й ін., які не втратили актуальності й сьогодні.

У нашій країні можливість такого виду росту зараз має надзвичайно високу ціну, але, очевидно, громадянам важливо сплатити таку ціну, щоб жити інакше. На наш погляд, саме проживання найскладнішої ситуації надзвичайно глибокої соціокультурної кризи, яка виявляється в знищенні собі подібних, як це відбувається під час воєн, приводить людину до глибокого розуміння й прийняття життя як основної цінності й смислу. Саме в силу здатності усвідомлювати кінченість свого буття людина прагне признавати *цінність власного життя* і *цінність життя Іншого*, довести необхідність свого існування й *бути визнаним*, свою унікальність і цінність бути цінним для Іншого. Проте для такого усвідомлення потрібно було сплатити ціну понад 10 тис. життів і страждання 4,4 млн. громадян України [248].

У контексті нашого дослідження особливостей становлення особистісної зрілості вважаємо важливим відзначити, що деструктивність розглядається нами не з точки зору деформуючої зміни структури особистості, наприклад, у професійній діяльності, яка призводить до руйнування його як суб'єкта реалізації, а з позиції онтологічного розвитку в конкретних соціально-історичних умовах трансформації як етапу становлення особистісної зрілості й відповідальності в процесі взаємодії з соціумом [129]. Можна сказати, що криза закладена вже в основній властивості особистості – прагненні розвиватися й самовдосконалюватися, тобто постійно змінюватися. У процесі життєдіяльності людина, як і будь-який живий організм, неминуче руйнує ті чи інші природні й соціальні об'єкти. Подолання кризи можна розглядати як самодетерміновану відповідь особистості на поклик потенційних можливостей особистісного росту. Подолання вікових криз сприяє розвитку людини, подолання екзистенційних криз – процесу становлення особистісної зрілості. Крім того, усвідомлення потреби особистісного росту через прийняття власної безпорадності й страждань є і найбільш важливим поштовхом, який примушує людину прийняти рішення звернутися за професійною допомогою до психолога, кроком у бік відповідальності за власне життя. У такому випадку деструкція є незмінним законом життя та етапом у досягненні особистісної зрілості.

Розвиток особистості в умовах транзитивності й глобалізації є складним і суперечливим процесом: з одного боку, відбувається розширення меж зовнішньої свободи на основі розвитку нових видів комунікації, різноманітних комунікативних інфраструктур, соціальних і політичних інститутів, з іншого – відбувається процес посилення відчуження особистості від суспільства, держави, інших особистостей і від власної природи. Процес становлення особистісної зрілості може відбуватися як у напрямі творчого розвитку, так і зупинитися в результаті застрявання, непрожиття ситуації, яка носить деструктивний характер. Деструктивність виникає як результат порушення функціонування особистісної зрілості як цілісної системи, що феноменологічно виявляється в психічних (в основному функціональних), психосоматичних і поведінкових розладах. Незрілі деструктивні форми активності є наслідком впливу на особистість комплексу факторів, як от:

- особливості зміни соціальних норм;
- особливості розвитку особистості;
- особливості конкретної ситуації і обставин;
- протяжність кризової ситуації в часі.

Для України в нинішній ситуації трансформації, за відсутності об'єднуючої ідеології і ціннісних домінант, проблема соціальної деструктивності є надзвичайно актуальною, оскільки необхідним є вироблення стратегій, стримуючих і трансформуючих руйнівні тенденції, що провокують суспільство до прояву деструкції.

Досягнення особистістю стану зрілості не з'являється у людини несподівано й відразу, вона рефлексивно повинна свідомо проживати кожную мить свого життя через рефлексивний процес самозмін і набуття відповідальності в процесі особистісного зростання. Цілеспрямований вплив на будь-яку з форм прояву деструктивності з метою її трансформації буде розглядатися як опанування особистістю потенціалу власної агресії й вироблення свідомих способів управління на індивідуальному й груповому рівнях. Зусилля щодо подолання незрілих деструктивних форм активності мають ґрунтуватися на врахуванні особливостей роботи з травматичним досвідом, бути комплексними, носити цілеспрямований характер.

4.2. Методологічні засади оптимізації процесу становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій

При розгляді процесу особистісного зростання у психологічній літературі, найчастіше його характеризують як прогресивно спрямований, соціально обумовлений, пов'язаний із різними формами діяльності людини, процес, де є можливість розкриття сутності людини. Зміни, які відбуваються в процесі особистісного зростання, торкаються всіх основних елементів структури особистості щодо ставлення до себе й оточуючого світу, у тому числі й її відповідальності (С.Л.Братченко, Д.О.Леонтьєв, А.О.Деркач, А.Л.Журавльов, М.Р.Миронова, А.О.Реан, О.Б.Старовойтенко, О.В.Темрук, Т.М.Титаренко, Д.Й.Фельдштейн, О.С.Штепа та ін). Але цей процес розглядається не як засвоєння знань і оволодіння діяльністю, не як формування ціннісних орієнтацій чи активної життєвої позиції, це не привласнення людиною суспільних людських сутностей чи оволодіння «образом ідеального дорослого» для дитини і просування людиною «сходінками віків» [50]. Цей процес, за С.Л.Братченком, М.Р.Мироною, є визволенням, знаходженням себе і свого життєвого шляху, самоактуалізація і розвиток усіх основних особистісних атрибутів [50].

Аналізуючи різні підходи до процесу особистісного зростання, можна виокремити низку особливостей, притаманних більшості підходів:

- особистісне зростання розглядається в контексті досягнення людиною особистісної зрілості як одного з вікових етапів дорослої людини;
- особистісне зростання є прогресивною, якісно позитивною зміною особистості й відбувається природно, обумовлене внутрішньою потребою зсередини й зовнішніми умовами реальності;
- рівень особистісної зрілості детерміновано рівнем розвитку особистості.

Сучасна вітчизняна дослідниця Т.М.Титаренко розглядає «безпосереднє зростання» особистості як спокійний перехід

через дорослішання, що характеризується «непошкодженістю» родинних стосунків, незалежністю, яка посилюється відсутністю серйозних розходжень із цінностями батьків, гарними інтерперсональними відносинами, включаючи гетеросексуальну близькість та загальне почуття задоволеності [383, с.87].

Зміни реальності принципово змінюють підходи до цілей розвитку особистості, алгоритмів їх досягнення в духовній, соціальній, економічній сферах, однак змушують ураховувати певні об'єктивні фактори, які впливають на особливості навчання дорослих людей.

Андрагогіка як теорія і практика навчання дорослих людей до таких особливостей відносить такі:

- потреба в обґрунтуванні (значенні);
- потреба в самостійності;
- життєвий досвід;
- нагальна необхідність;
- практична спрямованість.

Розглянемо їх докладніше. Потреба в обґрунтуванні і значенні виявляється в тому, що доросла аудиторія дуже уважно ставиться до обґрунтування того, навіщо потрібно вивчити даний курс або розділ, тобто до того, що прийнято називати актуальністю і практичною значущістю предмета. Дорослі учні не пошкоднують часу і сил, щоб зрозуміти, навіщо і чи варто витратити час і сили на вивчення того, що їм пропонують.

Потреба в самостійності виявляється в здатності автономно ухвалювати рішення, нести за них відповідальність. Коли доросла людина потрапляє в навчальну обстановку, виникає суперечлива ситуація: людина наче потрапляє у власне минуле, на шкільну лаву, у залежність від учителя. Важливий аспект, у якому реалізується дана потреба – можливість самостійного вибору задач і їх рішення на основі декількох альтернатив.

Життєвий досвід дорослих учнів за змістом і об'ємом значно перевершує досвід школярів або студентів. Часто їх досвід у якихось відносинах перевершує досвід того, хто навчає: для більшості слухачів визнати, що вони щось роблять не так, особливо, якщо це звична модель поведінки, означає поставити під сумнів свій життєвий і професійний

досвід. Чим цей досвід більше, тим сильніше сила опору. Тренеру необхідно використовувати життєвий досвід учасників тренінгів як опору для викладання матеріалу.

Нагальна необхідність, яка усвідомлюється учасниками тренінгу, є підґрунтям готовності до навчання. В іншому випадку навіть вказівки керівництва не завжди переконують учасників у тому, що навчання їм дійсно необхідне. Перед початком тренінгу важливо зорієнтувати учасників на перспективні виробничі цілі й задачі для активізації готовності до навчання.

У звичному навчанні матеріал, організований традиційним теоретичним способом, орієнтований на узагальненість, тоді як потреба в нових знаннях і вміннях носить не узагальнений, а ситуативний, пов'язаний із виробництвом або міжособистісними стосунками, характер. Тут актуально виявляється орієнтація на реальні цілі й задачі в реальному колективі.

Особливості дорослих навчатися зумовлені потребою в отриманні нової інформації. Тому найважливішим завданням сучасного психологічного консультування є добір ефективних методів впливу, прийомів і технік, які б могли надати допомоги й створити умови дорослому для організації процесу свідомого власного розвитку як в особистісному, так і в професійному плані. Цей аспект діяльності набуває особливої актуальності в умовах реформування системи освіти в нашій країні. Для реалізації стратегії професійного розвитку вчителів Нової української школи згідно із затвердженим Наказом МОН України № 36 від 15.01.2018 р. актуальною є потреба організації навчання вчителів початкових класів закладів освіти різних типів і форм власності. Зазначена категорія вчителів – дорослі люди, які мають певний рівень професіоналізму, певний професійний стаж, їм необхідно перебудувати свою діяльність у короткий термін. Завдання, на наш погляд, досить складне, однак світовій практиці відомі приклади його ефективних рішень. Відповідно до логіки нашого дослідження особливостей становлення особистісної зрілості в умовах трансформації суспільства ми також зосередилися на особливостях прояву інтер- і інтра- суб'єктивних просторів у експериментальній частині дослідження. Експеримент передбачав поєднання коучингової форми індивідуальної

роботи з групою, поєднання когнітивно-поведінкового і психоаналітичного напрямів роботи та варіативність реалізації розробленої програми.

Коучингова форма виникла як створення особливих, ексклюзивних умов для спортсменів, які претендували на видатні результати, засобом поєднання індивідуальної і групової форм роботи. У 70-80 рр. ХХ ст. під час тренування спортсменів, якщо ціною питання ставало призове місце й відповідне звання світового рівня, а отже й престиж країни, для підготовки такого спортсмена важливим було все: і спортивна техніка досягнень, і психологічна готовність, і емоційний стан, і особистісний потенціал, і врахування ставлення вболівальників, і непередбачуваність ситуації... тощо. За таких умов з'явився той самий спеціальний метод впливу, що діє «за всіма напрямками» як особлива форма консультативної підтримки – коучинг.

Методологічні основи коучингової діяльності розробляються й сьогодні в різних теоретичних підходах, хоча розпочалося їх створення ще за часів Сократівських діалогів. Особливості застосування коучингу переважно презентовано в наукових дослідженнях із менеджменту й бізнес-навчання. Ключовими публікаціями в цьому напрямку є роботи спортсменів-коучів, англійців Тімоті Голві й Джона Уйтмора. Оскільки після спортсменів ця форма підтримки була «обкатана» на керівниках вищого рівня і довела свою ефективність, то стала в подальшому активно використовуватися для розширення можливостей людини, яка усвідомила власну потребу в професійному й особистісному зростанні. У цілому коучинг спрямовується на реалізацію планів людини в різноманітних сферах особистісних досягнень: бізнесі, кар'єрі, освіті, фізичному здоров'ї, міжособистісних відношеннях на роботі, у родині тощо. Крім наукової та науково-популярної літератури, аналіз використання коучингу в різних сферах життєдіяльності людини представлений також у інтернет-публікаціях, інтерв'ю й анонсах коуч-тренінгів різних коучів тощо.

Однак, маючи свою специфіку, коучинг, як одна з форм активних методів навчання, ґрунтується на загальнометодологічних принципах психологічного впливу, як от: принцип відображення,

принцип детермінізму, принцип активності, принцип розвитку, принцип цілісності, принцип єдності, принцип особистісного підходу, принцип відносної самостійності [168].

Використання коучингового підходу в процесі особистісного розвитку дозволяє розширити межі власних можливостей, розгледіти нове бачення власної життєвої, сімейної або виробничої ситуації, визначити пріоритети й почати рух у бік досягнень власних цілей, зробити вибір, спрямований на поліпшення якості власного життя. Результатом коучинг-консультування є виявлення дійсної, реальної, а не уявної причини того або іншого ускладнення й нове унікальне знаходження ефективного виходу із ситуації, сучасних способів її вирішення, подолання перешкод, перемога тощо.

Основне завдання коуча як носія цього виду вмінь – створити клієнту умови:

- для усвідомлення власних професійних і особистісних обмежень у даній момент часу й у даній ситуації;
- для розширення внутрішніх меж і надбання нового бачення теперішньої ситуації й перспектив;
- для свого максимального розкриття й використання власного потенціалу;
- для самонавчання в процесі життєдіяльності, поліпшення здатності розуміння й максимального творчого саморозкриття;
- для мобілізації внутрішніх ресурсів людини, її потенціалу: самосвідомості, творчих здібностей, уяви, розуму, здатності відчувати, прагматизму;
- для надбання новітніх навичок мислення й дій, нового бачення.

Коучинговий підхід найчастіше ґрунтується на когнітивно-поведінкових принципах роботи, його стратегія має потужні регуляційні можливості. Як довів В.Франкл, він допомагав виживати в найжорстокіших умовах концентраційного табору. Переорієнтація інтелекту на майбутнє реально розширювала можливості збереження життя. [394]. Когнітивна спрямованість роботи передбачає розвинуту критичність, рефлексивність і саморегуляцію, здатність передбачити розвиток подій і наслідки поведінки, конструювання поведінки залежно від об'єктивних

ознак ситуації. Тому можлива конфронтація з середовищем, з оточуючими людьми. У результаті суттєво зростає здатність особистості до розуміння нюансів власних переживань і самовідношення, що у свою чергу, збільшує свободу вибору конкретних шляхів подолання проблемної ситуації. Індивідуальна форма роботи в когнітивній стратегії дозволяє трансформувати зміст зовнішніх стимулів і вимог середовища. Активна взаємодія з ситуацією може бути розціненою як ознака активного спротиву, спрямованого на свідоме порушення наявної рівноваги. Активна сутність цього виду спротиву, на наш погляд, дозволяє віднести його до факторів творчої побудови життя. А використання групової форми роботи розширює ці можливості коуча.

Обґрунтуванням є те, що індивідуальна форма коучингової роботи найкраще обумовлює виявлення не лише прихованих закономірностей поведінки, але й систем цінностей, настанов, уявлень, образів, які в процесі діалогічної взаємодії можна зробити явними не тільки для психолога-коуча, але й для самої людини. А це, у свою чергу, передбачає співробітництво психолога й особистості в індивідуальному плані. Однак, лише в груповій роботі можливе набуття унікального досвіду проживання підтримки в «безпечному прояві»; ототожнення з конфліктами інших членів групи й отримання зворотного зв'язку. Ще творець гештальт-психології Ф.Перлз зазначав, що група цінна як мікросвіт, у якому люди можуть дослідити свою поведінку, свої відношення й поведінку стосовно одне одного [507].

У сучасному репертуарі групових форм роботи виділяються два основні напрями: перший – соматичні, чи тілесно-орієнтовані групи, групи первинної корекції; другий – психоаналітичні і психодинамічні групи, більшою мірою спрямовані на усвідомлення внутрішньоособистісних і міжособистісних проблем, такі як групи зустрічей, Балінтовські групи, групи психодрами і гештальт-групи (К.Рудестам, 1990, 1993). До другої групи можуть бути віднесені соціально-психологічні тренінги, коли в плані особистісного росту проробляються різного роду психологічні труднощі у здорових людей. Таким чином, важливо відзначити, що групова робота, по-перше, розглядається як метод

оптимізації умов психологічного розвитку й самореалізації нормально функціонуючої особистості, спрямований на усвідомлення внутрішньоособистісних і міжособистісних труднощів взаємодії, який допомагає розширити сферу усвідомлення людиною самої себе і досвіду інших людей (П.І.Бловза, П.П.Горностаї, І.В.Данілюк, В.М.Духневич, М.І.Найдьонов, Л.А.Найдьонова, Л.М.Найдьонова, О.Ю.Осадько, Ю.В.Товстоко́ра, Г.В.Циганенко, І.Ялом, Т.С.Яценко й ін.). По-друге, як метод, спрямований на процес усунення чи виправлення симптоматичної поведінки.

Вітчизняні дослідники, долучившись до вдосконалення цієї форми психологічної роботи (Л.В.Вереїна, О.Г.Злобіна, Ю.М.Ємельянов, В.А.Крайчинська, Г.Ковальов, О.О.Кронік, Л.А.Лєпіхова, В.Г.Панок, В.А.Романець, Л.В.Сохань, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко, Л.Г.Чорна, Т.С.Яценко та ін.), зазначають, що головною перевагою активних методів навчання є можливість «спонукати тих, хто навчається, до самостійних і активних дій», а саме:

- істотно підвищувати активність слухачів у навчанні;
- більш ефективно розвивати певні управлінські навички;
- навчити аналізувати, відділяти важливе від другорядного;
- розвивати ініціативну поведінку;
- формулювати проблеми;
- уміти встановлювати ділові й емоційні контакти;
- розглядати свою поведінку в життєвих ситуаціях не тільки зі своєї точки зору, але й точки зору інших людей тощо [23].

Особливості використання тренінгових груп для розв'язання особистісно орієнтованих завдань різних категорій представлено в нашому дослідженні соціально-психологічних механізмів формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління (Баранова, 2004), інших публікаціях. Пріоритетом нашого дослідження особливостей становлення особистісної зрілості в умовах трансформації суспільства обрано особливості використання соціально-психологічного тренінгу з використанням елементів групової кататимно-імагінативної психотерапії (символдрами) у поєднанні з індивідуальними формами роботи.

У теоретико-методологічному аспекті сьогодні відчутна тенденція до створення інтегративних практик особистісного росту, до стирання меж між різними підходами до особистісної психокорекції, до вироблення універсальних, об'єднуючих різні напрями практик (О.С.Андрєєв, 2012; П.П.Горностай, 2017; К.В.Коростеліна, 2003; О.Ю.Осадько, 2016; ін.). Так, гештальт-підхід поєднує клієнт-центрований підхід К.Роджерса – специфічний характер відношень психолога і клієнта («людина – людина»), установку на активне слухання, приймаюче відношення клієнта, аутентичну поведінку психолога в контакт з клієнтом; катарсичну спонтанність «гарячого стільця» психодрами Я.Морено; розпізнавання й усвідомлення своїх «дитячих», «батьківських» внутрішніх частин і поведінкових патернів у руслі трансактного аналізу Е.Берна; роботу з трансферами, обговорення й аналіз переживань, фантазій, сновидінь учасників груп у психоаналітичній груповій психокорекції. Особливу «популярність» серед пріоритетів «співробітництва» різних напрямів здобув метод арт-терапії. У цілому, йдеться не про змішування різних підходів особистісної психокорекції, а про тенденцію до стирання меж між ними та можливості їх інтеграції в роботі з клієнтами і групами. Проте важливо враховувати, що більшість прийомів і вправ, введених тренером, мають сприяти досягненню визначеної учасниками мети емоційного пізнання власного життя чи навіть емоційного катарсису, за яким слідує особистісна інтеграція й розуміння вже на більш високому рівні. Для досягнення поставлених завдань тренер (у нашому випадку тренер-коуч) має право й повинен обрати найбільш ефективні техніки впливу.

Фахівці, що визнають необхідність урахування групового впливу на особистість, вважають, що центральне місце в історії психокорекційних груп посідає «теорія поля» як концептуальне ядро теорії груп, автори якої Курт Левін і його учні припустили, що «звичайно, легше змінити індивідів, зібраних у групу, ніж змінити кожного з них окремо» [198]. За результатами досліджень К.Левін сформулював такі переваги групових форм роботи:

1. Досвід перебування в спеціально організованих групах може допомогти у розв'язанні проблем, які виникають при

міжособистісної взаємодії. Група є суспільством у мініатюрі, що несе і віддзеркалює в собі увесь зовнішній світ і надає реалістичність штучно створеним стосункам. У родині, на роботі чи в групах, сформованих за інтересами, на людей щодня впливають такі фактори, як вплив партнерів, соціальний тиск, конформізм. Ці фактори відтворюються і висвітлюються у психокорекційних групах, відповідно впливаючи на погляди й поведінку особистості, адже той досвід, що здобувається в спеціально створеному середовищі, потім зазвичай переноситься на зовнішній світ.

2. Друга потенційна перевага групової корекційної діяльності складається з можливості одержати зворотний зв'язок і підтримку від інших членів групи, що мають подібні проблеми чи досвід, і здатних завдяки цьому надати істотну допомогу. У процесі взаємодій, що відбуваються в групі, усвідомлюється цінність інших людей і потреба в них. У такій групі окрема особистість почуває себе прийнятою іншими і приймаючою інших, довіряє їм і викликає довіру, піклується й оточується турботою, допомагає їй сама отримує допомогу цієї групи. Реакції, що виникають і осмислюються в контексті групових взаємодій, можуть допомогти у розв'язанні міжособистісних конфліктів поза групою.

3. По-третє, у групі можна бути не тільки учасником подій, але й глядачем. При спостереженні за перебігом групових взаємодій, можна ідентифікувати себе з активними учасниками і використовувати результати цих спостережень при оцінці власних емоцій і вчинків. Безліч зворотних зв'язків створює відображення особистості в багатьох ракурсах, дозволяє їй оцінити власні поведінку й установки. Додавання до терапевтичної діади ще одного чи кількох людей викликає напругу, що не завжди має місце у стосунках двох людей. Ця напруга може сприяти виявленню і розв'язанню психологічних проблем кожного члена групи.

4. По-четверте, група може сприяти особистісному зростанню. У групі особистість неминуче потрапляє в ситуації, що змушують її до самодослідження й інтроспекції. Часто люди знають, що їм потрібно і чого вони хочуть, але щоб заявити про це вголос і щоб про це дізнались інші, їм потрібні співчуття і

підтримка. Кожна спроба саморозкриття чи самозміни члена групи викликає схвальну реакцію з боку інших її членів, і, відповідно, підвищується самооцінка особистості.

5. Нарешті, групова форма роботи має часові й економічні переваги. Звичайно, для тренера чи для кожного члена групи краще зустрічатися одночасно із шістьма, десятьма чи багатьма людьми, ніж з кожним із них поодиноці [198].

Характеристика активних методів у тренінгової форми навчання зводиться до того, що саме вони формують інтелектуальну активність особистості щодо її власних можливостей. Використання активних методів у тренінговій формі навчання дорослих сприяє оволодінню і когнітивними способами, і надбаннями відповідних умінь і навичок членів тренінгу, одночасно формуючи різні мотиви особистісного зростання і професійної діяльності. Така активність виявляється в тому, що ті, кого навчають, самостійно можуть оцінити свої можливості, раціонально змінювати їх відповідно до обставин. З'являється можливість активізації цінностей, властивих суб'єкту, опанування нових форм активності й прояву в колективі відповідно до колективних норм і цінностей, які обумовлюють відповідальну турботу і взаємну відповідальність. Під час тренінгу використовуються всі варіанти активних методів соціально-психологічної підготовки, що дозволяє максимально використовувати всі можливості зворотного зв'язку.

Використання прийомів кататимно-імагінативної психотерапії в груповій роботі обґрунтовується, на нашу думку, певними перевагами названого методу перед іншими напрямками психологічного впливу. Кататимно-імагінативна психотерапія, відома також як символдрама, – один із напрямів сучасної психотерапії, що базується на принципах глибинної психології, у якому використовується особливий метод роботи з уявою для того, щоб зробити наочними несвідомі бажання людини, її фантазії, конфлікти й механізми захисту, а також відношення переносу й опору. Символдрама сприяє їхньому перетворенню як на символічному рівні, так і в ході психотерапевтичної бесіди. Один із методологів напряму Я.Л.Обухов метафорично називає символдраму «психоаналізом за допомогою образів» [263].

В основі методу лежать концепції класичного психоаналізу, а також його сучасні теорії (теорія об'єктних відносин М.Кляйна, его-психологія А.Фрейда, психологія «Я» Х.Хартманна й «Self-Psychology» Х. Когута та їх подальша розробка в працях Ш.Ференці, М.Балінта, Е.Еріксона, Р.Шпітца, Д.В.Віннікотта, М.Малер, О.Кернберга, К.Льойнера, І.Ліхтенберга й ін.). Символдрама як метод виявився клінічно високоефективним при короткотерміновому лікуванні неврозів і психосоматичних захворювань, а також при психотерапії порушень, пов'язаних із невротичним розвитком особистості. Розуміння символіки образів і процесів, які відбуваються в символдрамі, значно збагачується зверненням до теорії архетипів і колективного несвідомого К.Г.Юнга, а також до розробленого ним методу активної уяви. Згідно з основоположником методу Г-Х.Лейнером, система символдрами ґрунтується на двох основних положеннях:

- людина здатна розвивати у своїй уяві фантастичні уявлення, що відомі не лише як нічні сновидіння, але й як денні фантазії. За допомогою своєї імаґинативної здібності людина може кожного разу заново створювати свій образ, виходячи з самої себе, і пізнавати себе в перебігу чіткого діалектичного процесу;
- у результаті емпіричних спостережень за фантастичними образами розроблено низку специфічних правил і виявлено деякі закономірності, підпорядковані первинному процесу, який не інтерпонується впливом [200].

Обґрунтування використання нами символдрами зумовлене перевагами методу, визначеними його творцем професором Х.Льойнером. Він виокремив три основоположних принципи, які відрізняють символдраму від інших напрямів психотерапії, так звані, «три кити» символдрами:

- Принцип керованої регресії. Без регресії неможливе проведення психотерапії за методом символдрами. Саме занурення пацієнта в стан регресії відрізняє символдраму від поведінкової психотерапії, створеної на основі вчення І.П.Павлова. Процес навчання може проходити без регресії. Символдрама, на відміну від навчання, – це процес розвитку. Завдяки регресії в стані, який людина переживала в минулому,

відбувається своєрідна рефлексія минулого. Людина згадує, аналізує, а якщо потрібно, то й виправляє у своїй уяві те, що було в її житті. По суті, символдрама – це регресія в минуле, причому цей процес у символдрамі є цілеспрямованим і керованим. Це означає, що регресивний процес контролюється і спрямовується через постійний діалог клієнта і психотерапевта [59].

- Емоційно-корегуючий вплив. Регресія дозволяє скорегувати травматичні переживання минулого. Пацієнт набуває емоційно-скорегованого нового досвіду. Вперше цей феномен описав Франц Александер, німецький психоаналітик, який емігрував, як і багато інших відомих психоаналітиків, з гітлерівської Німеччина до США [там саме].

- Уявлення образів при обов'язковій і безпосередній присутності психотерапевта. Уявлення образів відбувається при емоційній участі перебуваючого поруч психотерапевта, тобто образ виникає безпосередньо в присутності психотерапевта. Цим психотерапія за методом символдрами відрізняється від інших імагінативних технік, де також використовується уявлення образів. Для порівняння: в методі активної уяви за К.Г.Юнгом, який він використовував як інструмент «просунутого» етапу аналізу, пацієнт уявляв свій образ один без присутності аналітика й лише потім розказував йому про своє імагінативне переживання [там саме].

Важливо зазначити, що хоча метод символдрами є одним із напрямів психотерапії, ми при описуванні його методологічних основ у нашому дослідженні будемо використовувати класичні категорії «психотерапевт», «пацієнт». Зазначимо також, що ми використали в експериментальній роботі метод символдрами як технічний прийом для створення фасилітативної ситуації особистісного росту, а не як класичну психотерапевтичну форму впливу для опрацювання внутрішньоособистісних проблем її учасників (цей ефект був «бонусом» для учасників групи). Наша основна задача полягала в тому, щоб в умовах соціально-психологічного тренінгу створити безпечну атмосферу в групі, сфокусовану на ефективній комунікації, отже ми будемо користуватися категоріями СПТ – «тренер», «тренер-куч», «учасник групи».

Учень і послідовник творця методу Х.Лейнера, Я.Обухов розглядає техніку впливу за методом символдрами як тривимірну систему координат, де одна вісь – робота з конфліктами (перша складова), друга – робота, спрямована на задоволення архаїчних потреб (друга складова), третя – робота, спрямована на розвиток креативності пацієнта (третя складова). У кожному конкретному випадку роботи з пацієнтом психотерапевт наче переміщується в цій системі координат, наближаючись то до однієї, то до другої її вісі, використовуючи різні техніки символдрами [264].

Використання методу символдрами в груповій роботі також має певні особливості. Група стає сценою розігрування внутрішньоособистісних конфліктів її учасників. Унікальність досвіду саме в цьому й полягає, адже кожний учасник групи відчуває якись переживання до всіх одночасно й до кожного персонально, що виявляється в мультиперенесенні. У досвіді індивідуальної терапії такого прояву переживань у реальному часі «тут і зараз» досягти не реально. Таким чином, при використанні двох форм роботи одночасно залучаються до дії інтер- і інтра-простори особистості. Система відношень у групі, виявлена як безпосередньо у спілкуванні, так і через групові уявлення образів (символдраматичних мотивів), стає предметом дослідження й джерелом розуміння психічних процесів, а також засобом внутрішньоособистісних перетворень. Крім відслідковування загальної групової динаміки, цілей і задач кожного з етапів роботи, психологу важливо знати особливості перебігу фаз групової психотерапії, які актуалізуються специфікою методу символдрами. Німецький фахівець Л.Коттьє-Бірнбахер виокремлює 5 фаз групового заняття за методом символдрами: незрілі архаїчні імагінації з доамбівалентними властивостями, більш зрілі імагінації з амбівалентними й амбітендентними властивостями, едипальні імагінації, латентні і підліткові імагінації, зрілі імагінації [173]. Кожна фаза має свою особливість протікання, часові характеристики. Імагінація – це процес продукування образів, їх со-творення й проживання. Імагінації не даремно називають «сновидіннями наяву», оскільки імагінативні процеси «включаються» лише в певному стані розслаблення тіла, мало піддаються свідомому контролю

(контролю Зверх-Я). Часто пацієнти після імагінації говорять: «Збивався уявити зовсім інший образ, а чомусь неочікувано виліз цей!» [320]. В імагінаціях маніфестуються глибинно-психологічні символи, здійснюється робота з індивідуальним і колективним несвідомим, відбувається глибинне опрацювання внутрішньоособистісних конфліктів. Образні уявлення викликаються в заглибленому стані. Образи переходять з однієї фази до іншої й знову повертаються назад. Цей круговий процес поступово знову поглиблює стан заглиблення. Завдяки вправам образи набувають більше нюансів і ще більше наближаються до реального сприйняття їх іншими органами відчуттів. Досвід інших учасників дозволяє розширити репертуар поведінкових реакцій і чуттєвого сприйняття для себе й толерантності й терпимості в проявах до Іншого.

Психолог як керівник групи відповідає за ведення групи згідно з правилами групової роботи (які обов'язково обговорюються й розбираються на певному етапі роботи). Його основна задача й основний інструмент – створення безпечної атмосфери в групі, сфокусованої на ефективній комунікації, оскільки одна з основних умов, що забезпечують позитивний розвивальний чи терапевтичний ефект для членів групи і саму можливість аналізувати раніше неусвідомлювані й майже незнайомі їм почуття, це упевненість кожного в безсумнівному позитивному прийнятті з боку інших членів групи. Групи наче дають дозвіл на розкриття самих себе перед партнерами. Про цей ефект говорять спеціалісти різних напрямів групової роботи [328]. Це правило, умова функціонування корекційної, терапевтичної групи, які досягаються групою поступово, нелегко; одна з основних умов фасилітативного групового простору, яка забезпечується і тренером, і членами групи, задається тренером на початку функціонування групи.

Використання символдрами надає можливість активізувати закладені в людині можливості розвитку й духовного росту. Спеціалісти-теоретики й практики з техніки символдрами виокремлюють три основних механізми психотерапевтичного впливу, наче три умовних виміри:

- першою складовою є такий напрям роботи, за якого відбувається фокусування на конфлікті пацієнта й опрацювання цього конфлікту в процесі терапії;

- друга складова – задоволення архаїчних потреб пацієнта з використанням безконфліктних мотивів;

- третя складова – розвиток творчих задатків, креативності [31; 58-59; 122; 150; 173; 202-203; 263-265; 320; 423; 466 й ін.].

До переваг використання методу символдрами в коучингу відносять: екологічність методу, його наочність, бачення клієнтом «дива» перетворення й короткостроковість. Крім того, згідно з Е.Вільке, триступінчаста модель створює умови роботи навіть для тих учасників, які ще не готові до роботи на емоційному рівні і для яких першим кроком може бути розвиток здатності до емоційних переживань і уміння їх виразити [59].

Арсенал мотивів символдрами, які можна використовувати в коучингу, умовно розподілено на:

- ресурсні мотиви (місце, де мені добре; джерело сил; ситуації з реального досвіду, з якими успішно впорався);

- мотиви, спрямовані на віддалення й нове бачення ситуації (природний ландшафт; гора; театр; світ Червоного моря; тварини або предмети, що асоціюються з кожним членом колективу проблемної ситуації; політ на повітряній кулі; уявлення свого успіху);

- мотиви, спрямовані, на зняття внутрішніх бар'єрів, опорів і забобонів (інструмент, який може вам допомогти; зустріч із мудрецем або внутрішнім помічником, магом, значущою людиною; чарівна паличка);

- мотиви, спрямовані на експансію (втеча із в'язниці; зняття кайданів з ніг; непосидюча дитина; боксерський двобій);

- мотиви, спрямовані на перетворення відносин з контролюючими інстанціями (начальник у відпустці; ви йдете до кабінету начальника в супроводі...).

Переваги групової форми роботи в коучингу полягають у тому, що в безпечній атмосфері в групі, сфокусованій на ефективній комунікації, а не на вирішеннях психологічних проблем членів групи, відбувається розширення й проживання реального досвіду в реальному часі в присутності Іншого.

Крім того, важливо акцентувати увагу ще на одній обставині: символдрама виникла в Німеччині в переломний для країни історичний момент, коли в післявоєнній державі відбувалося нелегке становлення нового німецького суспільства.

Труднощі, з якими може зіткнутися коуч у процесі використання методу символдрами в практичній діяльності:

- первинне скептичне ставлення до процесу уявлення образів;

- труднощі імагінації або метафоризації (із власного досвіду: тут проявляється гендерний аспект – у чоловіків складніше або довше за часом триває підготовка до візуалізації);

- втома й виснаження особистісного ресурсу не дає можливості виходу на нове бачення (часто депресія або застрягання є вторинною користю для організму в заявленій ситуації), і виникає потреба в терапевтичному втручанні, а не в коучингу. Саме недостатність внутрішніх ресурсів особистості може бути причиною виникнення проблемної ситуації, однак розв'язувати її потрібно вже за допомогою терапії. Коучинг завершиться саме з'ясуванням причини;

- хибність заявленої ситуації.

Додамо, що коуч моделює спонтанне пред'явлення свого первинного досвіду – почуттів, думок, при цьому виносячи свої інтерпретації за дужки; також і «зворотній зв'язок» у групі, заданий і простежений тренером – спонтанний, безоціночний.

На основі проведеного аналізу сформулюємо висновки.

Стверджуємо, що процес особистісного зростання розглядається як прогресивно спрямований, соціально обумовлений, пов'язаний із різними формами діяльності людини. Одним із методів особистісного розвитку, який сприяє розумінню й усвідомленню людиною своїх величезних можливостей, пошуку ефективного досягнення власних цілей, є коучинг. Зміни, які відбуваються в процесі особистісного зростання, торкаються всіх основних елементів структури особистості щодо ставлення до себе й оточуючого світу, в тому числі й до відповідальності.

Ефективність процесу забезпечується використанням індивідуальних і колективних форм активного навчання.

Поєднання цих двох форм роботи, на думку Б.Беттельхейма (спеціаліст із травматерапії в мирний час), створює оптимальні можливості для подолання труднощів, пов'язаних із автономною, самостійною поведінкою. Як каркас можна використати особистість близької людини, а як цемент – свої вчинки. Вчинки – це те, що робимо ми, і те, що робить нас!... Вчинки і свобода – це терапевтичні засоби! [36].

Поєднання індивідуальної і групової роботи, як показав наш досвід, надає можливість створити найбільш сприятливі умови для досягнення цілей у процесі особистісного росту. Переваги досягаються за рахунок активізації «цілющих факторів» групи (за І.Д.Яломом) й ведуть до афективного переживання в умовах реального часу й реальної ситуації. Використання методу символдрами в груповому форматі надає можливість активізувати закладені в людині можливості розвитку й духовного росту. Індивідуальна робота дозволяє провести когнітивне опанування і привласнення нового досвіду регуляції поведінки й упровадити в практику в умовах реального часу й реальної ситуації.

4.3. Програма оптимізації процесу становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій

У розробленій нами концепції особистісна зрілість – це складна динамічна функціональна система, якісний стан якої інтегрально характеризує її оптимальне функціонування в напрямку прогресивного розвитку як здатність особистості до адекватної взаємодії з реальністю з метою самореалізації, що забезпечується надситуативним управлінням і прийняттям відповідальності, а деструктивність – як результат порушення функціонування цієї цілісної системи, що феноменологічно проявляється у психічних (головним чином функціональних), психосоматичних і поведінкових розладах. При цьому структурні компоненти (відповідальність, зріла ідентичність, рефлексія), що входять у систему, відображають особливості функціонування особистості на всіх рівнях прояву. Дослідження особливостей відповідальності як інтегративної якості особистісної зрілості проводилось у декілька етапів. Емпіричне дослідження було

спрямоване на виявлення ефективності умов оптимізації процесу особистісного росту й прояву відповідальності в різних сферах життєдіяльності особистості в умовах трансформації суспільства.

Мета емпіричного дослідження – дослідження соціально-психологічних засад оптимізації процесу становлення особистісної зрілості й прояву відповідальності в різних сферах життєдіяльності особистості в умовах трансформації суспільства.

Наше експериментальне дослідження щодо можливості підвищення рівня відповідальності особистості та її особистісної зрілості ґрунтується на положенні, висунутому австрійським психологом, психотерапевтом, учнем В.Франкла, доктором наук з медицини і психології, творцем нового сучасного напрямку у психотерапії екзистенційного аналізу А.Ленгле. Психолог указує, що: «Базове відчуття власної цінності обумовлює здатність відчувати цінність іншого. Недостатність цього базового відчуття призводить до психічних патологій...». На нашу думку, теза А.Ленгле є своєрідною формулою взаємовідношень, бо акцент зроблено на цінності самого суб'єкта. Отже, увагу звернено на дві важливі складові характеристики суб'єкта: базове відчуття власної цінності і здатність відчувати цінність Іншого.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні що: процес становлення особистісної зрілості відбувається через рефлексивні самозміни власної суб'єктності в ситуації особистісного зростання.

Основна гіпотеза зумовлює наявність окремих гіпотез дослідження:

а) у ситуації соціальних трансформацій «розмивається» ціннісне сприйняття себе, що знаходить відображення в символічному порядку архітектури внутрішнього світу як втрата підґрунтя для прийняття відповідальності за себе і власне життя; рефлексія не здатна сприяти вирішенню завдань адаптації за відсутності можливості надситуативного бачення нових умов, що зумовлює втрату основи для соціальної ідентифікації; соціальна ідентичність «розмивається» й не може сприяти вирішенню задач адаптації в нових умовах, що й призводить до загальної кризи ідентичності;

б) взаємозв'язок відповідальності й особистісної зрілості обумовлений можливостями/обмеженнями рівнів інтегративності структури систем; системна рефлексія й відкритість досвіду (параметр «Великої п'ятірки» особистісних рис) можуть бути значимими предикторами рівня особистісної зрілості;

в) одиницею приросту відповідальності й виміру зрілості є рефлексивне проживання психологічної ситуації особистісного росту, яка розв'язується через творче перетворення дійсності, можливості рефлексивного бачення і операціоналізації особистістю самозміни в формі трансляції орієнтуючого образу та подолання зовнішніх і внутрішніх обмежень («бар'єрів») діяльності, прийняття можливих наслідків і ризиків;

г) активізація соціально-психологічних механізмів ітергрупової рефлексії взаємовідповідальності й відповідальної турботи фасилітативно впливає як соціально-психологічний ресурс при проживанні індивідуальної ситуації особистісного росту й рефлексивної операціоналізації (відображення, символізації, прийняття, привласнення, вербалізації й оцінки) особистістю самозміни;

д) основною методологічною умовою оптимізації процесу особистісного росту є поєднання групової та індивідуальної форм роботи.

Для досягнення поставленої мети емпіричного дослідження було розроблено цільову програму оптимізації процесу особистісного росту і прояву відповідальності в умовах трансформації (далі – ЦПО – цільова програма оптимізації). На відміну від методики, яка носить індивідуалізований характер і є сукупністю прийомів і способів навчання, програма більш універсальна та може бути реалізована на організаційно-управлінському рівні в інших навчальних закладах. В основу програми були покладені принципи:

1. концептуальність, як базування на певній науковій концепції;

2. системність, як пояснення логіки процесу і взаємозв'язку усіх частин;

3. керованість, як особливість організації процесу:

проектування процесу саморозвитку, діагностичність цілепокладання, поетапна діагностика, корекція на кожному етапі;

4. ефективність, як показник оптимальності за витратами, гарантованість досягнення певного результату;

5. відтворюваність як можливість застосування іншими психологами, тренерами.

Теоретичну основу ЦПО становлять методи соціально-психологічної діагностики; активні методи соціально-психологічного впливу і психологічної допомоги; методи психоаналітичної, екзистенційної, когнітивної та кататимно-імагінативної психотерапії.

Окремі аспекти програми висвітлено в дослідженні соціально-психологічних механізмів формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління (Баранова, 2004, 2005), в розробці умов формування навичок ефективної політичної участі молоді: технології психологічного супроводу (Баранова, 2014). Програма виявила себе як ефективна, отже саме її було покладено в основу емпіричного дослідження соціально-психологічних засад оптимізації процесу становлення особистісної зрілості і прояву відповідальності в різних сферах життєдіяльності особистості в умовах трансформації суспільства. У процесі реалізації програми та за необхідності врахування поточної ситуації в суспільстві актуалізувалася потреба вдосконалення програми, а саме доповнення її блоком спланованої цілеспрямованої індивідуальної роботи. Таким чином, специфікою ЦПО є: а) об'єднання при паралельному впровадженні блоку індивідуальної роботи і блоку групової роботи; б) варіативність форм роботи на основі соціально-психологічного тренінгу.

Цільова програма оптимізації процесу особистісного росту і прояву відповідальності в умовах трансформації як основа експериментальної діяльності була реалізована й апробована в:

- навчальних закладах з метою розв'язання проблем: особистісного росту педагогів, оптимізації процесу особистісного розвитку й активізації творчого потенціалу учнів, профілактики

професійного вигорання педагогів; розвитку культурологічної та соціально значущої компетенції учнів; підвищення ефективності навчальної діяльності студентів;

- підрозділах ГУМВС України в Дніпропетровській області з метою: профілактики синдрому емоційного вигорання фахівців;
- групах особистісного росту.

Географія впровадження охоплює різні регіони України: м.м. Дніпро, Донецьк, Запоріжжя, Київ і Київська область, Луганськ і Луганська область, окремі території Криму.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося протягом 2008-2015 рр. на базі: 9 експериментальних майданчиків Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (м. Луганськ і Луганська область); Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ); Дніпропетровського університету економіки і права імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро); Центру психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору ВМЗ ГУМВС України в Дніпропетровській області (м. Дніпро). Упровадження результатів дослідження відбувалося також у процесі надання психологічної допомоги на базі соціально-психологічного методичного реабілітаційного центру ІСПП НАПН України (м. Київ); Донецького центру психології і кататимно-імагінативної психотерапії «Символ» (м. Донецьк); Дніпропетровського центру психології і кататимно-імагінативної психотерапії «New vision» (м. Дніпро); Запорізького центру психології і кататимно-імагінативної психотерапії «Ягі-Центр» (м. Запоріжжя).

Характеристика вибірки. У дослідженні взяли участь учителі загальноосвітніх шкіл, слухачі курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників різних категорій, вихователі дошкільних навчальних закладів, співробітники окремих підрозділів внутрішніх справ МВС України, робітники комерційних банків, психологи, студенти ВНЗ, учасники тренінгових груп психологічних центрів. Усього в дослідженні на різних етапах проведення взяли участь близько 1500 осіб віком від 17 до 62 років.

Окрему категорію становили члени сімей вимушених переселенців із зони АТО кількістю 45 осіб віком від 12 до 62 років.

Групи респондентів, які брали участь у дослідженні, сформовано так:

група 1 – педагогічні працівники: учасники експериментальної діяльності загальноосвітніх шкіл із різним стажем педагогічної роботи (352 особи, з них – 234 жінки, 118 – чоловіки; вік – від 21 до 52 років; середній вік – 31 рік);

група 2 – педагогічні працівники: слухачі курсів підвищення кваліфікації різних категорій (620 осіб; вік – від 19 до 62 років; середній вік – 43 роки);

група 3 – співробітники окремих підрозділів ГУМВС України в Дніпропетровській області, які дали згоду на участь у дослідженні (99 осіб; вік – від 23 до 41 року; середній вік – 26 років; середній стаж служби – $3,8 \pm 0,4$ років; з них – 87 (89,0 %) чоловіків і 12 (11,0 %) жінок);

група 4 – студенти (300 осіб, з них – 156 дівчат (52 %) і 144 юнаки (48 %); вік – від 17 до 28 років; середній вік – 21,3 рік);

група 5 – учасники тренінгових груп особистісного зростання (84 особи, з них – 52 жінки і 32 чоловіки; вік – від 24 до 53 років; середній вік – 32 роки);

група 6 – члени сімей вимушених переселенців із зони АТО (45 осіб, з них – 30 жінок, 15 чоловіків; вік – від 12 до 62 років).

Методи дослідження. На основі теоретичного аналізу наукової літератури, результатів різних емпіричних досліджень було визначено діагностичні показники особистісної зрілості (відповідальності), які є сукупністю таких критеріїв, як: рівень зрілості, локус контролю, тривожність, знижена самооцінка. Самостійність визначається за протилежними показниками. Діагностуються в цьому випадку не тривожність і самооцінка як такі, а цілісна (системна) характеристика особистості, що виявляється поєднанням зазначених особистісних особливостей. Наші дослідження підтвердили правомірність використання названих психологічних характеристик як діагностичних в їх цілісності, тобто такий взаємозв'язок

діагностичних показників підтверджує, що їх поєднання діагностує особливий психологічний феномен, який не зводиться до кожного з окремих показників.

У науці відомий певний набір методів діагностики названих критеріїв особистісної зрілості й відповідальності на різних вікових етапах, проте основна проблема дослідження цих категорій полягає в громіздкості такого набору психодіагностичних методик (і це доведено), що значно підвищує трудомісткість діагностичної процедури й вимагає великих часових затрат. На цю особливість уже звертали увагу сучасні вітчизняні дослідники (А.С.Андреев, О.Ю.Осадько, Е.Н.Родіна). Цю проблему допоміг би вирішити спеціальний тест, спрямований на діагностику досліджуваного феномена, визначивши всю сукупність основних показників особистісної зрілості й відповідальності одночасно. Нами розпочато створення такої методики, проте вона ще не завершена й не апробована. Отже, ми користувалися наявними в арсеналі психологів засобами діагностики прямих і комплексних показників особистісної зрілості й відповідальності.

На різних етапах емпіричного дослідження були застосовані такі діагностичні методики.

Для виявлення особливостей особистісної зрілості: тест-опитувальник особистісної зрілості Ю.З.Гільбуха, 16-факторний особистісний опитувальник Р.Кеттелла (16-ФЛО форма А). Розглядалися фактори: фактор G як характеристика відповідальності; фактор Q 3 як відображення рівня сформованості й прояву саморегуляції; фактори, які характеризують предметну (фактор D) і комунікативну (H і F) активність; Q3 як показник високого самоконтролю; фактор Q 5 як показник ступеня самоповаги, який розвивається в особистості на основі саморефлексії, самокритичності, здатності адекватно сприймати себе й оцінювати власні вчинки; фактор O як характеристика впевненості у своїх силах.

Методика визначення самооцінки Дембо-Рубінштейна, методика діагностики рівня суб'єктивного контролю

Дж.Роттера, адаптація (Е.Ф.Бажина, С.А.Голінкіної, А.М.Еткінда), тест ціннісних орієнтацій М.Рокича, модифікований варіант методики «Тест двадцяти тверджень» (М.Куна, Т.Мак-Партленда), методика «Типологій психологічного захисту» Р.Плутчик в адаптації Л.І.Вассермана, О.Ф.Еришева, Е.Б.Клудбово; модифікований варіант методики А.Басса – А.Даркі «Самооцінка форм агресивної поведінки»; опитувальник «Професійне вигорання» для педагогічних працівників (адаптація Н.С.Водоп'янової); для оцінки рівня тривожності було використано тест Спілбергера-Ханіна, шкалу особистісної тривожності, яка «... характеризує стійку схильність сприймати велике коло ситуацій як загрозові, реагувати на такі ситуації станом тривоги» [178], тест «Задоволеність працею» (В.О.Розанова).

Методи статистичного аналізу використовувалися для обробки емпіричних даних, зокрема, для оцінки ефективності активізації соціально-психологічних механізмів взаємної відповідальності і відповідальної турботи при застосуванні інтегративного системно-процесуального підходу, також використовувався метод Уїлкоксона-Манна-Уїтні, t-критерій Стьюдента.

Цільова програма оптимізації процесу особистісного росту й прояву відповідальності в умовах трансформації передбачає 4 етапи реалізації: 1) просвіта й формування запиту; 2) проєктивно-діагностичний; 3) супровід; 4) рефлексивний аналіз. На всіх етапах блоки індивідуальної і групової форми роботи об'єднано.

ЦПО дозволила забезпечити оптимізацію умов особистісного росту і прояву відповідальності послідовно на кожному з етапів. Для кожного етапу програми визначається час, необхідний для досягнення його цілей. Етапи плавно «перетікають» один в інший. На кожному етапі приділялася увага взаємодії і взаємоузгодженню індивідуальної і групової роботи. У груповій формі роботи на першому й останньому етапах використовувалися форми соціально-психологічного тренінгу, на інших етапах – метод символдрами.

Блок індивідуальної форми роботи ЦПО:

Перший етап – просвіта, формування запиту. Мета – поширити систематизовані теоретичні характеристики основних проявів особистісної зрілості, особливості її функціонування як надситуативного управління й адекватності взаємодії із зовнішнім світом, відповідальності як інтегративної якості особистості. Розглядаються можливі причини дезадекватності, відсутності надситуативного управління, безвідповідального відношення та форми їх прояву. Аналізуються етапи управління собою в ситуації реальності та способи адекватної взаємодії, виявляються можливі зони протиріч як прояв можливих деструкцій, форми їх прояву. Досягнення мети цього етапу відбувається в процесі поширення знань у сферах:

- психології особисті;
- закономірностей процесу особистісного становлення, виявлення сильних і слабких сторін індивідуально-типологічних особливостей, потенціалу самознання й ресурсів саморозвитку;
- основних технологій самопізнання й саморозвитку;
- психології малих груп як соціально-психологічного ресурсу;
- особливостей прояву інтергрупових механізмів групової рефлексії;
- особливостей експериментальної діяльності у професійній сфері (педагогічній, військовій тощо);
- форм прояву деструктивної поведінки;
- навчання імагінації та релаксації.

На цьому етапі пріоритетним є процес рефлексивного самопізнання з метою формування актуального чіткого запиту. Важливо враховувати, що, по-перше, самопізнання проходить у своєму розвитку два етапи: на першому самопізнання здійснюється в системі «Я – інші», на другому – співвіднесення знань про себе відбувається вже в рамках системи «Я – Я», коли людина оперує вже готовими знаннями про себе, сформованими в різний час за різних обставин. При цьому перший етап зберігає свій потенціал до кінця життя, він просто органічно включається в структуру другого етапу і не втрачає свого значення. Так, Т.М.Титаренко описала смисл

поняття «життеконструювання» й особливості його протікання протягом усього життя [385-387]. Результатом самопізнання є система знань про себе, об'єднана в доступну для усвідомлення Я – концепцію, система самовідношення: самоцінність, особистісна ідентичність, самоприйняття.

По-друге, інтенсивність, глибина, обґрунтованість самопізнання залежать від багатьох уже сформованих якостей особистості, зокрема від тих, що носять характер, визначаючий спрямованість особистості. Наприклад, до них належать особливості локусу контролю, особливості прояву механізмів захисту, особливості тривожності.

По-третє, різні люди мають різну здатність до самопізнання. Здатності – це властивості особистості, від яких залежить швидкість, глибина, якість набуття знань, умінь і навичок, але які до цих знань, умінь, навичок не зводяться. Здатність до самопізнання – це такі особистісні характеристики, які надають можливість швидко, якісно, усебічно й адекватно пізнати себе. Показниками є особливості пізнавальних процесів особистості, рефлексії, самооцінки.

Результат першого етапу роботи – усвідомлення потреби саморозвитку; визначення сфери прояву відповідальності чи її відсутності; можливий напрямок підвищення відповідальності чи розширення зони відповідальності; критерії, за якими можна визначити міру досягнення визначених цілей. Перший етап має однакові цілі й задачі в індивідуальному й груповому блоках програми. Загальний алгоритм роботи на першому етапі передбачає: створення умов для усвідомлення потреби саморозвитку тих чи інших якостей; діагностику актуального стану; оцінку власного ресурсу і розуміння значимості залучення зовнішнього ресурсу для власного розвитку.

Другий етап – проєктивно-діагностичний. Мета: діагностування можливих закономірностей поведінки і проєктування напряму й можливих перспектив особистісного росту завдяки усвідомленій на першому етапі потребі в самозміні й формуванню запиту, через рефлексію прихованих протиріч і конфліктів системи цінностей, настанов, уявлень, образів, які у процесі рефлексивної діалогічної взаємодії можна зробити

явними для самого себе; на основі діагностованих виявлених можливих протиріч проектування індивідуальних траєкторій розвитку власної суб'єктності, що впливають на прояви зрілого відповідального відношення (порушення адекватного сприйняття, надистуативного бачення й відповідальності в будь-якій ситуації); виявлення психологічних маркерів для контролю й корегування процесу особистісного росту.

Маркерами порушення зрілого відповідального відношення для особистості можуть бути:

- постійний пріоритет бажань/потреб/почуттів іншого, а свої бажання й потреби ставлю/відсуваю на друге місце;
- постійний пріоритет бажань/потреб/почуттів стосовно іншого;
- заперечення того, що важливе для співбесідника (фактів чи почуттів); розмова, розпочата співбесідником, завжди недоречна, «пуста» і «не зараз»;
- постійне використання стереотипів у комунікації «що важливого може сказати ця «істеричка», «ненормальна»», або «ось, якби ти не психувала б, то проблеми б і не було...» тощо;
- переведення розмови з її предмета на особистість співбесідника «у тебе завжди так», «ти ніколи не встигаєш» тощо;
- складність у прийнятті рішення й здійсненні вибору навіть у повсякденних справах;
- домінування власної точки зору в прийнятті рішень у будь-якій ситуації вибору і сумнів в адекватності співбесідника;
- відчуття постійного почуття провини/сорому/страху;
- відчуття, що у мене «щось» не так, що я завжди «щось винен», але що саме я не можу зрозуміти;
- гіперчутливість до зауважень оточуючих на свою адресу;
- часте виправдовування некрасивої/агресивної (хамської) поведінки партнера;
- нестерпність/хворобливість сприйняття критики Іншого в моїй присутності;
- відчуття переваги когось іншого й приписування йому значимості, відчуття власної нікчемності/неповноцінності;
- неприйняття/заперечення/ігнорування власної провини,

навіть якщо вона очевидна й доведена іншими свідками; але навіть, якщо я винен/неправий, у моїй помилці є частка провини іншого;

- відчуття власної зверх-значимості відносно інших «всі мене винні» й відчуття ущербності, нікчемності/неповноцінності іншого.

Результатом буде рефлексивна мета-позиція для управління процесом власного розвитку, можливе розотожнення зі своїми субособистостями; усвідомлення наявності альтернативних джерел відновлення власної адекватності, значимості; виявлення наявності/дефіциту ресурсу; аналіз і керівництво всіма частинами свого Я, що представляють сфери життєдіяльності; ототожнення всіх своїх субособистостей без надання переваги будь-кому; визначення зон ризику в процесі особистісного росту.

Можливими варіантами цілеспрямованої роботи на цьому етапі є створення індивідуальної програми особистісного розвитку, наприклад, у професійній діяльності «Проекту професійного розвитку» у вчителів, або «Проект індивідуального досягнення» у студентів, або індивідуальна коучингова траєкторія особистісного росту, укладена спільно із психологом.

Третій етап – супровід. Мета – створення формуючих ситуацій і розширення репертуару навичок поведінки щодо прояву відповідальності особистості й особистісної зрілості. На етапі відбувається напрацювання репертуару нових форм взаємодії, їх закріплення, виникає ситуація активної взаємодії з групою, яка може бути розцінена як взаємодія з реальністю.

Завдяки інсайтам, що відбуваються в процесі роботи групи, з хаотичного стану непорозуміння народжується усвідомлення, більш високий рівень впорядкованості. Таким образом, референт опосередковано торкається власних можливостей і обмежень. Можливості надають ресурс, а обмеження можуть переходити в розряд можливостей, завдяки їх усвідомленню та навику їх відслідковувати. Важливо взяти до уваги, що усвідомлення та передуючий йому інсайт можуть бути виявлені як у процесі роботи групи, так і за її межами, оскільки символічне на глибинному рівні продовжує розгортатися. Усвідомлення референтом власних можливостей супроводжується зміною його

стану. На емоційному у рівні прослідковується полегшення, на когнітивному – задоволення від розуміння того, що відбувається, на рівне тіла – розслаблення.

Четвертий етап – рефлексивний аналіз. Мета – рефлексивна оцінка свідомої реалізації надбаних знань, умінь й навичок, прояву особистісної зрілості й відповідальності. Для досягнення цієї мети потрібно розв’язати низку практичних задач, спрямованих на виявлення особливостей прояву і функціонування рівнів надситуативної уваги в різних сферах прояву особистості:

1. Я сам:

- удосконалення рефлексивних процесів самоаналізу й само розуміння через самозапит;
- розширення навичок рефлексивного бачення, усвідомлення і прийняття зон ризику (виявлених протиріч, деструкцій), поведінки уникнення, форм прояву агресії в процесі взаємодії з реальністю (Іншим, групою);
 - посилення почуття самоідентичності;
 - удосконалення навичок саморегуляції;
 - виявлення власних прихованих потенціалів і ресурсів;
 - розширення репертуару своїх прав і можливостей з метою прийняття відповідальності;
 - посилення рефлексивної мета-позиції надситуативного спостерігача з метою управління й проектування індивідуальних траєкторій розвитку власної суб’єктності;
 - розширення індивідуальних цілей у всіх сферах життєдіяльності;

2. Інші люди:

- розширення міжособистісної свідомості (тобто знання про інших людей) і діагностичних умінь у міжособистісній сфері;
- розвиток і вдосконалення здатності емпатії: спостерігати, сприймати, розуміти і приймати психологічні прояви своєрідність інших людей;
- прийняття віддзеркалення себе іншими для усвідомлення й аналізу власної активності;
- розвиток здатності застосовувати різні теоретичні підходи для можливого прогнозування власної поведінки, почуттів, реакцій інших людей.

3. Групові процеси:

- формування міжособистісних відношень і вивчення процесів, що відбуваються в малих групах;
- підвищення чутливості до групових процесів;
- порівняння особливостей сприйняття самого себе і як сприймають мене інші;
- розвиток умінь успішно взаємодіяти у внутрігрупових ситуаціях з метою прийняття/зняття й несення/делегування відповідальності;
- розвиток умінь екологічно піклуватися про іншого й умінь приймати турботу про себе в процесі взаємодії;
- розвиток умінь розуміти різницю між ігноруванням зі знеціненням і аргументованою незгодою;
- розвиток умінь аргументовано конфронтувати з предмета взаємодії;
- розвиток умінь свідомо витримувати конфронтацію з Іншим.

4. Ситуація особистісного росту:

- виявлення саморуйнівної/деструктивної власної поведінки, яка легко виходить на поверхню в груповому процесі;
- набуття в процесі безпосередньої взаємодії в групі нових форм прояву активності в процесі взаємодії в групі;
- усвідомлення унікальності власного досвіду й значимості для Іншого й групи в цілому, прийняття значимості Іншого й потенціалу групи для себе;
- усвідомлення й аналіз власних конфронтаційних форм прояву і взаємодії;
- надситуативне бачення групових процесів і персональних форм прояву в процесі взаємодії в групі;
- напрацювання навичок можливого надситуативного управління груповими процесами у взаємодії в групі.

У цілому, на четвертому етапі рефлексуються: особливості проживання індивідуального досвіду взаємодії з групою; прояви надситуативного управління як приведення в адекватну відповідність власної активності з внутрішньою мотивацією і зовнішніми нормативно-рольовими вимогами при відхиленні параметрів активності від деякого оптимуму, прийняття/

неприйняття відповідальності за власні дії/бездіяльність і їх наслідки. Також проектується прогноз можливих перспектив подальшого розвитку, результатів власної діяльності і власних вчинків.

Блок групової форми роботи ЦПО:

Перший етап – провіта, формування запиту. Як уже зазначалося, перший етап має однакові цілі і задачі в індивідуальному й груповому блоках програми. Методи, що використовуються на ньому, – лекції, бесіди, методологічні семінари з елементами мотиваційного тренінгу (див. додатки). Демонструються моделі належної поведінки і спілкування, використовуються тренером у вигляді спеціальної ілюстрації від форми вступного слова до модулів і блоків. Використовуються всі варіанти активних методів соціально-психологічної підготовки, які дозволяють максимально використовувати можливості зворотного зв'язку.

Другий етап – проєктивно-діагностичний. Мета – визначення потреби в самозмінах. На цьому етапі починається власне групова робота в формі соціально-психологічного тренінгу. Створюються когнітивні рамки відношень: встановлюються групові нормативно-рольові вимоги і правила (стандартні правила групової роботи містять: конфіденційність, щирість, особиста відповідальність, повага до думки інших, правило «стоп», розшифровка термінів, не критикувати, не давати поради), обговорюються цілі і задачі. Виникає безпосередня ситуація активної взаємодії з групою, яка може бути розцінена як взаємодія з реальністю. Часто проста процедура шерингу: проговорити перед всіма в групі свій запит уже викликає в окремих учасників яскраві емоційні переживання, и не завжди позитивні. Такі емоційні реакції можуть бути проявом прихованих протиріч, ознакою несвідомого спротиву. Активна сутність цього виду спротиву дозволяє віднести його до факторів творчої побудови життя за допомогою рефлексії індивідуального досвіду взаємодії з групою.

Третій етап – супровід. Мета – створення формуючих ситуацій, набуття й проживання нового досвіду взаємодії з іншими, розширення репертуару навичок поведінки щодо прояву

відповідальності особистості і особистісної зрілості. Одна з основних умов, що забезпечують позитивний розвиваючий фасилітативний ефект для членів групи й саму можливість аналізувати раніше неусвідомлювані й майже незнайомі їм почуття, це упевненість кожного в групі в безумовному позитивному прийнятті з боку інших членів групи. Групи наче надають дозвіл на розкриття самих себе перед партнерами по групі (Р.Бернс, 1996). Це правило, умова функціонування будь-якої корекційної, терапевтичної групи, яка досягається групою поступово, важко, з обов'язковим чітким виконанням групових норм. Це одна з основних умов ресурсного підтримуючого групового простору. Забезпечується ця умова й усіма членами групи і чітко жорстко відслідковується й регулюється тренером-коучем.

На цьому етапі використовуються техніки групової форми роботи за методом символдрами:

- 1) вільні асоціації: приговорювання почуттів, емоцій, переживань, відчуттів у тілі, спонтанно виниклих образів;
- 2) спрямована імагінація у вигляді уявлення заданого образу;
- 3) наступна рефлексія особливостей власних образів, почуттів і особливостей взаємодії з учасниками групи в процесі імагінації;

Групі пропонується репертуар символдраматичних мотивів, наприклад, «безлюдний острів», «пікнік за містом», «відпочинок на курорті», «поїздка на велосипедах», «пліт», «політ на повітряній кулі», «похід до старця», «політ на іншу планету» тощо, кожний з яких може бути запропонований тренером чи обирається групою на основі його методологічних функцій.

Робота з груповими імагінаціями дозволяє торкнутися безпосереднього відчуття, проживання в присутності Іншого, що створює умови:

- проживання «важких» почуттів і ситуації власної безпорадності в безпечному приймаючому просторі в присутності Іншого, коли можна бути собою;
- можливість відчутти турботу від Іншого через безпосередній спонтанний зворотний зв'язок, що може сприяти позитивному самосприйняттю;

- можливість проявити турботу стосовно Іншого;
- отримати/здобути іншу/нову оцінку себе, що сприяє зменшенню спотворення сприйняття себе, до зниження і часто зняття протиріч у інтер- та в інтра- просторах, до адекватності взаємодії з Іншим і світом;
- дати/побачити іншу/нову оцінку Іншого на основі адекватності взаємодії з Іншим;
- набуття навичок витримувати репертуар найрізноманітніших почуттів як власних, так і Іншого;
- підсилення й розширення почуття «ми»;
- розширення репертуару проявів активності й способів взаємодії з реальністю.

Групові процедури, стимулюючи спонтанність вираження свого досвіду й посилюючи наближення членів групи одне до одного – посилюють відчуття прийняття себе й Іншого. Підвищення чутливості до групових процесів, до власного внутрішнього життя і внутрішнього життя інших людей, до своїх і чужих ролей, позицій, установок і відношень, розвиток відкритості, щирості й спонтанності здійснюється в рамках тренінгу за рахунок використання міжособистісної взаємодії і міжособистісних взаємовідношень, аналізу групового процесу й основних його стадій, аналізу таких феноменів, як групові цілі і норми, ролі, групова структура, проблема керівництва й лідерства, групові конфлікти, групова напруга й групова згуртованість тощо. Важливо зазначити, що прояв соціально-психологічних механізмів інтергрупової рефлексії, до яких віднесено механізми взаємної відповідальності й відповідальної турботи підвищують відкритість, довіру членів групи один до одного, саморозуміння, самоприйняття, самоінтерес, «очікування позитивного відношення від інших»; створює можливість надати турботу й отримати її.

У цілому, дія інтергрупових механізмів взаємної відповідальності й відповідальної турботи забезпечують фасилітативний вплив як соціально-психологічний ресурс у проживанні індивідуальної ситуації особистісного росту; стимулюють спонтанність вираження свого досвіду й посилюють наближення членів групи один до одного – посилюють

відчуття прийняття себе й Іншого. Посилення прийняття себе відбувається вправами, які занурюють і стимулюють членів групи до пошуку способів адекватної невербальної підтримки людини, яка перебуває в «проблемному стані». Особистісні сюжети унікальні. У них так чи інакше описується життєва ситуація та історія особистості. У них же, як прогноз, може бути представлена послідовність майбутніх подій [30]. Створення умов для проживання сюжету, що викликає актуальні труднощі, посилення самоінтересу, самоприйняття відбувається, на нашу думку, у структурних групових процедурах, які занурюють членів груп у дослідження межі контакту своєї й Іншого через імагінативне посилення контактів у групі.

Четвертий етап – рефлексивний аналіз. Мета – рефлексивна оцінка свідомої реалізації надбаних знань, умінь й навичок прояву особистісної зрілості й відповідальності. На цьому етапі рефлексується розвиток групової ідентичності відповідно до восьми психосоціальних криз за Е.Еріксоном, групові ролі з «соціо-динамічної формули» за Р.Шиндлером, домінуючий «конфлікт за ОПД». Також прогнозуються можливі перспективи подальшого розвитку, результатів власної діяльності та власних вчинків.

ЦПО реалізується у формі тренінгів особистісного росту «Почни з себе». Тренінгові програми будуються на чітко зазначених методологічних принципах, основах побудови фасилітаційного простору взаємодії в групі, модифікації процедур вправ, підборі самих вправ, декількох режимах тренінгової роботи. У реалізації ЦПО брали участь співробітники кафедри управління освітою Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, психологи навчальних закладів, у яких проводилося дослідження, медичні психологи відділення амбулаторної психіатричної допомоги для працівників ОВС.

Перший режим було розроблено для педагогічних колективів навчальних закладів, у яких проводилась експериментальна робота з різних напрямів удосконалення навчально-виховного процесу та розвитку професіоналізму педагогічних працівників. На різних етапах експерименту було залучено:

Навчально-виховний комплекс № 29 м. Стаханова, тема дослідження: «Наступність як засіб особистісного розвитку вихованців школи-садка»; Луганський навчально-виховний комплекс спеціалізована школа I-II ступенів-колегіум № 36, тема дослідження: «Психолого-педагогічний супровід роботи з обдарованими дітьми»; Дошкільний навчальний заклад № 129 комбінованого типу м. Луганська, тема дослідження: «Компетентність педагога як умова всебічного гармонійного розвитку дітей у дошкільному навчальному закладі»; Біловодська гімназія Біловодської районної ради Луганської області, тема дослідження: «Особистісний розвиток учасників навчально-виховного процесу»; навчально-виховний комплекс Сватівська ЗОШ I ст. – гімназія Сватівської районної ради Луганської області, теми дослідження: «Впровадження ідей інтегрованого навчання в практику початкової школи як умова комплексного розвитку учнів», «Науково-методичний супровід творчої діяльності учнів та вчителів в системі особистісно орієнтованого навчання та виховання»; Попаснянська загальноосвітня школа I-III ступенів № 25 Попаснянської районної ради Луганської області, тема дослідження: «Особистісне зростання учасників навчально-виховного процесу»; Ровеньківська гімназія ім. М.Трублаїні Ровеньківської міської ради Луганської області, тема дослідження: «Формування активної соціальної позиції учнів засобами освітніх технологій»; Ровеньківська гімназія № 1 Ровеньківської міської ради Луганської області, тема дослідження: «Формування соціальної зрілості особистості гімназиста на основі взаємодії «школа-громада».

Для кожного навчального закладу було складено індивідуальну програму експериментальної діяльності з метою досягнення визначених цілей на основі ЦПО. Перший етап роботи «просвіта» починався на педагогічних радах. На індивідуальному рівні кожен із педагогів мав обрати тему для розробки «проекту індивідуального/професійного розвитку» і впровадження його у свою практичну діяльність. Другий етап – діагностика, на ньому основний обсяг роботи виконували психологи навчальних закладів. На основі

результатів діагностики розроблялися індивідуальні напрями особистісного росту й підвищення відповідальності кожного учасника в індивідуально значимих для нього сферах діяльності.

Етап «супровід» реалізовувався в формі групової роботи. Групові заняття проводились 2 рази на місяць протягом навчального року (жовтень – травень). У середньому відбулося 16 зустрічей тривалістю 2 – 3 години за схемою групових занять за методом символдрами. У різних групах використовувалися різні мотиви, найчастіше: «політ на повітряній кулі», «похід до старця», «діти на дитячому майданчику», «посадити сад», «уявлення себе тваринами в джунглях».

На етапі «рефлексивний аналіз» здійснювалася рефлексивна оцінка свідомої реалізації набутих знань, умінь і навичок прояву особистісної зрілості й відповідальності; рефлексувалися особливості проживання індивідуального досвіду взаємодії з групою; приводилися до адекватної відповідності власна активність і внутрішня мотивація із зовнішніми нормативно-рольовими вимогами при відхиленні параметрів активності від деякого оптимуму; прийняття/неприйняття відповідальності за власні дії/бездіяльність та їх наслідків. Також прогнозувалися можливі перспективи подальшого розвитку, результатів власної діяльності і власних вчинків.

Зарежимом роботи з педагогічними колективами проводилася робота й у студентських колективах у межах цілеспрямованої експериментальної діяльності щодо створення умов оптимізації особистісного росту й підвищення ефективності навчальної діяльності. Запропонована ЦПО наближає навчальний процес до реальних умов, активізує потреби в знаннях і навичках і їхньому практичному використанні, реалізує перехід від пізнавальної мотивації до професійної, забезпечує поступовий перехід до самоорганізації і саморегуляції дій і діяльності, розвиває самонавчання як на індивідуальному, так і на груповому рівнях.

Другий режим роботи було розроблено для співробітників окремих підрозділів ГУМВС України в Дніпропетровській

області, які дали згоду на участь у дослідженні. Реалізація ЦПО забезпечила впровадження в практичну діяльність психіатрів відділень амбулаторної психіатричної допомоги для виявлення психічної дезадаптації серед працівників ОВС, які проходили щорічний обов'язковий періодичний профілактичний огляд. Заняття тривалістю 2 – 3 години проводилися 2 рази на тиждень протягом амбулаторного обстеження.

На етапі «просвіта» відбувалося надання необхідних знань, усунення дезадаптивних стереотипів і формування оптимальних адаптивних стратегій мислення і поведінки, здатності до довільного контролю над психоемоційним станом і підвищення психологічної здатності до психосенсорної і ментальної саморегуляції.

Етап «формування запиту» передбачав діагностику й виявлення психічної патології; розподіл на клінічні групи (рівні); введення до психокорекційного процесу: діагностування загального стану пацієнта та сімейних стосунків (с урахуванням специфіки професійної діяльності й цільової задачі обов'язкового щорічного профілактичного огляду), формування індивідуального бачення напрямів особистісного росту, підвищення відповідальності в індивідуально значимих сферах діяльності.

Етап «супровід» здійснювався у форму групової роботи. Групові заняття проводилися 2 рази на тиждень протягом періоду перебування на амбулаторному режимі профілактичного огляду й тривали 2 – 3 години за схемою групових занять за методом символдрами. Специфіка вибору мотивів була зумовлена особливостями діяльності: «політ на повітряній кулі», «політ на іншу планету», «втеча із в'язниці», «пограбування банку», «нелегальний перехід кордону й контрабанда», «пустеля», «рицарський турнір», «посадити сад».

На етапі «рефлексивний аналіз», так само, як і в групах педагогів і студентів, відбувалася рефлексивна оцінка свідомої реалізації набутих знань, умінь й навичок прояву особистісної зрілості й відповідальності, прогнозувалися перспективи подальшого розвитку власної діяльності.

Третій режим реалізації ЦПО було розроблено для учасників груп особистісного росту як виїзний тренінг. Такий формат має свою специфіку, пов'язану з особливою мотивацією його учасників.

Висновки. У результаті проведеного дослідження виявлено, що соціально-психологічними засадами оптимізації процесу становлення особистісної зрілості й прояву відповідальності в різних сферах життєдіяльності особистості в умовах трансформації суспільства є:

- реалізація розробленої ЦПО, яка надає можливість на кожному з її етапів створити умови оптимізації процесу особистісного росту;

- також реалізація розробленої ЦПО, яка надає можливість виявити і дослідити особливості прояву внутрішніх установок і моделей поведінки залежно від рівня зрілості;

- активізація соціально-психологічних механізмів ітергрупової рефлексії взаємовідповідальності й відповідальної турботи, що забезпечує фасилітативний вплив як соціально-психологічний ресурс у проживанні індивідуальної ситуації особистісного росту;

- дотримання етапів роботи з травматичним досвідом у процесі активізації соціально-психологічних механізмів взаємної відповідальності і відповідальної взаємтурботи;

- поєднання групової й індивідуальної форм роботи як основна методологічна умова оптимізації процесу особистісного росту.

Варіативність ЦПО надає можливість задоволення актуальної потреби створення умов оптимізації особистісного росту й відповідальності в різних сферах соціальних відношень, які в період трансформацій у нашій країні інтенсивно реформуються (юстиція, освіта, медицина тощо).

Цільова програма оптимізації процесу особистісного росту і прояву відповідальності в умовах трансформації побудована на таких засадах, забезпечує цілу низку позитивних змін у структурі саморозуміння, самоаналізу, самоприйняття її учасників. Саме особливості поєднання групової та індивідуальної форм роботи, на нашу думку, й забезпечують позитивний ефект експериментальної програми.

4.4. Реалізація програма оптимізації процесу становлення особистісної зрілості у педагогічній діяльності в умовах суспільних трансформацій

Враховуючи принципи системно-цілісного підходу й ґрунтуючись на засадах концепції активуючої свідомості, зазначимо, що особистісна зрілість як система складається з багатьох базових взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів. Суттєвим для діагностичного дослідження є розв'язання протиріччя цілісності й окремих показників. З одного боку, здійснюється діагностика не самої зрілості, а її одиничної сутності й деякої розмаїтості пов'язаних одиниць, які дають уявлення про зрілість. Найчастіше дослідники розглядають структуру в межах компонентів: когнітивного, емоційно-вольового, поведінкового. Згідно з сучасними вітчизняними науковцями О.С.Андрєєвим, Є.В.Гейко, В.О.Климчуком, О.М.Кочубейник, Ю.Г.Павлик проблема критеріїв щодо визначення базових елементів, їх специфіки та особливостей прояву є найбільш складною і майже не висвітленою в наукових розробках [12; 68; 152; 176; 275]. Є.В.Гейко вважає, що підґрунтям цілісності стає фрагмент нейронної сітки, у якій інформація опрацьовується розподілено, але разом, тоді як цілісність повинна мати розмаїті і множинні форми прояву [68]. З іншого боку, метарівень у психічній організації є провідним у плані організації й регуляції поведінки й діяльності людини в найрізноманітніших сферах. Від того, в якій мірі в людини розвинуті метапроцеси, які обслуговують цей рівень, багато в чому залежить ефективність і продуктивність її діяльності. Розглядати метапроцеси відокремлено в рамках аналітичного підходу, враховуючи всю складність функціонування цього рівня, на нашу думку, недоцільно, оскільки така організація дослідження не відкриє базові закономірності в роботі метарівня та процесів, що його підтримують.

Методологія системного підходу дозволяє розв'язати це протиріччя. Відповідальність, ставши стійкою якістю особистості, дозволяє їй долати вимоги оточуючої дійсності, погоджувати ці вимоги і власні бажання, діяти самостійно, без зовнішнього контролю. Більше того, відповідальність

надає можливість побудови не однієї, а великої кількості життєвих стратегій і вироблення оптимальної, тим самим, дозволяє говорити про авторство власного життя. Таким чином, відповідальність є такою формою активності, яка надає можливість особистості жити самостійно й ініціативно, зберігаючи власну цінність і цілісність, досягаючи визначених цілей з урахуванням тих обставин, які продиктовані принципом реальності.

Проте не кожна відповідальність означає, що особистість стає суб'єктом життєдіяльності. Оптимальний такий тип відповідальності, за якого особистість звертає вимоги на саму себе, підвищує домагання до рівня трудності власної діяльності, вимоглива до себе, має власні критерії перевірки діяльності, а також організує зв'язок, переходить між життєвими задачами й гарантує їх розв'язання. Однак опис феномена виключно у внутрішньому плані, у плані його організації зовсім не є повним. Не менш важливо й те, як саме зрілість і відповідальність виявляються в міжособистісній взаємодії у співвідношенні з Іншим. О.С.Андрєєв таким критерієм вважає екологічність взаємодії, розглядаючи екологічність тоді, коли процес взаємодії «не впливає деструктивно на зовнішню систему, у якій ця особистість реалізує себе; ... або не викликає значимих для зовнішньої системи наслідків, або сприяє розвитку системи» [12]. Крім того, спеціаліст в галузі фасилітативних умов особистісного росту О.С.Андрєєв, вважає, що для оцінки адекватності поведінки особистості можлива непряма характеристика як мінімізація ймовірного виникнення життєвих проблем. Учений як непряму характеристику адекватності розглядає особливості рівня тривожності особистості. Спираючись на його дослідження, ми також розглядаємо як непрямі показники оцінки особистісного росту через його зовнішні прояви [12, с. 110]. Достовірність інтерпретації отриманих результатів у такому випадку підтверджується комунікативною валідністю, яка передбачає перевірку валідності знань в діалозі: знання виникають тоді, коли твердження які суперечать одне одному обговорюються [275, с. 57].

Для діагностики особистісної зрілості і відповідальності, на нашу думку, доцільно використати 2 блоки діагностичних критеріїв, які містять кількісні та якісні показники як підсистеми репрезентацій прояву особистісної зрілості:

- 1) підсистема репрезентацій якості особистості;
- 2) підсистема, у якій ментально репрезентуються міжособистісні стосунки.

Прямі критерії динамічно організованої підсистеми компонентів такі: особливості локусу контролю за методикою Дж.Роттера, особливості самооцінки за методикою Дембо-Рубінштейна (в модифікації Г.Прихожан), рівень домінуючих механізмів захисту, методика дослідження самоставлення (МДС) С.Пантілєєва, модифікований опитувальник діагностики самоактуалізації особистості (САМОАЛ) (А.Лазукін у адаптації Н.Каліної).

Непрямі показники: домінуючий конфлікт за (OPD-2), модифікований варіант методики «Тест двадцяти тверджень» (М.Кун, Т.Мак-Партленд).

Всі отримані відомості континууму відповідальність-старанність/безвідповідальність були систематизовані на основі розробленої нами операційної теоретичної моделі особистісної зрілості і відповідальності. Домінуючий тип відповідальності – інтегративний показник особистісної зрілості.

Констатувальне дослідження за першим варіантом реалізації ЦПО проводилося на базі експериментальних майданчиків Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (м. Луганськ і Луганська область). Загальна кількість досліджуваних, якими стали педагогічні працівники: учасники експериментальної діяльності загальноосвітніх шкіл із різним стажем педагогічної роботи (352 особи, з них – 234 жінки, 118 – чоловіки; вік – від 21 до 52 років; середній вік – 39,2 рік);

Експериментальна група – 104 особи (педагогічні працівники навчальних закладів м. Луганська і Луганської області), з них – 70 жінок, 34 – чоловіки; вік – від 24 до 51 року; середній вік – 40,3 р.

Контрольна група – 248 осіб (педагогічні працівники навчальних закладів м. Луганська і Луганської області),

164 жінки та 84 чоловіки, від 21 до 57 років, середній вік – 46,3 р. У контрольній групі проводились заходи з профілактики професійного вигорання педагогів.

Вибірка експериментальної (ЕГ) та контрольної (КГ) груп мала приблизно однакові соціально-професійні характеристики. Чисельність груп могла бути різною, але не більше 12-16 осіб, групи були закритими, гетерогенними за віком, стажем і статтю. При аналізі отриманих даних констатуючого етапу діагностики ми майже не виявили значущої різниці в показниках контрольної (КГ) та експериментальної (ЕГ) груп. Тому на цьому етапі презентації результатів аналізу показників рівнів розвитку відповідальності як інтегративного показника особистісної зрілості ми представляємо одним масивом.

За методикою дослідження індивідуальної міри розвитку рефлексивності А.Карпова та В.Пономарьової (РР) були отримані такі результати: високі показники відсутні в обох групах; середні показники – (ЕГ) 54 %, (КГ) 51 %, низькі показники – (ЕГ) 46 %, (КГ) 49 %.

За методикою Дж.Роттера показники (РСК) в (ЕГ) і (КГ) майже не відрізнялися: екстернальний рівень в (ЕГ) 35 % і (КГ) в 36 % респондентів; інтернальний рівень в (ЕГ) 65 % і (КГ) – у 64 %.

За методикою дослідження самооцінки (СО) Дембо-Рубінштейна в модифікації Г.Прихожан, високі показники – (ЕГ) 14 %, (КГ) 18 %; середні показники – (ЕГ) 86 %, (КГ) 82 %, низькі показники у обох групах не були виявлені.

За методикою дослідження «Стильові особливості саморегуляції поведінки» В. Моросанової (СР) були отримані такі результати: високі показники – (ЕГ) 31 %, (КГ) 10 %; середні показники – (ЕГ) 43 %, (КГ) 61 %, низькі показники – (ЕГ) 26 %, (КГ) 29%.

За методикою дослідження типології психологічного захисту (Р.Плутчик в адаптації Л.І.Вассермана, О.Ф.Еришева, Е.Б.Клудбово) домінуючих механізмів захисту (МЗ), репрезентація домінуючих механізмів в (ЕГ) виглядає так: раціоналізація – 29 %, витіснення – 20 %, заперечення – 18 %, сублімація – 13 %, проєкція – 9 %, регресія – 5 %, заміщення – 3 %,

реактивні утворення – 1,5 %, компенсація – 1,5 %; в (КГ): раціоналізація – 31 %, витіснення – 22 %, сублімація – 13 %, заперечення – 12 %, проєкція – 9 %, регресія – 8 %, заміщення – 3 %, реактивні утворення – 0, компенсація – 2 %. Результати констатувального дослідження представлені у табл. 4.1.

На основі аналізу показників виокремлено типи відповідальності як інтегративної якості особистісної зрілості. Представленість типів відповідальності в дослідженні на етапі констатувального діагностування як в експериментальній, так і в контрольній групах вибірки педагогів була приблизно однаковою. Прояву творчої відповідальності (ТВ), так само, як і безвідповідальності (БВ) не виявлено. В експериментальній групі (ЕГ) оптимальна відповідальність (ОВ) – 24 %, ініціативна старанність (ІС) – 41 %, старанність (С) – 35 %. У контрольній групі (КГ) оптимальна відповідальність – 19 %, ініціативна старанність – 43 %, старанність – 36 %. Розподіл результатів за типом відповідальності представлено на рис. 4.1.

Таблиця 4.1

Розподіл прямих показників відповідальності в експериментальній та контрольній групах (констатуюче дослідження) (%)

Групи	РР			СО			СР			РСК		МЗ
	В	С	Н	В	С	Н	В	С	Н	Ін	Ек	
ЕГ	0	54	46	14	86	0	31	43	26	65	35	раціоналізація 29%, витіснення 20%, заперечення 18%, сублімація 13%, проєкція 9%, регресія 5%, заміщення 3%, реактивні утворення 1,5%, компенсація 1,5%.
КГ	0	51	49	18	82	0	10	61	29	65	35	раціоналізація 31%, ви- тіснення 22%, сублімація 13%, заперечення 12%, проєкція 9%, регресія 8%, заміщення 3%, реактивні утворення 0, компенсація 2%.

Безвідповідальність. У цілому, знайти безвідповідальність у дорослої людини в «чистому» вигляді непросто. Безвідповідальність як нездатність усвідомлювати характер здійснюваних особистістю дій чи оцінювати їх соціальне значення, а також нездатність керувати власними діями є результатом важких психічних розладів особистості й може розглядатися як неосудність. У такому разі зняття відповідальності відбувається за рішенням суду. Ми не розглядали в дослідженні патологічні форми поведінки.

Старанність. Найчастіше зустрічається виконавський тип відповідальності, який забезпечується першим рівнем надситуативного управління і розглядається як старанність. Така людина не демонструє більшість параметрів відповідальності, зокрема, часове забезпечення (запізнення, порушення часових строків тощо) і якісне виконання діяльності, відсутність інтересу до неї, при виникненні перешкод легко відмовитися від її виконання. Нові обов'язки приймаються або неохоче, або взагалі не приймаються.

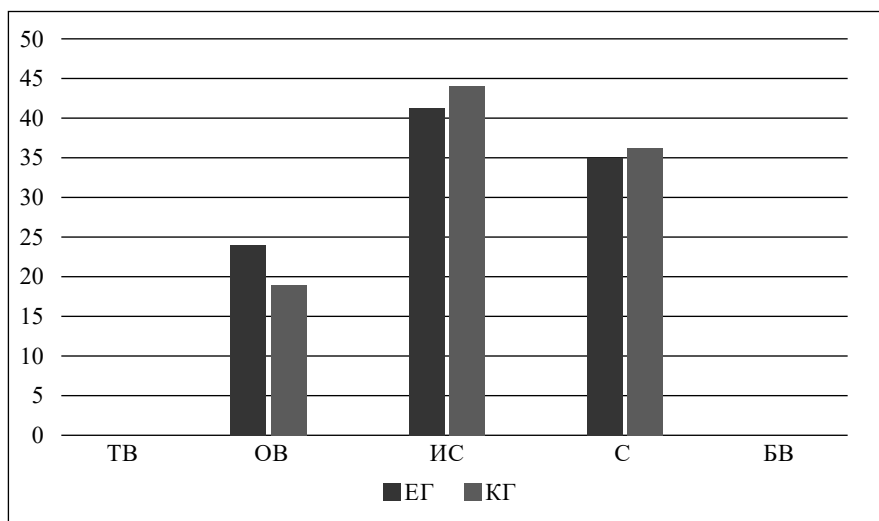


Рис. 4.1. Розподіл результатів за типом відповідальності
(констатувальне дослідження)

Включення цього типу в загальну типологію відповідальності зумовлено наявністю в нього таких параметрів відповідальності, як прагнення прогнозувати результати власної діяльності й власних вчинків, хоча реального чіткого уявлення, як правило, не спостерігалось; при невиконанні даних обіцянок можливий прояв переживання з цього приводу. Діяльність будується на основі викривлення чи порушення здатності особистості реалістично сприймати, відчувати й оцінювати себе; нестабільність відношення до себе, яка виявляється в коливанні ідей власної переоцінки й недооцінювання з неможливістю стабілізації відношення до себе внаслідок неможливості об'єктивізувати його в «дзеркалі» міжособистісної взаємодії.

Варіативність прояву даного типу – в «егоїстичному» слідуванні власним інтересам і визначеним цілям, незалежно від виникаючих труднощів. Причиною може бути незрілість структур, які забезпечують психологічну зрілість, можливий негативний досвід ранніх симбіотичних переживань, «зітканих» з образ, страхів, відмов, розчарувань, заборон, упереджень, забобонів і фрустрацій з почуттям обійденості й несправедливості, викликаних несвідомим відкиданням (непоследовним, суперечливим, позбавленим ніжності й турботи відношенням) дитини матір'ю (первинною групою), нездатною надати немовляті адекватний захист і побудувати за неї правильні межі свого Я. Відсутність або крихкість у внутрішньому світі архітектурних споруд, здатних приймати и нести відповідальність.

Старанність є формальним (зовнішньо зумовленим) типом відповідальності, оскільки діяльність відбувається відповідно до висунутих вимог, але без особистісної зацікавленості. Ситуативна старанність виявляється, коли в діяльності не виходять за межі зовнішньої інструкції, отже, стають нездатними знайти вихід у ситуаціях труднощів, якщо немає готового «рецепту», як слід діяти. У зв'язку з цим людина часто відмовляється від власних планів. Особистості з ситуативною старанністю характерні: слабка диференціація Я-концепції, відсутність рефлексивного центру, закритість внутрішньої

суб'єктної позиції захисними механізмами (неадекватність саморозуміння), слабка самоідентифікація. Для такої людини зовнішня норма завжди буде інструкцією до дії, стимулом для прояву самостійності.

Ініціативний тип старанності відрізняється наявністю часового забезпечення діяльності й високої продуктивності на будь-якому етапі її реалізації. При виконанні роботи така особистість суворо дотримується взірця, постійно звертається до соціально-психологічної підтримки й у випадку виникнення перешкод з легкістю відмовляється від власних планів. Це відбувається в результаті того, що даний тип, беручись за виконання певної діяльності, може й не мати чіткого уявлення про кінцевий її результат. Рівень зрілості особистості з ініціативним типом старанності характеризується помірним рівнем внутрішньої інтегрованості, частковою здатністю диференціювати позиції Я-концепції, фрагментарною зверненістю до центрованого Я; переважанням захисних механізмів над копінг-стратегіями, недостатнім усвідомленням переважаючих захисних механізмів; середнім рівнем усвідомлення своєї індивідуальності (особливостей, потенціалу, здібностей). Однак, емоційно переживає за справу, шукає способи подолання труднощів, що виникли, але користується стандартними шаблонними критеріями, їй складно «вийти за межі». Відмінність проявляється в тому, що в старанного типу відповідальність завжди виникає в силу зовнішньої необхідності, у функціонального – відповідальність здатна проявлятися як задана необхідність, так і внутрішня мотивація, якщо діяльність становить для індивіда інтерес.

Для *оптимального типу відповідальності* функціонування забезпечується другим рівнем надситуативного управління й характеризує наявність і оптимальне поєднання таких параметрів, як часове забезпечення та якісне виконання діяльності, виключення зовнішнього контролю, забезпечення умов діяльності, задоволеність процесом діяльності, зростання критичності в процесі виконання задачі. Рівень зрілості особистості з оптимальним типом відповідальності характеризується достатнім рівнем внутрішньої інтегрованості, стабільною здатністю

диференціювати позиції Я-концепції, оптимальною (для адекватної взаємодії з реальністю) зверненістю до центрованого Я; перевагою копінг-стратегій над захисними механізмами, достатнім усвідомленням переважаючих захисних механізмів; достатнім рівнем усвідомлення своєї індивідуальності (особливостей, потенціалу, здібностей). До початку здійснення діяльності така людина чітко уявляє її результати, задумується про наслідки своїх вчинків. Нові обов'язки приймаються добровільно за умови їх відповідності інтересам особистості. Крім того, така людина виявляє готовність бути відповідальною ще до початку здійснення діяльності, однак не готова йти на ризик.

Для прояву *творчої відповідальності* характерні показники оптимального рівня відповідальності в плані таких параметрів, як часове забезпечення і якісне здійснення діяльності, виключення зовнішнього контролю, забезпечення умов діяльності, задоволеність процесом діяльності, зростання критичності в процесі виконання задачі. Крім того, для рівня особистісної зрілості з проявом творчої відповідальності властиве досягнення внутрішньої інтеграції, глибоке пізнання своєї особистості, контроль за різними її елементами, осягнення свого істинного Я – виявлення чи створення об'єднуючого центру; уміння розпізнавати, орієнтуватися в своєму способі мислення, усвідомлювати його цілісну картину, корегувати неефективні й нереалістичні уявлення; високий рівень усвідомлення своєї індивідуальності (особливостей, потенціалу, здібностей). Крім того, творчій відповідальності властиві наявність творчого пошуку й дослідницького інтересу через творчу взаємодію з довкіллям. Виявляється як уміння скористатися ресурсом середовища для власної самореалізації, умінням установлювати гнучкі, рухомі відношення (межі) з об'єктами зовнішнього світу, що виявляється в умінні протистояти впливу інших людей; самій стати ресурсом для розширення можливості ефективної самореалізації Іншого. Виявляє готовність йти на ризик у всіх життєвих ситуаціях, що характеризує можливість і здатність особистості розширити контур власної діяльності, знаючи свої здібності й рішучість, яка виявляється в умінні прийняти остаточне рішення на етапі боротьби мотивів і в умінні реалізувати прийняте рішення.

Особистість з творчою відповідальністю характеризують: адекватний рівень самооцінки, почуття власної гідності, відкритість, здатність насолоджуватися повнотою життя в найрізноманітніших його проявах і отримувати відчуття радості від зростаючих можливостей самореалізації; це цілісне реалістичне прийняття себе, позитивне уявлення про свою особистість і гармонійне поєднання різноманітних проявів «Я для себе» і «Я для інших». Така характеристика означає визнання власної цінності, «форму любові до самого себе», що ґрунтується на позитивному досвіді міжособистісних стосунків і оцінках значимого оточення; схвалення й позитивне ставлення до різним сфер свого існування – як до власного тіла, тілесних процесів, переживань, почуттів, думок, дій, так і до власної духовності. Інакше кажучи, у поведінці людини з творчою відповідальністю виявляються: упевненість у собі, добрий емоційний самоконтроль; здатність знаходити інтуїтивні рішення, гнучко приймати рішення, діяти самостійно, протистояти тиску соціуму, суспільної думки, недоброзичливим оцінкам і маніпулятивній поведінці, орієнтуватися на власну систему цінностей, відчувати власні сили й компетентності, реалістичне самосприйняття і реалізація власних можливостей; терпимість до власних слабостей і недоліків інших; розмаїття інтересів і спонукань, повнокровне тілесне життя; здатність установлювати різноманітні міжособистісні контакти й підтримувати теплі довірчі відношення, зберігаючи власні цілі й переваги; здатність любити й бути любимим, зберігаючи внутрішню цілісність, самостійність і автономність; безболісне переживання тимчасової самотності, не відчуваючи туги чи нудьги; уміння щиро пробачати помилки й промахи собі та іншим, виносячи необхідні уроки й примножуючи свій життєвий досвід. Така характеристика особистості, на наш погляд, зустрічається з частотою кількості олімпійських чемпіонів у повсякденному житті. Найчастіше ми зустрічаємося з рівнем «інструктора з фітнесу», однак, це не означає, що цей рівень поганий. Якщо б у нашій дійсності всі виконували б свої професійні чи будь-які обов'язки хоча б на рівні «професійного інструктора», то можна було б припустити, що війна в країні вже б закінчилась, а можливо б її не було зовсім...

Кількісні показники об'єднано в групи I (ТВ), II (ОВ), III (ІС), IV (С), V (БВ). Розподіл відбувся на підставі домінуючого типу відповідальності.

Результати за методикою «Тест двадцяти тверджень»

М. Кун і Т. Мак-Партленд (контент-аналіз)

Для виявлення особливостей прояву відповідальності як інтегративного показника особистісної зрілості було обрано метод незакінчених речень, оскільки вільні асоціації, викликані певним словом-стимулом, продукуються респондентами відповідно до їх актуальності і значущості у свідомості респондента. Нами було використано модифікований варіант методики «Тест двадцяти тверджень» (М.Кун, Т.Мак-Партленд, 1954) (див. Додаток). Зазначена методика є спеціалізованою формою контент-аналізу і надає можливість аналізу ставлень, емоцій, уявлень особистості про загальні ознаки та процеси означених явищ. Оригінальний «Тест двадцяти тверджень» є проєктивним особистісним опитувальником, нестандартизованою формою самозвіту про самоставлення людини. Нами було застосовано модифіковану версію методики з метою виокремлення та аналізу можливих складових відповідальності, таких, наприклад, як: особливості усвідомлення процесу прийняття відповідальності; за кого і за що несе відповідальність; усвідомлення наслідків власної діяльності/бездіяльності тощо. Відзначимо, що ця методика часто використовується дослідниками в силу своєї (а) «доступності» в плані стимулюючого матеріалу; (б) універсальності для визначення аналізованого явища; (в) об'єднання якісної і кількісної обробки отриманих даних.

У інструкції до виконання респондентам пропонувалось продовжити зазначену фразу «Відповідальність – це» двадцять разів і намагатись при цьому не повторюватись (див. додаток). Комплексна обробка передбачала побудову таблиць частотного розподілу слів-реакцій на слово-стимул та проведення їх контент-аналізу.

Обробка результатів включає такі етапи:

1) виявлення ступеня диференційованості поняття в групах різного типу прояву якості (у нашому випадку – відповідальності) за кількістю наданих асоціацій;

- 2) виявлення змістовних характеристик, де одиницями контент-аналізу є виокремлені категорії;
- 3) якісний аналіз отриманих реакцій на стимул;
- 4) загальна кількість реакцій, кількісний аналіз;
- 5) частотний аналіз проявів реакцій;
- 6) визначення актуальності виокремлених категорій;
- 7) визначення значущості виокремлених категорій;
- 8) визначення статистично достовірної різниці між групами за допомогою метода «кутове перетворення Фішера».

Таблиця 4. 2
Результати контент-аналізу «Відповідальність – це...»

№	Назва категорії	Частотний розподіл визначень (%) і рангове місце категорії (r)					
		II (OB)		III (IC)		IV (C)	
		r	%	r	%	r	%
1	Модус «Формальні визначення»						
1.1	Академічні значення	13	3,1	23	1,8	20	0,9
1.2	Види обов'язків	11	3,3	14	2,8	15	2,2
1.3	Соціальні ролі	5	5,7	20	2,1	14	2,4
1.4	Абстрактно-асоціативні (позитивні)	23	1,4	22	1,8	21	0,5
1.5	Абстрактно-асоціативні (негативні)	22	1,9	17	2,3	6	6,2
2	Модус «Ставлення до когось/чого»						
2.1	Обмеження	8	4,4	8	5,7	18	1,1
2.2	Джерело негативних емоцій (позитивних)	2	11,3	13	3,2	12	3,7
2.3	Джерело позитивних емоцій (негативних)	19	2,2	10	4,3	16	1,7
2.4	Чинник ризиків і проблем	9	4,3	7	6,1	5	7,5
2.5	Джерело обов'язку	7	4,5	6	6,1	7	5,2
3	Модус «Контролю»						
3.1	Обов'язок	1	13,3	4	7,1	8	5,2
3.2	Засіб досягнення влади	3	9,7	3	7,4	2	11,3
3.3	Засіб оцінки і стимулювання	20	2,2	1	10,2	1	13,7
3.4	Засіб досягнення мети	15	2,9	19	2,1	23	0,2
3.5	Засіб маніпуляцій	17	2,3	18	2,1	13	3,6
4	Модус «Якостей і компетенцій особистості»						
4.1	Передбачення результатів діяльності	10	3,3	15	2,6	17	1,1
4.2	Ставлення до наслідків власної діяльності	18	2,2	24	1,6	22	0,3
4.3	Усвідомленість	4	6,3	2	8,1	3	9,3
4.4	Ресурс власного саморозвитку	16	2,4	11	3,7	10	4,7
4.5	Вольові якості	6	5,2	5	6,3	4	9,1
4.6	Старанність	21	2,1	16	2,3	19	0,9
4.7	Можливість управління процесом	12	3,1	9	4,6	11	4,3
5	Модус «Ставлення до життя»						
5.1	Позитивне ставлення до життя	14	2,9	12	3,6	9	4,7
5.2	Негативне ставлення до життя	24	0	21	2,1	24	0,2

Розглянемо отримані результати контент-аналізу реакцій на стимул «Відповідальність – це...». Зазначимо, що в результаті аналізу ми отримали усереднену інформацію про психологічні особливості відповідального ставлення репрезентацій респондентів у групах з різним типом прояву відповідальності. Результати контент-аналізу на незакінчене речення «Відповідальність – це...» представлені в таблиці 4.2.

У результаті проведення процедури аналізу та розшифрування отриманого масиву, всі висловлювання були розподілені на 24 категорії, що за змістом об'єднані в 5 шкал: модус «формальні визначення», модус «контролю», модус «ставлення до когось/чого», модус «якостей і компетенцій особистості», модус «екзистенційне ставлення до життя». Зазначимо, що уявлення респондентів про відповідальність виявилися багатовекторними і надзвичайно диференційованими, що відображено в 24 категоріях, які були поєдналися за змістом в 5 шкал. Зазначені шкали було сформовано на основі аналізу відповідей, які містили характерні маркери особливостей прояву відповідальності особистості. Відзначимо, що категорію «ресурс власного саморозвитку» ми приєднали до модусу «якості і компетенції особистості», а не до модусу «ставлення до когось/чого», виходячи із міркувань, що усвідомлення власної відповідальності як власного ресурсу це більше характеристика суб'єктності, ніж ставлення суб'єкта.

Перш за все, важливо відзначити, що особливість уявлень респондентів про відповідальність розподіляються за критеріями, які стали зазначеними модусами і відображають висновок наших теоретичних розвідок у тому, що відповідальність як інтегративний показник особистісної зрілості одночасно постає і як якість, і як властивість особистості, яка відображається у ставленні особистості до чогось/ когось.

Також виявлено, що ставлення респондентів до відповідальності не лише як до «ставлення до чогось», а й як ставлення до власних «якостей і компетенцій особистості». Це свідчить, про те, що відповідальність розглядається не лише як зовнішній прояв обов'язку, або обов'язків і стимулів, але і як внутрішній стимул. Важливо відзначити майже

однакову рангову позицію в усіх трьох групах уявлення про відповідальність категорії «джерело обов'язку». Крім того, домінування на перших позиціях уявлень про відповідальність як категорії «обов'язок» наряду з категорією «джерел негативних емоцій», представленість взаємозв'язку цих категорій виглядає так: у II (оптимальна відповідальність (ОВ) групі 1 і 3 ранги; у III (ініціативна старанність (ІС) групі 4 і 3 ранги; у IV (старанність (С) групі 8 і 2 ранги. Все це може свідчити про наявність уявлень респондентів про відповідальність як примусове, негативне до неї ставлення. Аргументом до цієї логіки може бути також достатньо високий рейтинг категорії прояву відповідальності як «чинник ризику і проблем».

Іншою загальною тенденцією є те, що в усіх групах мало актуальними є визначення відповідальності через її формальні характеристики, академічні поняття і функції. Загальна особливість полягає в тому, що саме уявлення про відповідальність в групах з різним її типом сильно відрізняється, що може свідчити про відсутність статистично значущої різниці між групами: II (ОВ) і III (ІС), та III (ІС) і IV (С).

Також, важливою загальною різницею є показник за категорією «негативного ставлення до життя», до якого віднесено відповіді, які характеризували екзистенційні особливості уявлень особистості. У групі II (ОВ) такі показники відсутні. При наявності показників у категорії «позитивне ставлення до життя» це може свідчити про більш оптимістичне ставлення представників цієї групи. Ще одна важлива різниця в показниках групи з оптимальним типом прояву відповідальності (ОВ), у тому, що відповідальність ними розглядається як соціальна роль (5 рангове місце). У взаємозв'язку з категорією «усвідомленість» (4 рангове місце) це може свідчити про прояв зрілої ідентичності. У показниках інших груп такого взаємозв'язку не виявлено.

Порівнюючи частоту використання показників відповідальності як ставлення особистості до когось/чого, можна сказати що вона часто є джерелом емоцій, як позитивних, так і негативних. Але в групі II (ОВ) показник категорії «джерело негативних емоцій» стоїть на другому місці, чим різко відрізняється від таких самих показників у групах та

III (IC) і IV (C), де ця категорія має 13 і 12 місце відповідно. Це може свідчити про більш рефлексивне ставлення респондентів з групи, але оскільки емоції негативні, саме це може бути показником оптимальності відповідальності і, одночасно, обмеженням прояву творчості.

Крім того, порівнюючи характеристики прояву відповідальності, можна бачити, що між групами порівняння існує різниця в уявленнях про відповідальність. Так, для представників II (OB) групи відповідальність це – з одного боку, прагматичний «обов'язок» і «засіб досягнення влади», а з іншого – усвідомленість і джерело негативних емоцій. У цілому, можна сказати, що майже всі позитивні відзнаки прояву відповідальності у цій групі перебувають на периферії актуальності, їх ранги мають нижні місця в індивідуальних і відповідно загальному списку асоціацій, що також може свідчити про обмеження прояву творчості.

Розподіл значень частотності категорій у групі з ініціативно старанним типом прояву відповідальності (IC) у більшості показників подібний до попередньої групи, але наявні й суттєві відмінності. Так, найактуальнішою з категорій тут є визначення відповідальності як засобу оцінки і стимулювання, з урахуванням особливостей типу прояву відповідальності як ініціативно старанного, це є достатньо прогнозованим.

Основні відмінності показників групи III (IC) порівняно з групою II (OB) виявлені в особливостях уявлень про відповідальність як категорію «соціальні ролі» і «джерело негативних емоцій», відповідно у II (OB) групі – 5 і 2 ранги, у III (IC) – 20 і 13 рангові місця. Це може свідчити про наявність дифузії ідентичності особистості в респондентів групи з ініціативно старанним типом прояву відповідальності. Тобто можна говорити про тенденцію актуалізації уявлень про відповідальність у респондентів групи III (IC), по-перше, як певного активного чинника, спроможного впливати на особистість і соціум через стимулювання і владу (ранги 1 і 3), однак, по-друге, як усвідомлений обов'язок (ранги 4 і 2).

У групі із старанним типом прояву відповідальності (C) тенденції, помічені в III (IC) групі, закріплюються.

Так, найактуальнішою категорією, як і для III (IC), тут є характеристика відповідальності як «засіб оцінки і стимулювання». На другій позиції – відповідальність як «засіб досягнення влади», а на третій – «усвідомленість». Четверту позицію актуальності мають визначення, пов'язані з компетенціями особистості з подолань труднощів, поєднані в категорію «вольові якості».

Порівняно з іншими групами, набагато актуальнішим тут є визначення типу «чинник ризиків і проблем» (5 рангова позиція). Найбільше в цій групі й абстрактно-негативних визначень відповідальності (6 рангова позиція), наприклад, відповідальність – це тягар, труднощі, сварки, гроші тощо. Порівняно з іншими групами, цей показник актуальності категорії досить високий – (22 позиція в групі (OB) і 17 в (IC)).

Отже, в цілому, можна стверджувати, що уявлення про відповідальність пов'язані з особливостями особистісного типу прояву відповідальності особистості. Чим нижчий рівень прояву відповідальності, тим уявлення про неї набувають більшої предметності, у той же час для респондентів з високим рівнем прояву відповідальності більш актуальними є уявлення про відповідальність як засіб самореалізації або потенціал можливостей.

Результати аналізу порівняння за критерієм Фішера в усіх категоріях й у всіх трьох групах наведено в додатку 1, таблиці А.1.2. Статистично значущі відмінності між групами порівняння представлено у табл. 4.3.

Усі відмінності є статистично значущими, за виключенням однієї, зафіксовані лише в II (OB) і IV (C) групах. Найбільша кількість відмінностей знаходиться в групі категорій «відповідальність як контроль». Висловлювання респондентів, які ввійшли до категорії «якості і компетенції особистості», мають найбільший рівень відмінностей, причому респонденти з IV (C) групи (з старанним типом прояву відповідальності) набагато частіше використовували подібні визначення ($\phi = 3,42$). Зазначимо, що за цією категорією спостерігається найбільша диференціація між групами порівняння (II (OB) і III (IC) та II (OB) і IV (C)).

Таблиця 4.3

**Статистична значущість відмінностей
за категорією «відповідальність» (критерій Фішера)**

№	Назва категорії	Частотний розподіл значень %			Ф критерій Фішера	
		II (OB) група	III (IC) група	IV (C) група	II (OB) і III (IC) група	II(OB) і IV (C) група
1.5	Абстрактно-асоціативні (негативні)	1,9	-	6,2	-	1,92*
2.2	Джерело негативних емоцій	11,3	-	3,7	-	2,22*
3.1	Обов'язок	13,3		5,2	-	2,13*
3.3	Засіб стимулювання і оцінки	2,2	10,2	13,7	1,69*	3,42**
3.4	Засіб досягнення мети	2,9	-	0,2	-	1,88*

*ф - Значуща достовірність розходжень між процентними долями у двох групах - показники при $p \leq 0,05$; **ф при $p \leq 0,01$.

Наступною категорією, що має статистично достовірну відмінність між порівнюваними групами, є відповідальність як «засіб досягнення мети», але на відміну від попередньої категорії, більшість уявлень репрезентувалося в II (OB) групі респондентів з оптимальним типом відповідальності. У цій групі також зафіксована статистично значуща кількість визначень, які були об'єднані в категорію відповідальність як «засіб оцінки і стимулювання». В уявленнях респондентів про відповідальність як контроль статистично значущі відмінності зафіксовані за категорією «джерело позитивних емоцій». Результати представлені у табл. 4.4.

Результати аналізу показують, що значущість категорій у групах порівняння має розбіжність. З послідовності категорій за ранговим місцем значущості в групі II (OB) з оптимальним типом відповідальності витікає, що для респондентів відповідальність у першу чергу є: «обов'язок» (1-е рангове місце), «обмеження» (2-е рангове місце), «джерело негативних емоцій» (3-є рангове місце). Наступні категорії визначають прояв відповідальності як передбачення результатів власної діяльності (4 р.м.) і рольове функціонування (соціальні ролі, 5 р.м.). Однак, у цілому, тенденцією цієї групи можна назвати те, що категорії з модусу якостей і компетенцій особистості для досягнення мети і виконання обов'язків мають досить низькі рангові місця: «можливість управління процесом» (13 р.м.), «старанність»

(15 р.м.), «ставлення до наслідків власної діяльності» (17 р.м.), «ресурс власного саморозвитку» (18 р.м.), «усвідомленість» (21 р.м.). Цю тенденцію підтверджує показник за категорією «засіб досягнення мети» (19 р.м.). Саме ця тенденція може бути показником прояву відповідальності як оптимальної і обмежувати її творчій прояв.

Параметри значущості категорій у групі III (IC) з ініціативним старанним типом прояву відповідальності значно відрізняються від попередньої групи. Так, на першому ранговому за значущістю місці знаходиться категорія «засіб оцінки і стимулювання». Таке ж саме рангове місце ця категорія має й у групі IV (C) зі старанним типом прояву відповідальності. У групі II (OB) ця категорія має 8 рангове місце. На другому місці знаходиться категорія «усвідомленість» (2 р.м.). Далі також можна простежити тенденцію: підряд розташувалися категорії уявлень про відповідальність як «чинник ризиків і проблем» 9,1% (3 р.м.), «джерело обов'язку» 8,2% (4 р.м.), «обов'язок» 7,1% (6 р.м.), «обмеження» 5,6% (7 р.м.). Цей перелік у взаємозв'язку з категорією «усвідомленість» на 2-му р.м., на перший погляд, може виглядати, як достатньо усвідомлене ставлення, але велика розбіжність у модусі «якостей і компетенцій особистості», які потрібні для виконання обов'язків і несення відповідальності, не дозволяють дійти такого висновку.

У групі IV (C) зі старанним типом прояву відповідальності (C) тенденції до перших за значущістю місць до категорії «засіб оцінки і стимулювання» (1 р.м.) додаються категорії «засіб досягнення влади» (2 р.м.) і «вольові якості» (3 р.м.). Наступні категорії визначають відповідальність як «усвідомленість» і «ресурс власного саморозвитку» (4 р.м. і 5 р.м. відповідно).

Категорія відповідальність як «чинник ризиків і проблем» має посідає шосте рангове місце з високими показниками значущості (8,5%). Лише на сьомому місці в цій групі за значущістю знаходяться визначення, які визначають відповідальність як «обов'язок» (5,3%). Порівняно з групою II (OB) подібні визначення перебували на верхніх сходинках у списках. Показник значущості в категорії з негативним змістом «абстрактно-асоціативні (негативні) визначення»

майже такий саме 5,2 % (8 р.м.). У цю тенденцію попадає показник відповідальності як «джерело обов'язку» (9 р.м.). Показники значущості наступних категорій різко знижуються, що унеможлиблює їх груповий аналіз.

Таблиця 4.4

Результати значущості (%) і рангове місце (r) категорій за методикою незакінченого речення «Відповідальність – це...»

№	Назва категорії	Значущість категорії (%) і рангове місце категорії (r)					
		II (OB) група		III (IC) група		IV (C) група	
		r	%	r	%	r	%
1	Модус «Формальні визначення»						
1.1	Академічні значення	22	1,1	19	0,9	17	0,8
1.2	Види обов'язків	12	3,3	14	2,7	15	1,2
1.3	Соціальні ролі	5	6,7	23	0,2	20	0,4
1.4	Абстрактно-асоціативні (позитивні)	23	0,9	16	1,6	19	0,6
1.5	Абстрактно-асоціативні (негативні)	20	1,9	21	0,5	8	5,2
2	Модус «Ставлення до когось/чого»						
2.1	Обмеження	2	10,4	7	5,6	14	1,3
2.2	Джерело негативних емоцій (позитивних)	3	7,3	11	4,1	13	1,7
2.3	Джерело позитивних емоцій (негативних)	17	2,2	17	1,3	18	0,7
2.4	Чинник ризиків і проблем	10	4,3	3	9,1	6	8,5
2.5	Джерело обов'язку	9	4,5	4	8,2	9	4,2
3	Модус «Контролю»						
3.1	Обов'язок	1	14,3	6	7,1	7	5,3
3.2	Засіб досягнення влади	11	3,7	12	3,4	2	12,3
3.3	Засіб оцінки і стимулювання	8	5,1	1	14,1	1	16,6
3.4	Засіб досягнення мети	19	2,0	18	1,1	23	0,2
3.5	Засіб маніпуляцій	14	2,4	9	5,1	12	2,5
4	Модус «Якостей і компетенцій особистості»						
4.1	Передбачення результатів діяльності	4	7,2	15	2,6	24	0,1
4.2	Ставлення до наслідків власної діяльності	17	2,2	20	0,8	21	0,3
4.3	Усвідомленість	21	1,8	2	11,1	4	9,1
4.4	Ресурс власного саморозвитку	18	2,1	13	2,8	5	8,7
4.5	Вольові якості	6	5,7	5	7,3	3	12,1
4.6	Старанність	15	2,3	22	0,3	16	0,9
4.7	Можливість управління процесом	13	3,2	10	4,6	11	3,3
5	Модус «Ставлення до життя»						
5.1	Позитивне ставлення до життя	7	5,4	8	5,4	10	3,8
5.2	Негативне ставлення до життя	24	0	24	0,1	23	0,2

Таким чином, на підставі порівняння й аналізу результатів значущості з ранговим місцем категорій характеристик відповідальності у групах з різним рівнем її прояву, можна

дійти висновку, що значущість, яку респонденти надають її характеристикам, має взаємозв'язок з особливостями особистісного прояву відповідальності. У цілому можна сказати, що відповідальність, частіше за все пов'язують із «обов'язком» або «джерелом обов'язку», саме це, на наш погляд, може свідчити про обмеження прояву творчості і ставитися до відповідальності як засобу самореалізації або потенціалу можливостей.

Висновки. Розроблена й описана типологія відповідальності, можливо, є попередньою, однак її принципова відмінність від звичайних класифікацій полягає в тому, що в її основу покладено уявлення про діалектику інер-інтра- і мета- просторів як спосіб об'єктивації, самовираження і здатності виходити за її межі. Типологічний підхід дозволяє не стільки визначити діагноз, скільки побудувати прогноз, на основі якого можлива організація заходів оптимізації або профілактики. Специфікою оптимізації процесу особистісного росту є прогноз критичних протиріч, що може бути основою будь-якого продуктивного процесу реорганізації чи реконструкції, оскільки відповідати за наслідки дії може лише їх причина. Готовність бути причиною якихось дій і готовність відповідати за їх наслідки психологічно нерозривні.

У результаті емпіричного дослідження особливостей відповідальності як інтегративного показника особистісної зрілості в трансформаційних умовах доведено, що домінуючим типом прояву відповідальності є старанний, у двох його проявах: ініціативно старанний тип прояву відповідальності (ІС) і старанний тип прояву відповідальності (ІС); оптимальний тип прояву відповідальності (ОВ) зустрічається майже у 20 % респондентів. Творчої відповідальності на етапі констатуючого дослідження не виявлено.

Результати контент-аналізу уявлень респондентів про особливості відповідальності, в цілому, відображають тенденцію, виявлену за допомогою кількісних показників. Найчастіше респонденти уявляють собі відповідальність як «обов'язок», «джерело обов'язку», «чинник оцінювання» і часто негативні, що може викликати обмеженість особистості у її творчому відповідальному прояві.

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз і реалізація емпіричної процедури дослідження дозволяють зробити такі висновки:

1. Аналіз ситуації транзитивності показує, що невизначеність у постійно змінюваній соціальній реальності породжує руйнування основних ціннісно-сміслових опор і орієнтирів, які є фундаментальними для розвитку особистості в стабільних умовах. Виявлено, що стрімкість соціокультурних змін і зростання нарцисичних тенденцій у суспільстві, руйнування почуття спільності й поява нових систем інтеракцій, висока динаміка життєдіяльності та невизначеність соціальних очікувань, що висуваються до особистості та її діяльності, вимагають від сучасної людини й швидкої перебудови у зв'язку з новими виникаючими задачами. Людина, з одного боку, набуває небувалих можливостей у побудові власної долі, можливість здійснювати вибір, але разом із тим, з іншого боку, і непосильний тягар екзистенційних проблем. Нами доведено, що процес становлення особистісної зрілості в ситуації транзитивності набуває певних ознак: людина опиняється перед необхідністю постійного «добудовування» свого Я, самозміни; безперервного соціального й особистісного самовизначення. Значущу роль в цьому відіграють процеси формування зрілої особистісної позиції та відповідальності.

На основі теоретичного аналізу наявних у психології уявлень про поняття, основні закономірності, критерії й умови формування особистісної зрілості виокремлено суттєві для особистісної зрілості аспекти, які стосуються її структурних, динамічних, функціональних особливостей і властивостей. У нашому дослідженні доведено, що саме особистісна зрілість надає можливість сприймати й адекватно інтерпретувати в ключі індивідуального розвитку сучасні соціальні експектації, найбільш затребувана й ефективна з точки зору суспільства для вирішення глобальних проблем розвитку людства в умовах підвищених ризиків, невизначеності.

2. Застосування системного підходу надає змогу розглядати особистісну зрілість як якісний стан системи, який

інтегрально характеризує її оптимальне функціонування в напрямку прогресивного розвитку та забезпечує відповідальне функціонування особистості як суб'єкта власного життя; як динамічний процес, тобто здатність до різнорівневих досягнень, а не досягнення певного рівня. Особистісна зрілість є проявом систем відкритого типу, у яких внутрішній порядок забезпечується обміном з середовищем енергією, інформацією, обмін (форма взаємодії) супроводжується ще й «породжуваним ефектом взаємодії», що виникає як результат взаємопереходу взаємодіючих сторін. Колишнє «зовнішнє» стає внутрішньою якістю системи, системною якістю, новоутворенням, яке перетворює систему, тобто ускладнює її системну організацію і робить її чутливою до інших змістів зовнішнього, які відповідають перетвореній колишньою взаємодією системі.

Інтегративною якістю особистісної зрілості ми вважаємо відповідальність, яка виявляється у спроможності прийняття обґрунтованих рішень у сфері своєї діяльності, власному житті й суспільстві в цілому, прояві наполегливості й сумлінності в їх реалізації й готовності прийняття результатів і непередбачених наслідків. Процес становлення особистісної зрілості як єдність процесів диференціації та інтеграції, які перетворюють систему на організоване, єдине ціле, являє собою закономірне ускладнення системної організації явища через трансцендентальність, коли постійний вихід відкритої системи за межі усталеного розуміється розширено – як властивості підсистем, що до нього входять.

3. На основі теоретико-методологічного аналізу нами розроблено соціально-психологічну концепцію становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій. У розробленій концепції чітко зазначені два аспекти статичний (типологія, структура, структурно-функціональна модель) і динамічний (функції, механізми, динаміка) і виявлені соціально-психологічні умови оптимізації процесу становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій.

Виявлено, що зріле функціонування особистості виявляється у творчій взаємодії з реальністю, адекватність якої забезпечується надситуативним управлінням і прийняттям відповідальності за свої дії та їх наслідки. Виявлено, що в основі зрілого прийняття

відповідальності особистості за себе і своє життя лежить прийняття своєї власної цінності (самоцінності). Особистісна зрілість за такої умови виконує функцію надситуативного спостерігача й координатора внутрішньої взаємодії із зовнішнім світом, що несе сутнісну (екзистенціальну) відповідальність. Доведено, що для зрілого прийняття відповідальності за себе і своє життя в інтрасуб'єктному просторі мають бути сформовані зріла ідентичність, рефлексія та здатність до надситуативної саморегуляції, які постають підсистемами в структурі особистісної зрілості. За таких умов відповідальність постає інтегративним показником особистісної зрілості. Виявлено, що самозапит є рефлексивною формою метапотреби особистості в самозміні, а становлення особистісної зрілості відбувається як рефлексивна самозміна системи власної суб'єктності і набуття відповідальності в результаті задоволення самозапиту як процесу оновлення системи особистісної зрілості.

До соціально-психологічних умов оптимізації процесу становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій ми відносимо:

- 1) усвідомлення особистістю об'єктивної потреби у власному розвитку/зростанні;
- 2) наявність соціальної ситуації індивідуального особистісного зростання. Соціальна ситуація завжди має індивідуальний відгук особистості на неї у вигляді самозапиту, який обумовлює своєрідну сенситивну чутливість особистості до неї. Своєрідне проживання її особистістю зумовлює конфлікт зовнішнього і внутрішнього і надає досвід набуття відповідальності, постає в ролі факторів і механізмів само зміни;
- 3) активізація соціально-психологічних механізмів взаємної відповідальності і відповідальної взаємотурботи як системотвірних чинників становлення особистісної зрілості забезпечує фасилітативний вплив як соціально-психологічний ресурс у проживанні індивідуальної ситуації особистісного росту і для виникнення нового досвіду. У ситуації особистісного росту відбувається набуття й реалізація відповідальності як суб'єктної якості, здійснення взаємовідповідальності та відповідальної турботи в інтерсуб'єктному просторі;

4) у процесі активізації соціально-психологічних механізмів взаємної відповідальності і відповідальної взаємотурботи важливо дотримуватися етапів роботи з травматичним досвідом.

Виявлено, що соціально-психологічні механізмами взаємної відповідальності і відповідальної взаємотурботи є механізми групової рефлексії, які створюють умови оптимізації розвитку особистісної зрілості і відповідальності.

4. У контексті дослідження особливостей становлення особистісної зрілості в сучасних умовах відзначено, що в Україні можна діагностувати наявність ключових форм як суспільного, так і політичного насильства. Надано характеристику національним особливостям проживання ситуації транзитивності як надзвичайно глибокої соціокультурної кризи, а деструктивність, спрямована зовні, є лише відображенням того, що спрямоване всередину, і таким чином виявляється. У контексті дослідження особливостей становлення особистісної зрілості відзначено, що деструктивність розглядається нами як самодетермінована відповідь особистості на поклик потенційних можливостей особистісного росту, самозміни та етапом у досягненні особистісної зрілості.

Виявлено, що національні особливості проживання ситуації транзитивності обтяжується, у тому числі, спадщиною посттоталітарного режиму. Проявом, успадкованим від тоталітарного режиму, є «активна несвобода», яка може бути притаманна як індивідуальному, так і колективному суб'єкту діяльності. Висунуто припущення, що інгібіційній форми взаємодії стають закріпленими на символічному рівні інтегрованості структури особистості, і тим самим впливають на процес деформації особистісної зрілості.

Розроблено програму оптимізації процесу становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій, яка містить у собі поєднання групової й індивідуальної форм роботи. Реалізація програмами надає можливість активізації соціально-психологічних механізмів інтергрупової рефлексії взаємовідповідальності й відповідальної турботи, що забезпечує фасилітативний вплив як соціально-психологічний ресурс у проживанні індивідуальної ситуації особистісного росту.

У роботі представлено аналіз окремих результатів експериментального дослідження особливостей прояву відповідальності як інтегративного показника особистісної зрілості в педагогічній діяльності. Доведено, що домінуючим типом прояву відповідальності є старанний у двох його проявах: ініціативно старанний тип прояву відповідальності (ІС) і старанний тип прояву відповідальності (ІС); оптимальний тип прояву відповідальності (ОВ) зустрічається майже у 20 % респондентів. Творчої відповідальності на етапі констатуючого дослідження не виявлено.

На основі рівнів розвитку відповідальності було проаналізовано тенденцію уявлень педагогів про відповідальність (контент-аналіз). У цілому, було виявлено, що респонденти уявляють собі відповідальність як «обов'язок», «джерело обов'язку», «чинник оцінювання» і часто негативно, що може викликати обмеженість особистості в її творчому відповідальному прояві.

Ефективність застосування програми оптимізації процесу становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій експериментально доведена й тому може бути рекомендована для застосування в практиці роботи психологічних служб.

Безумовно, дослідження не вичерпує всіх аспектів розглянутої проблеми. Перспективу подальших наукових пошуків становить необхідність визначення умов профілактики внутрішньоособистісних деструкцій, обумовлених ситуацією транзитивності.

Список літератури

1. Абрахам Ф.Д. Введение в теорию динамических систем: язык основных понятий; основная стратегия метамоделирования // Синергетика и психология. Тексты. Вып.1. – М.: МГСУ «Союз», 1997. – С. 252-276.
2. Абульханова К.А. Время личности и время жизни / К.А.Абульханова, Т.Н.Березина. – СПб.: Алетейя, 2001. – 304 с.
3. Абульханова К.А. Принцип субъекта в отечественной психологии // Психология: Журнал Высшей школы психологии. 2005. Т. 2, № 4. – С. 3-21 цит по <https://www.uniyar.ac.ru/upload/iblock/de0/2013-1.pdf> с.86
4. Аверьянов А.Н. Системное познание мира: Методол. проблемы.– М.: Политиздат, 1985. – 263с.
5. Аврамова Т.И. Личностно–ориентированные тренинги как метод коррекции самооотношения / Дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Воронежский государственный педагогический университет. – Воронеж, 2000. – 210 с. Режим доступа: <http://www.dslib.net/soc-psychologia/lichnostno-orientirovannye-treningi-kak-metod-korrekcii-samootnosheniya.html#1205892>
6. Адлер А. Наука жить. – К.: Port-Royal, 1997. – 288 с.
7. Активізація когнітивних процесів у спілкуванні: метод. посіб. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології; за ред. В.Т.Казміренка. – К.: «Міленіум», 2011. – 268 с.
8. Александрова Г.Г. Психологические критерии социальной зрелости личности в условиях современного российского общества / Дис.... канд. психол. наук: 19.00.13, 19.00.05 / Государственное образовательное учреждение профессионального образования «Казанский государственный университет». – Казань, 2004. – 150 с.
9. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания. – М.: Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 384 с.
10. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
11. Андерсон Дж. Когнитивная психология. – СПб.: Питер, 2002. – 496 с.

12. Андреев А.С. Фасилитация личностного роста: монография. – Симферополь: Н.Оріанда, 2012. – 212 с.
13. Анцыферова Л.И. Психология формирования и развития личности // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – С. 207-213.
14. Анцыферова Л.И. Некоторые теоретические проблемы психологии личности // Психология личности: сборник статей. – М.: ООО «Вопросы психологии», 2001. – С. 10-16.
15. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. – М.: Смысл, 2001. – 416 с. Режим доступа: https://www.sgu.ru/sites/default/files/.../asmolov_a_g_psihologiya_lichnosti_-91021.doc
16. Баканова А.А. Личностный кризис // Кораблина Е.П., Акиндинова И.А., Баканова А.А., Родина А.М. Искусство исцеления души: Этюды о психологической помощи: Пособие для практических психологов / Под ред. Е.П. Кораблиной. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена; Изд-во «СОЮЗ», 2001. – 319 с. Режим доступа:
17. Балл Г.О. До аналізу сутнісного змісту внутрішньої свободи особи // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. акад. С.Д.Максименка. – К.: Нора-друк, – Вип. 23, 2003. – С. 35-47.
18. Балык А.С., Цыбуленко О.П. Психологическая зрелость личности: теоретические концепции и подходы // Общество: социология, психология, педагогика. – Краснодар: Издательский дом «Хорс», 2016.
19. Баранова С.В. Концепція особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій // Проблеми політичної психології: зб.статей /НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; заг.ред. М.М.Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2017. – Вип. 5(19). – С. 126-133.
20. Баранова С.В. Види прояву психологічних реакцій осіб, постраждалих у наслідок травмуючих подій в Україні // Психологічна допомога особистості в кризових соціокультурних умовах: за наук. редакцією С.Д.Максименка, З.Г.Кісарчук. – К.: Логос, 2016 – С. 5-11.

21. Баранова С.В. Динаміка процесу особистісного зростання (на прикладі досвіду вимушених переселенців). [Електронний ресурс]/ С.В.Баранова // Особистість в умовах кризових викликів сучасності/ За ред. академіка НАПН України С.Д.Максименка. – К., 2016. – С. 433-441. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/704987/>

22. Баранова С.В. Екологічність психологічної допомоги у процесі розвитку особистості // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. – Том VII. Екологічна психологія. – Вип. 26. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. – С.24-30.

23. Баранова С.В. Особливості використання тренінгової форми роботи в процесі навчання дорослої аудиторії //Освіта на Луганщині. Науково-методичний журнал. № 1 (24), 2006. – С. 48-53.

24. Баранова С.В. Особливості особистісної ідентифікації в період трансформації суспільства // Актуальні проблеми психології: Екологічна психологія: Збірник наукових праць / За ред. Максименка С.Д. – Т.7. – Вип. 20. – Ч. 1 – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. – С. 29-35.

25. Баранова С.В. Особливості турботи особистості про себе як показник особистісної зрілості //Теоретичні і прикладні проблеми психології. Збірник наукових праць СНУ ім. В.Даля № 2 (37), 2015. – С. 74-81.

26. Баранова С.В. Особливості формування «схеми тіла» особистості у процесі онтогенезу // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / За ред. С.Д.Максименка. – Том X, Вип.13. Київ-Кіровоград: ДП «Інформайцно-аналітичне агенство», 2009. С. 46-55.

27. Баранова С.В. Порівняльний теоретичний аналіз щодо особливостей процесів особистісного розвитку й особистісного зростання // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. – Ніжин: видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2011. – Т.10, в. 20. – С. 40-47.

28. Баранова С.В. Професійна відповідальність в управлінській діяльності (соціально-психологічний аспект):

Монографія. – Луганськ: Видавництво «Світлиця», 2006. – 200 с.

29. Баранова С.В. Психологічні особливості сприйняття часу зрілої особистості // Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г.С.Костюка (19-20 квітня 2010 року). – Т.ІІІ. – К.: ДП «Інформайічно-аналітичне агенство», 2010. – С. 368-370.

30. Баранова С.В. Відповідальність як репрезентація архітектури внутрішнього світу особистості//Психологічні перспективи. Східноєвропейський національний університет ім.Л.Українки. Випуск 29. – Луцьк, 2017. – С.10-21.

31. Бевз Г.М. Использование системного подхода и метода символдрамы в лечении энкопреза, Символ и Драма: сцена психотерапевтического пространства: Ил. сб. науч.-практ. статей 3 / МОО СРС; под ред. Р.П.Еслюка. – Харьков: Новое слово, 2002, с. 117-124.

32. Беликов В.А. Образование. Деятельность. Личность. – М.: Академия Естествознания, 2010. – 339 с.

33. Белинская Е.П. Идентичность личности в условиях социальных изменений/ Дис. докт. психол. наук: 19.00.05 / Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова. – Москва, 2006. – 419 с.

34. Белорусов С.А. Духовная зрелость личности и отношение к смерти // Психология старости: хрестоматия. – М.: Бахрах-М, 2004. – С. 695-717.

35. Белых Т.В. Психологические закономерности динамики субъектных свойств в структуре индивидуальности. / Дис. докт. психол. наук: 19.00.01 / Ставропольский государственный университет. – Ставрополь, 2004. – 419 с.

36. Беттельхейм Б. Просвещенное сердце / пер. с англ. М.Максимова // Человек. – М., 1992. – № 2 – 6.

37. Бех І.Д. Відповідальність особистості як мета виховання// Початкова школа. – 1994. – № 9. – С. 4-8.

38. Бим-Бад Б.М. Педагогический энциклопедический словарь [Текст] / Б.М.Бим-Бад. М.: Изд-во «Большая Российская энциклопедия», 2008. – 528 с.

39. Блауберг И.Б. Становление и сущность системного подхода / И.Б.Блауберг, Э.Г.Юдин. – М.: Наука, 1997. – 226 с.

40. Богаченко В.В. «Самость» как атрибут целостности субъекта социального действия и ее социокультурные уровни формирования // Труды БГТУ. Серия 6: История, философия. – Минск: Белорусский государственный технологический университет, №5, 2015. – С.140-145. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/samost-kak-atribut-tselostnosti-subekta-sotsialnogo-deystviya-i-ee-sotsiokulturnye-urovni-formirovaniya>

41. Бодалев А.А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения. – М.: Флинта; Наука, 1998. – 168 с.

42. Бодров В.А. Профессиональная зрелость человека (психологические аспекты) // Феномен и категория зрелости в; психологии. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – С. 174-197.

43. Боднар А.Я. Психолого-педагогічний аналіз проблеми суб'єкта та суб'єктності в процесі становлення професійної суб'єктності майбутнього вчителя / А.Я.Боднар, Ю.В.Журат // Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. – Т. 149, 2013. – С. 37-43. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMApp_2013_149_9

44. Бондарчук О.І. Психологічна підготовка керівників освітніх організацій до діяльності в умовах змін: гуманістично-ціннісний підхід // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка. – 2014. – №121. – С. 38-43.

45. Бондарчук О.І. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності // Автореф. дисс. докт. психолог. наук: 19.00.05 / Академія педагогічних наук України, Інститут психології ім. Г.С.Костюка. – К., 2008. – 38 с.

46. Бондаревська І.О. Гендерна ідентичність жінок-менеджерів: монографія. – Дніпропетровськ: Інновація, 2011. – 224 с.

47. Борец Ю.В. Социально-психологические контуры в исследовании гражданской компетентности // Гуманитарный вектор. Серия: педагогика, психология. – Чита: Забайкальский государственный университет. – 2014. – №1(37). – С.100-107. Режим

доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-psihologicheskie-konturyv-issledovanii-grazhdanskoj-kompetentnosti>

48. Борисенко О.М., Ріжок В.В. Оптимізм як показник емоційної зрілості особистості//Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. №1, 2017. – С. 162-168. Режим доступу: http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsp/01_2017/20.pdf

49. Брантова Ф.С. Представления о психологически зрелой личности в сознании людей разного возраста. / Дис. канд. психол. наук: 19.00.01 /Современная гуманитарная академия. – М., 2011. – 247 с.

50. Братченко С.Л., Миронова М.Р. Личностный рост и его критерии. Психологические проблемы самореализации личности. СПб., 1997. – С. 38-46 <http://psylib.org.ua/books/brami01/index.htm>

51. Бубер М. Два образа веры. – М.: Республика, 1995. – 464 с.

52. Буянов М.И. Психический инфантилизм: краткая история и современное состояние проблемы // Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С.Корсакова. – Вып. 10, 1971. – С. 1579-1588.

53. Васильченко О.М. Застосування структурно-функціонального підходу до аналізу соціальної поведінки особистості / О.М.Васильченко // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. – К.: 2010. – Т. 9, випуск 5. – С. 103-114.

54. Васильченко О.М. Репродуктивна поведінка особистості. Соціально-психологічний аналіз: монографія. – Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2013. – 547 с.

55. Васютинський В.О. Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К.: Київ, славіст. ун-т, 2005. – 207 с.

56. Васютинський В.О. Психологічна правда про індивідуалізм і колективізм: монографія / В.О.Васютинський; НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2016. – 138 с. Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/705479/1/VasutMonIng2016.pdf>

57. Васютинський В.О. Психологічні ознаки спадкування стилю життя в групах із різним матеріальним статусом /

В.О.Васютинський // Актуальні проблеми практичної психології: зб. наук. праць. – Херсон, 2012. – Ч. 1. – С. 80-83.

58. Васютинський В.О. Статеві-вікові особливості свідомості та поведінки носіїв різного матеріального статусу / В.О.Васютинський // Вісник Одеського національного університету. – Т. 16. – Вип. 11, част.1. – Одеса, 2011. – С. 201-209.

59. Вильке Э. Стили проведения психотерапевтической работы в символдраме / Пер. с нем. Я.Л.Обухова. В: Типология личности в символдраме и других методах психотерапии. Сборник научных работ. Ставрополь: Графа, 2009. – С. 6-13.

60. Вильке Э. Символдрама – это творчество, Символ и Драма: сцена психотерапевтического пространства: Сб. науч.-практ. статей МОО СРС/ под ред. Р.П.Еслюка. – Харьков: Новое слово, 2002, – С. 7-10.

61. Винославська О.В. Розвиток соціальної відповідальності майбутніх інженерів у процесі професійної підготовки в технічному університеті / О.В.Винославська, О.С.Ковальчук // Вісник НТУУ “КПІ”: Філософія. Психологія. Педагогіка”. – №2(35), 2012. – С. 87-94. Режим доступу: http://www.novyn.kpi.ua/2012-2/Vynoslavska_Kovalchuk.pdf

62. Вовк А.О. Психологічні чинники екзистенціальної фрустрації особистості / Дис...канд. психол. наук: 19.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2006. – 177 с.

63. Волошок О.В. Психологічний аналіз проблеми тривожності особистості // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – Вип.10. – С.120-128. Режим доступу: <http://problemps.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/58/2017/06/10-13.pdf>

64. Воюшина Е.А. Подходы к определению критериев зрелости личности // Актуальные вопросы современной психологии: материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Краснодар, февраль 2017 г.). – Краснодар, издательский дом «Новация», 2017. – 64 с.

65. Выготский Л.С. Проблемы развития психики: Собр. Соч., Т.3. – М.: Изд-во «Педагогика», 1983. – 368 с.

66. Галян І. Психологія вибору особистості у ситуації невизначеності // Проблеми гуманітарних наук. Психологія. – 2015. – Вип. 37. – С. 137-149. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgn_ps_2015_37_14

67. Ганзен В.А. Системные описания в психологии. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 176 с.

68. Гейко Є.В. Соціально-психологічні основи цілісності особистості: дис.... докт. психол. наук: 19.00.05 / Є.В.Гейко; Східноукраїнський національний університет ім. В.Даля. – Северодонецьк, 2017. – 385 с. Режим доступу: <https://snu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/10/Gejko-ЄЕ.V.-dysertatsiya.pdf>

69. Герасіна Л.М. Насильство як соціальна деструкція // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, № 1148, 2015 р. – С. 35-40. Режим доступу: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/4464/4036>

70. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века. (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций) [Текст] / Б.С.Гершунский. – М.: Совершенство, 1998. – 608 с.

71. Главатских М.М. К проблеме изучения понятия социально-психологической зрелости личности // Вестник Оренбургского государственного университета. – Оренбург, № 7 (182), 2015. – С 94-97.

72. Гончаров М.А. Операционализованный Психодинамическая Диагностика (ОПД)-2. Руководство по диагностике и планированию терапии. – М.: Академический Проект; Культура, 2011. – 454 с.

73. Горбунова О.В. Социальная зрелость и черты характера личности // Самарский научный вестник. – Самара: Самарский государственный социально-педагогический университет, №4(5), 2013. – С. 54-57. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-zrelost-i-cherty-haraktera-lichnosti>

74. Горбунова В.В. Психологія командотворення: ціннісно-рольова парадигма: дис.... докт. психол. наук: 19.00.05 / В.В.Горбунова; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Київ: [б. в.], 2014. – 389 с.

75. Горелова Г.Г. Личность и профессия: профессионально-личностная реадaptация в условиях «тройного» кризиса. – Челябинск: Изд-во Челяб. гос. пед. ун-та, 2001. – 401 с.

76. Горностай П.П. Психологічний феномен «Ми». Соціальна психологія. Київ, 2006. № 2. С. 88-96.

77. Горностай П.П. Динамічні процеси в малій групі та проблеми групової психіки. Наукові студії з соціальної та політичної психології. Київ, 2009. Вип. 23 (26). С. 37-46.

78. Горностай П. П. Концепція групової взаємодії в навчально-терапевтичних групах. Наукові студії із соціальної та політичної психології. Київ, 2016. Вип. 37 (40). С. 125-136.

79. Горodяненко В. Социальная деструктивность: виды, механизмы и факторы актуализации // Український соціологічний журнал. – К., 2015. – №1-2. – С.71-74.

80. Григорьев Д.В. Этика ответственности и возвращение воспитания // Отечественная и зарубежная педагогика. – 2017. – Т. 2. – №1(36). – С.57-63. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/etika-otvetstvennosti-i-vozvraschenie-vospitaniya>

81. Губман Б.Л. Западная философия культуры XX в. Тверь: Леан, 1997. – 287 с.

82. Гудзовская А.А., Шпунтова В.В. О компонентах личностной зрелости // Российский психологический журнал. – Том 13, №2, 2016. – С.36-46. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-komponentah-lichnostnoy-zrelosti>

83. Гудзовская А.А. Социально-психологическое исследование становления социальной зрелости / Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Самарский государственный педагогический университет. – Самара, 1998. – 20 с.

84. Гуменюк О.Є. Психологічний аналіз громадянської відповідальності особистості // Психологія і суспільство. – №4, 2007. – С. 81-92. Режим доступа: <http://pis.tneu.edu.ua/index.php/pis/article/view/321/321>

85. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – СПб.: Кристалл, 2001. – 640 с. Режим доступа: http://www.bim-bad.ru/docs/gumiljev_lev_ethnogenesis.pdf

86. Гурьева В.А. Психопатология подросткового возраста. – Томск: Изд-во ТГУ, 1994. – 310 с.

87. Гусев А.И. Толерантность к неопределенности: проблематика исследований. (Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – №8 – С. 75-80.

88. Гусев А. І. Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості / Автореф. дис...канд. психол. наук: 19.00.05 / Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського. – Одеса, 2009. – 20 с.

89. Гусев А.І. Толерантність до невизначеності як чинник формування професійної ідентичності майбутнього психолога // XI Міжнародна міждисциплінарна науково-практична конференція «Простір арт-терапії: ресурси зцілення». Державний вищий навчальний заклада «Університет менеджменту освіти» НАПН України. – К., 2014. – С. 40-43. Режим доступу: http://lib.iitta.gov.ua/8387/1/Гусев_тези%20ТН.pdf

90. Даль В.И. Большой толковый словарь русского языка. – М.: АСТ, 2010. – 815 с.

91. Данилюк І.В. Мова як чинник згуртованості групового «Ми» // Соціальна психологія. – К., 2008. – №1. – С. 105-112.

92. Дементий Л.И. Ответственность личности как свойство субъекта жизнедеятельности / Дис... докт. психол. наук: 19.00.01 / Высшая школа экономики. – М., 2005. – 357 с. Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/otvetstvennost-lichnosti-kak-svoistvo-subekta-zhiznedeyatelnosti>

93. Деркач А.А. Акмеология: учебник. – М.: Изд-во РАГС, 2006. – 424 с.

94. Деструктивность. [Электронный ресурс]. Режим доступу: <https://womanadvice.ru/destruktivnost>

95. Дитинство – неймовірно важливий момент. Кейт Міддлтон запустила кампанію з підвищення самооцінки дітей. Режим доступу: https://nv.ua/ukr/style/showbiz/news_shb/ditinstvo-nejmovirno-vazhlijiv-moment-kejt-middlton-zapustila-kampaniju-z-pidvishchennja-samoosinki-ditej-2449953.html

96. Дідик Н.М. Професійно значущі характеристики особистісної зрілості майбутніх психологів. / Дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова. – Київ, 2012. – 356 с.

97. Дідик Н.М. Модель професійно значущих характеристик

особистісної зрілості майбутніх психологів // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д.Максименка, Л.А.Онуфрієвої. – Вип. 15. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. С. 153-162.

98. Дозорцева Е.Г. Аномальное развитие личности у подростков с противоправным поведением. – М.: Изд-во ГНЦ ССП им. В.П.Сербского, 2004. – 352 с. Режим доступа: <http://psychlib.ru/resource.php/pdf/documents/DAR-2004.pdf>

99. Долінська Ю.Г. Самоактуалізація особистості майбутнього психолога у процесі професійної підготовки / Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / НПУ імені М.П.Драгоманова, К., 2000. – 196 с.

100. Донченко О. А. Фрактальність психіки і суб'єктність // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В.О.Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 117-144. Режим доступа: tatenko_v_o_lyudina_sub_iekt_vchinok

101. Донченко О.А. Архетиповий менеджмент: монографія / О.А.Донченко; НАПН, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 264 с.

102. Донченко О.А. Небезпеки психосоціального простору // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: Зб.наук.праць. – К., 2007. – Вип. 5-6. – С. 135-143.

103. Донченко О.А. Структура психіки як колективне несвідоме // Соц. психологія, 2008. – №2(28) – С. 3-15.

104. Дробницький О.Г. Проблемы нравственности. М.: Наука, 1977.

105. Дроздов О.Ю., Скок М.А. Проблеми агресивної поведінки особистості: Навчальний посібник. – Чернігів: ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка, 2000. – 156 с.

106. Дружинин Д.Л., Ванярхо В.Г. Синергетика и методология системных исследований // Системные исследования. Ежегодник. – 88. – М., 1989. – С. 283-303.

107. Дусавицкий А.К. О соотношении понятий индивидуального и коллективного субъекта деятельности. / Психологическая наука и образование. М. № 2 2002 г. С. 5-14.

108. Дусавицкий А.К. Развивающее образование и открытое общество. / «Директор школи». № 4, 2003. С. 70-79.

109. Духневич В.М. Розроблення і проведення соціально-психологічних тренінгів: що маємо? / В.М.Духневич // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – К., 2010. – Вип. 24 (27). – С. 284-294.

110. Духневич В.М. Соціальний діалог з позиції когнітивного спілкування / В.М.Духневич // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер.: Психологічні науки. – 2013. – Вип. 114. – С. 80-84. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VchdpuPH_2013_114_18.pdf

111. Духневич В.М., Циганенко Г.В. Готовність до участі в процесах перетворення суспільства і політичні настановлення: перспективи досліджень / В.М.Духневич, Г.В.Циганенко // Інтеграційні процеси в суспільстві та політичний вибір особистості: Монографія / За ред. В.П.Казміренка. – К.: Міленіум, 2008. – С. 319-328.

112. Дьоміна Г.А. Особливості поведінкового компонента в структурі особистісної зрілості старшокласників стосовно подружнього життя. / Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. – Серія 12: Психологія. – Вип. 7(31). – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2005 – С. 70-78.

113. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психологический словарь – справочник. – Минск: Харвест, Москва: АСТ, 2001. – С. 130.

114. Емельянова М.А. Концепция развития интегративной зрелости будущего социального педагога // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2004. – № 12. – С. 47-56.

115. Емельянова М.А. Становление профессиональной зрелости социального педагога / М.А.Емельянова. – Волгоград: ВГИПКРО, 2004. – 354 с.

116. Есюк Р., Янская Л. История отечественной психологии Украины. Режим доступу: http://psyroad.com/izglubiny-vekov/izglubiny_stat/345-istoriya-otechestvennoy-psihologii-ukrainy.html

117. Жадан І.В. Цінності в структурі політичної картини світу молоді: концептуальні засади дослідження / І.В.Жадан // Науковий теоретико-методологічний і прикладний

психологічний журнал «Психологія особистості». – Івано-Франківськ: Гостинець, 2013. – № 4. – С. 189-197.

118. Журавлев А.Л. «Социально–психологическая зрелость»: попытка обосновать понятие // Феномен и категория зрелости в психологии. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – С. 198-222.

119. Журавлев А.Л. Социально–психологическая зрелость: обоснование понятия // Психологический журнал. – №2, 2007. – С. 44-54.

120. Завгородня О.В. Особистість: шляхи досягнення зрілості / О.В.Завгородня // Практична психологія та соціальна робота: наук.-практ. освітньо-метод. журнал. – 2010. – № 12. – С. 11-17.

121. Зазимко О.В. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості в юності // Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості: монографія / за ред. Н.В.Чепелевої. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. С.119-141.

122. Заксе У. Травмасинтез при допомозі травмаекспозиції. В: Типологія личности в символдраме и других методах психотерапии. Сборник научных работ. Ставрополь: Графа, 2009. С. 101-111.

123. Зарецька О.О. Життєві контексти особистісного зростання дорослих // Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості: монографія / за ред. Н.В.Чепелевої. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. С.141-157.

124. Засади когнітивної психології спілкування // В.П.Казмиренко, В.М.Духневич, О.Ю.Осадько / за наук. ред. В.П.Казмиренка; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 390 с. Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/9030/1/Kazmirenko-mono.pdf>

125. Зейгарник Б.В. Очерки по психологии аномального развития личности / Б.В.Зейгарник, Б.С.Братусь. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 169 с.

126. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании // Ректор вуза. – 2005. – №6. – С. 13–29.

127. Зиновьева А.А. Диалог с другим: М.Бубер и М.М.Бахтин // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. – Тула: Тульский госуд. ун-т, 2011. – С. 40-49.

128. Злишков В.Л. Ідентифікація та самоідентифікація як первинні та вторинні чинники саморозвитку особистості педагога // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць. – Київ, № 1(19), 2007. – С. 77-82. Режим доступу: http://novyn.kpi.ua/2007-1/05_Zlivkov.pdf

129. Злоказов К.В. Деструктивность и идентичность личности // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения РАН. – Екатеринбург: Институт философии и права Уральского отделения РАН, Том 14, вып. 2, 2014. – С. 61-73. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/v/destruktivnost-i-identichnost-lichnosti>

130. Знаков В.В. Психология субъекта А.В.Брушлинского в феноменологическом поле идентичности // Личность и бытие: субъектный подход. – М: Изд-во ИП РАН, 2008. – С. 34.

131. И Гиль Сон. Динамика объектных отношений в процессе психоаналитической диагностики пациентов с шизоаффективным и аффективным психозами / Дис... канд. психол. наук: 19.00.04 / Московский государственный университет. – М., 2004. – 212 с.

132. Иващенко А.В., Страва Тадеуш. Академическая зрелость студентов. – М.: Социум, 2000. – 164 с.

133. Йегер В. Пайдейя. Воспитание античного грека (эпоха великих воспитателей и воспитательных систем). Том 2. / Пер. с нем. М.Н.Ботвинника. – М.: Греко-латинский кабинет Ю.А.Шичалина, 1997. – 336 с.

134. Ильин Е.П. Психология взрослости. – СПб.: Изд-во «Питер», 2012. – 469 с.

135. Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології: [монографія] / [М.М.Слюсаревський, В.В.Жовтянська, М.М.Скорик, Н.В.Хазратова та ін.]; за наук. ред. М.М.Слюсаревського; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 360 с.

136. Йоманс Э. Самопомощь в мрачные периоды. // В кн.: Психосинтез и другие интегративные техники психотерапии. / Под ред. А.А.Бадхена, В.Е.Кагана. М.: Смысл, 1997. – С. 108-136.

137. Кабрин В.И. Коммуникативный мир и транскоммуникативный потенциал личности // Коммуникативный мир личности и проблемы ее социально-психологической культуры. – Томск: Издательство Томского университета, 1991. – 248 с.

138. Кабрин В.И. Транскоммуникация и личностное развитие: Психология коммуникативного развития человека как личности. Томск: Издательство Томского университета, 1992. – 255с.

139. Казміренко В.П. Дослідження когнітивного спілкування в прикладних завданнях психології// Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – К., 2009. – Вип. 23 (26). – С. 101-117.

140. Калитиевская Е.Р., Леонтьев Д.А., Осин Е.Н., Бородкина И.И.Смысл, адаптация и самодетерминация у подростков // Вопросы психологии. – 2007. – №2. – С. 68-79.

141. Калюжна Є.М., Вовна А.М., Тривожність та її значення у виникненні інфантильного неврозу // Проблеми сучасної психології. – № 1, 2013. – С. 29-33. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2013_1_7

142. Каменева Л.В. Передумови досягнення професійної зрілості психологами-практиками// Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д.Максименка, Л.А.Онуфрієвої. – Вип. 15. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – С. 212-221.

143. Карандашева В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. – СПб.: Речь, 2004. – 70 с.

144. Карикаш В. Трєдина природа суб'єктивного / Владимир Карикаш//Позитум Украина: науч.-практ. ж-л. – 2013. – № 5. – С. 43-54.

145. Карпенко Є.В. Аксіопсихологічний формат позитивної психотерапії / Є.В.Карпенко, З.С.Карпенко // Науковий часопис

НПУ ім. М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: зб. наук. праць. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2009. – № 26 (50). – Ч. II. – С. 36-39.

146. Карпенко Є.В. Трансформація захисних механізмів у процесі самоактуалізації особистості / Автореф. дис.... канд. психол. наук: 19.00.01 / Є.В.Карпенко; Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – Київ: [б. в.], 2012. – 20 с.

147. Карпов А.В. Рефлексивность как психологическое свойство и методика ее диагностики / А.В.Карпов // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 5. – С. 45-57.

148. Карпов А.В. Метасистемная организация уровней структур психики. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. – 504 с.

149. Кирмач Г.А. Виховання у старшокласників цінності іншої людини в позаурочній діяльності / Автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Ін-т проблем виховання Нац. акад. пед. наук України. – Київ : [б. в.], 2013. – 19 с.

150. Кисарчук З.Г.; Юрченко Т.П. Символдрама в українській практичній психології. В: Практична психологія в контексті культур: Збірник наукових праць / Відп. ред. З.Г.Кисарчук. – Київ: Ніка-Центр, 1998. – С. 185-190.

151. Клейберг Ю.А., Конорева Л.А. Теоретические и прикладные аспекты социальной психологии девиантного поведения / Ежегодник Российского психологического общества. Материалы III Всероссийского съезда психологов (25-28 июня 2003). – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2003. – 407 с.

152. Климчук В.О. Мотиваційний дискурс особистості в інтеракційному просторі: дис. ... докт. психол. Наук / В.О.Климчук; – Київ: [б.в.], 2015. – 412 с.

153. Климчук В.О. Мотиваційні конфлікти особистості: модель психологічної допомоги / Віталій Климчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 8. – С. 17-21.

154. Клочко А.В. Проблема личности в психологии в контексте понимания человека как открытой системы. / Дис. канд. психол. наук: 19.00.01 / Барнаульский государственный педагогический университет. – Барнаул, 2001. – 167 с.

155. Кляйн М. Развитие в психоанализе. – М.: Академический проект, 2001. – 512 с.
156. Князева Е.Н. Эдгар Морен в поисках метода познания сложного. Режим доступа: <https://nandzed.livejournal.com/5330089.html>
157. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомирі. – СПб.: Алетейя, 2002.– 414 с.
158. Коваленко М.И. Пассионарность как психологический феномен // Психологические проблемы самореализации личности. Вып. 2 / Под ред. А.А.Реана, Л.А.Коростылевой. Спб.: Изд-во С.-Петербурга. Ун-та, 1998. – С. 67-79.
159. Ковтун Н.М. Тероризм як неконвенційна форма політичної активності у контексті аналізу індивідуальної та суспільної волі / Н.М.Ковтун // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2015. – Вип. 61. – С. 90-99. Режим доступа: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/gvzdia_61_90_99.pdf
160. Кожарова Т. В. Понятие заботы в творчестве М.Фуко и М.Хайдеггера // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2007. – Сер. 6. – Вып. 2.4.1. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-zaboty-v-tvorchestve-m-fuko-i-m-haydeggera>
161. Козаченко О.В. Роль внутрішньоособистісних конфліктів у формуванні соціальної зрілості студентської молоді. / Автореф. дис...канд. психол. наук: 19.00.05 / Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2013. – 20 с.
162. Кокорина Ю.Е. Трансформация системы защитных механизмов психики в системе «экзистенциальный кризис – субъект» // Фундаментальные и прикладные исследования в практиках ведущих научных школ. – 2014. – № 4. – С. 46-61. Режим доступа: <http://fund-issled-intern.esrae.ru/pdf/2014/4/48.pdf>
163. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: Монографія. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агенство», 2012. – 200 с.
164. Колесникова И.Е. Механизм смыслогенеза личности в онтогенезе: морфогенетический и онтологический контекст:

монографія / І.Е.Колесникова; Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2011. – 205 с.

165. Комар Т.В. Формування соціально-професійної зрілості фахівців: провідні аспекти післядипломної освіти // «Молодий вчений» № 9 (12). 2014. – С. 173-176.

166. Компетентнісний підхід у сучасній освіті / під ред. О.В.Овчарук. – К.: Вид-во К. І. С., 2004. – 112 с.

167. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание / И.С.Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 151 с.

168. Кондрашенко В.Т. Общая психотерапия. – М.; Ин-т Психотерапии, 2001. – 454 с. Режим доступа: <http://www.klex.ru/8ya>

169. Корнилова Т.В. Психология риска и принятия решений. М.: Аспект Пресс, 2003. – 286 с.

170. Коростелина К.В. Структура и динамика системы социальной идентичности. / Дис... докт. психол. наук: 19.00.05 / Таврический Национальный университет им. В.И.Вернадского. – Симферополь, 2003. – 259 с.

171. Коростылева Л.А. Психология самореализации личности: основные сферы жизнедеятельности. / Дис... докт. психол. наук: 19.00.01 / Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб, 2001. – 398 с.

172. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии. – В кн.: Методологические и теоретические проблемы психологии. М., 1969. – С. 118-152.

173. Котье-Бирнбахер Л. Символдрама в коучинге и организованном консультировании. Режим доступа: symboldrama.ru/category/symboldrama1/

174. Кочарян О.С. Емоційна зрілість особистості: дослідження феномену / О.С.Кочарян, М.А.Півень // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського. Серія: Психологічні науки. – 2012. – Т. 2, Вип. 9. – С. 140-144. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdups_2012_2_9_29

175. Кочетов Я. Газлайтинг: насилие, о котором не говорят// Режим доступа: <http://www.psychologies.ru/standpoint/gazlayting-nasilie-o-kotorom-ne-govoryat/>

176. Кочубейник О.М. Автентичність особистості і її життєвому світі: модуси, процеси, статуси: монографія / О.М.Кочубейник. – К.: Видавництво педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, 2010 а. – 272 с.

177. Кочубейник О.М. Автентичність особистості в інтерсуб'єктивному просторі // Автореф. дис.... д-ра псих. наук: 19.00.05 – соціальна психологія, психологія соціальної роботи / Інститут соціальної та політичної психології НАПН України – К.: [б. в.], 2011. – 49 с.

178. Кочубейник О.М. Дискурс кризового суспільства: емоційне навантаження полюсів. Особистість в умовах кризових викликів сучасності: Матеріали методологічного семінару НАПН України (24 березня 2016 року) / За ред. академіка НАПН України С.Д.Максименка. Київ, 2016. – С. 315–322.

179. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования / Р.Кочюнас. – М.: Академический проект, 1999. – 240 с.

180. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2005. – 940 с. Режим доступу: <https://www.twirpx.com/file/371534/>

181. Краткий психологический словарь / под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. Ростов–на–Дону: Феникс, 1999. – 512 с.

182. Круглова Н.В. Актуализация толерантности к неопределенности в эпоху кризиса // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. – СПб.: Изд-во РГПУ им. Герцена, 2009. – №110. – С. 298-304. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualizatsiya-tolerantnosti-k-neopredelennosti-v-epohu-krizisa>

183. Кудрявцев И.А. Смысловая сфера несовершеннолетних с психическими расстройствами, совершивших насильственные правонарушения // Психологический журнал. – № 3, Т. 23, 2002. – С. 54-62.

184. Кули Чарльз Х. Человеческая природа и социальный порядок. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 320 с.

185. Куницын А.Г. Философия запада через понятие «забота» // Вестник Челябинского государственного университета. – №1 (397), 2017. – С. 70-72. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/filosofiya-zapada-cherez-ponyatie-zabota>

186. Купченко В.Е. Особенности характеристик жизненного пути у лиц с различным типом ответственности / Дис...канд. психол. наук: 19.00.01 / Омский государственный университет. – Омск, 2004. – 180 с.

187. Кучманіч І.М., Сіра К.Ю. Взаємозв'язок зрілості особистості з усвідомленістю факту батьківства // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського. Серія: Психологічні науки. – 2014. – Вип. 2.13. – С. 102-107. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdups_2014_2.13_19

188. Лавренко О.В. Освітній простір вищого навчального закладу як чинник становлення основ економічної культури особистості студента // Соціально-психологічні закономірності становлення економічної культури молоді: монографія / В.В.Москаленко, О.В.Лавренко, Н.М.Дембицька, І.К.Зубіашвілі [та ін.]; за ред. В.В.Москаленко – К.: Педагогічна думка, 2015. – С. 104-112.

189. Лазарева Е.Ю., Николаев Е.Л. Система многоуровневой адаптации личности при болезни // Вестник психиатрии и психологии Чувашии. – Чебоксары, 2012. – № 8. – С. 93-104.

190. Лазоренко Б.П. Асоціальні практики життєконструювання проблемної молоді в інформаційному суспільстві / Б.П.Лазоренко // Наук. студ. із соц. та політ. психології: зб. статей / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології; [ред. рада: М.М.Слюсаревський (голова), В.Г.Кремень, С.Д.Максименко та ін.]. – К.: Міленіум, 2013. – Вип. 33(36). – 348 с. – С. 307-315.

191. Лазоренко Б.П. Взаємозв'язок несвідомого і свідомого в практиках особистісного життєконструювання проблемної молоді / Б.П.Лазоренко // Психологічні перспективи: зб. наук. ст. / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Золоті ворота, 2012. – 348 с. – (Спецвип.: “Психологія професійної діяльності працівників соціальної сфери”). – С. 290-296.

192. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе / пер. с фр. А.К.Черноглазова. Москва: Гнозис, 1995. – 192 с.

193. Лактионов А.Н. Координаты индивидуального опыта. – Харьков: 2010. – 366 с.

194. Ларіна Т.О. Особистісні стабілізаційні практики життєконструювання: наративний аналіз / Т.О.Ларіна // Психологічні перспективи. – К.-Луцьк, 2014. – Вип. 24. – 364 с. – С. 184-194.

195. Ларіна Т.О. Ризикування як соціально-психологічна практика життєконструювання особистості / Т.О.Ларіна // Наук. студ. із соц. та політ. психол.: зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; [ред. рада: М.М.Слюсаревський (голова), В.Г.Кремень, С.Д.Максименко та ін.]. – К.: Міленіум, 2013. – Вип. 32(35). – 396 с. – С. 121-128.

196. Лебедик Н.П. Индекс социальной зрелости ученика как показатель результативности воспитания // Воспитательная работа в школе: деловой журн. зам. дир. по воспит. работе. – М., №6, 2012. – С. 66-71.

197. Лебединская К.С. Актуальные проблемы диагностики задержки психического развития детей. – М.: Изд-во «Педагогика», 1982. – 128 с. Режим доступа: <http://lib.mgppu.ru/oracunicode/index.php?url=/notices/index/IdNotice:18343>

198. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды / Курт Левин: [пер. с англ.] – М.: Смысл, 2001. – 572 с.

199. Левківський М.В. Відповідальність особистості у суб'єкт-суб'єктній взаємодії // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Збірник наукових праць. – Київ-Житомир: Вид. центр ЖДУ, Кн. II, 2004. – С. 80-84.

200. Лейнер Х. Кататимное переживание образов / Пер. с нем. Я.Л.Обухова. – М.: «Эйдос», 1996. – 254 с.

201. Лейнер Х. Основные принципы и терапевтическая эффективность метода направленного аффективного воображения (НАВ) / Пер. с англ. И.И.Нагорной, З.Г.Кисарчук под ред. З.Г.Кисарчук. В: Из архива Ханскарла Лейнера. – Киев, «Киевское общество символдрамы» 2000, – С. 1-41.

202. Лейнер Х. Основы глубинно-психологической символики / Пер. с нем. Я.Л.Обухова // Журнал практического психолога, 1996, №3, 4.

203. Лейнер Х. Психотерапия базисных расстройств при помощи символдрамы / Пер. с англ. Д.Г.Залесского, И.И.Нагорной. В: Из архива Ханскарла Лейнера. – Киев,

«Киевское общество символдрамы» 2000, – С. 42-57; Символ и Драма. Сцена психотерапевтического пространства. – Харьков, 2000, №2(2). – С. 22-42.

204. Леонова А.Б. Комплексная стратегия анализа стресса: от диагностики к профилактике и коррекции // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25. – № 2. – С. 75-85. Режим доступа: <http://naukarus.com/kompleksnaya-strategiya-analiza-professionalnogo-stressa-ot-dagnostiki-k-profilaktike-i-korreksii>

205. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2 тт. – М.: Педагогика, 1983. Т. 1.

206. Леонтьев Д.А. Пунктирный человек / Д.А.Леонтьев, С.Л.Братченко. – М.: Смысл, 1999. – 181 с.

207. Леонтьев Д.А. Феномен ответственности: между недержанием и гиперконтролем // Экзистенциальное измерение в консультировании и психотерапии. Т. 2. – Вильнюс: ВЕАЭТ, 2005. – С. 7-22. Режим доступа: <http://institut.smysl.ru/article/responseability.php>

208. Леонтьев Д.А. Личностная зрелость как опосредствование личностного роста // Культурно-историческая психология развития. – М.: Смысл, 2001. – С. 154-161.

209. Леонтьев Д.А. Психология смысла. Природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 2003. – С. 154.

210. Леонтьев Д.А., Аверина А.Ж. Феномен рефлексии в контексте проблемы саморегуляции // Психологические исследования. – М: МГУ, №2(16), 2011. Режим доступа: <http://psystudy.ru/index.php/num/2011n2-16/463-leontiev-averina16.html>

211. Леонтьев Д.А., Осин Е.Н. Рефлексия «хорошая» и «дурная»: от объяснительной модели к дифференциальной диагностике // Психология. Журнал высшей школы экономики. – М.: Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», Том 11, №4, 2014. – С. 110-135. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/refleksiya-horoshaya-i-durnaya-ot-obyasnitelnoy-modeli-k-differentsialnoy-dagnostike>

212. Логинова Н.А. Психобиографический метод исследования и коррекции личности: Учебное пособие. – Алматы: «Казак университеті», 2001. – 176 с. Режим доступа: <http://klex.ru/aup>

213. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – С. 145.

214. Лукасевич О.А. Особистісна зрілість студентів: психодіагностичне забезпечення дослідження // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України, за редакцією академіка С.Д.Максименка. – Київ, 2009. – Т.11. – Ч.7. Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/823/94/>

215. Луковицкая Е.Г. Социально-психологическое значение толерантности к неопределенности / Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 1998. – 19 с.

216. Лушин П.В. «Гибридная жизнь»: об особенностях самоорганизации и психологической помощи в переходный период: метод. материалы к авторскому курсу «Психологическая помощь личности в переходный период» / П. В. Лушин // Теория и практика психотерапии. – 2014. – №4. – С. 57-62. 11.

217. Лушин П. В. Неопределенность, которую не толерируют / П.В.Лушин // Теория и практика психотерапии. – 2016. – №5. – Т. 3. – С. 2-6. 10.

218. Лушин П.В. Экология травмы и условия ее недефицитарного сопровождения / П.В.Лушин // Теория и практика психотерапии. – 2016. – №3(4). – С. 2-10.

219. Лысак И.В. Философско-антропологический анализ деструктивной деятельности современного человека. – Ростов-на-Дону – Таганрог: Изд-во СКНЦ ВШ, Изд-во ТРТУ, 2004. – 160 с. Режим доступу: <https://destructivnost.ru/index.php/sinergeticheskij-podkhod-k-destruktivnosti>

220. Магомед-Эминов М.Ш. Деятельностно-смысловой подход к психологической трансформации личности / Автореф... дисс. докт. психол. наук: 19.00.01 / Моск. гос. университет им. М.В.Ломоносова. – М., 2009. – 53 с.

221. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе. – М.: Независимая фирма «Класс», 2001. – 480 с.

222. Максименко С.Д. Психология личности (генетический подход) / С.Д.Максименко [Электронный ресурс]. – Режим

доступа: http://professor-maksymenko.narod.ru/Tvory/Book_-_Psihologiya_lichnosti_geneticheskii_podhod_.htm

223. Максименко С.Д. Теория неопределенности / С.Д.Максименко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.maksymenko-psychology.org.ua>

224. Максименко С.Д. Цивілізаційні процеси і розвиток особистості // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д.Максименка, Л.А.Онуфрієвої. – Вип. 15. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – С. 318.

225. Максимова В.Н. Зрелость как акмеологический критерий развития растущего человека // М.: Мир психологии, №3(31). – 2002. – С. 239-245.

226. Маленова А.Ю., Потапова Ю.В. Зрелость личности и ее критерии как предикторы изучения ситуации сепарации // Вестник Омского университета. – 2014. – №2. – С. 21-29. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/zrelost-lichnosti-i-ee-kriterii-kak-prediktory-izucheniya-situatsii-separatsii>

227. Мамардашвили М.К. К пространственно-временной феноменологии событий знаний // Вопросы философии. – М., №1, 1994.

228. Манеров В.Х. Самореализация личности: взгляд с позиций христианской психологии // Психологические проблемы самореализации личности. Под ред. А.А. Крылова, Л.А. Коростылевой. СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 1997. – 240 с. Режим доступа: <http://www.xpa-spb.ru/libr/Manerov/samorealizaciya.html>

229. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества. М.: Центр гуманитарных технологий, 2003. – 325 с. Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/5440>

230. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А.Маслоу. – СПб.: Евразия, 1997. – 322 с.

231. Мацевко Н. Феномен самоставлення в психології // Психологія особистості. / Аксіологічний поворот у психологічній персонології №1 2010. – С. 201-210.

232. Мацумото Д. Психология и культура. СПб.: Питер, 2003 – 720 с.
233. Меднікова Г.І. Особистісна зрілість: сутність та критерії // Вісник Харківського національного педагогічного університету. – Харків, 2012. – Том 2. – №43. – С. 179-186.
234. Менегетти А. Психология жизни. – СПб.: ИПЦ Паллада; ФМБ Пи-рал; ИКА Тайм-аут, 1992. – 56 с.
235. Методи групової роботи в системі освіти: методичні рекомендації / [П.П.Горностай, В.В.Горбунова, О.Л.Коробанова, О.Т.Плетка, Г.В.Циганенко, Л.Г.Чорна]; за ред. П. П. Горностая; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум, 2017. – 64 с.
236. Миллер О.М., Черепанова Е.В. Социально-психологические эффекты, возникающие в группах устойчивого состава в тренинге личностного роста // Вестник Красноярского государственного педагогического университета. – Красноярск: 2006. – С. 120-129. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-psihologicheskie-effekty-voznikayushchie-v-gruppah-ustoychivogo-sostava-v-treninge-lichnostnogo-rosta>
237. Мироненко Г.В. Типологія темпоральних стилів взаємодії особистості з медіа реальністю // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; – К.: Міленіум, 2015. – Вип. 35 (38). – С. 244-257.
238. Мироненко Т.П. Формування громадянської зрілості в майбутніх учителів / Автореф. дисс. канд. педагог. наук: 13.00.04 / Південноукраїнський державний педагогічний університет. – Одеса, 2001. – 17 с.
239. Моляко В.О. Робоча концепція стратегічного та тактичного подолання кризових науково-освітніх проблем (психологічні ракурси) // Актуальні проблеми психології. Психологія творчості. Т. 12. Вип. 23, 2017. – С. 6-13. Режим доступа: <http://www.appsychology.org.ua/data/jrn/v12/i23/3.pdf>
240. Морен Э. Метод. Природа природы. – М.: Прогресс-Традиция, 2005. – 464 с.
241. Москаленко В.В. Психологія соціального впливу: Навч. Пос. – К. Центр учбової літератури, 2007. – 448 с.

242. Муздыбаев К. Жизненные стратегии современной молодежи: межпоколенческий анализ / К.Муздыбаев // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Т.7. – №1. – С. 175-189.

243. Муздыбаев К. Стратегия совладания с жизненными трудностями. Теоретический анализ / К. Муздыбаев // Журнал социологии и социальной антропологии. – Том 1. – 1998. – №2. – С. 100-109.

244. Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации [Электронный ресурс] / К.Муздыбаев – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/rubezh/msg/16870571.html>

245. Муздыбаев К. Психология ответственности. М.: Изд-во Либроком, 2012. – 233 с.

246. Мэй Р.К. Любовь и воля / Пер. 1969. М.: «Рефл-бук» – К.: «Ваклер», 1997. Терминологическая правка В.Данченко К.: PSYLIB, 2005. Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/meyro01/index.htm>

247. Мьяленко В.В. Психологія професійної самореалізації молоді: монографія / В.В.Мьяленко; НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2016. – 104 с.

248. Названо количество пострадавших от агрессии РФ. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://korrespondent.net/ukraine/3969466-nazvano-kolychestvo-postradavshykh-ot-ahressyy-rtf>

249. Найденов М.И. Проектная метатехнология трансформации организаций как реализация групп-рефлексивной концепции на рынке психологических услуг. // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2006. – № 5(16). – С. 137-146.

250. Найдьонов М.І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях. – К. Міленіум, 2008. – 484 с.

251. Найдьонов М.І., Найдьонова Л.А. Модель репрезентацій групового суб'єкта в наданні психологічної допомоги // Теорія і практика допомоги особистості в психологічному консультуванні і психотерапії: Матеріали міжнар. наук. практ. конф. – К., 2005. – С. 81-84.

252. Найденова Л.А. Індивідуальний внесок у розвиток рефлексивного капіталу професійної психологічної спільноти // Професійна психологія: реалії та перспективи розвитку. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Луцьк, 2008. – С. 196-203.

253. Найденова Л.А. Роль рефлексивного потенціала групи в активизации творческих способностей учащихся: Дисс... канд. психол. наук: 21.09.1993. – К., 1993. – 192 с.

254. Найдьонова Л.А. Рефлексивна психологія територіальних спільнот. – К.: Міленіум, 2012. – 280 с.

255. Нартова-Бочавер С.К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии. – СПб: Питер, 2008. – 400 с.

256. Нарциссизм – профзаболевание украинских политиков. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://focus.ua/country/130248/>

257. Национальная психологическая энциклопедия. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://vocabulary.ru/termin/adekvatnost.html>

258. Незнанов Н.Г., Акименко М.А., Коцюбинский А.П. Школа В.М.Бехтерева: от психоневрологии к биопсихосоциальной парадигме. – СПб.: ВВМ, 2007. – 248 с.

259. Николенко О.Ф. Идея ценности зрелой личности в европейской культуре./ Дис... канд.филос.наук: 09.00.13 / Федеральное агентство по образованию ФГОУ ВПО «Южный федеральный университет Северо-Кавказский научный центр высшей школы. – Ростов-на-Дону, 2007. – 154 с.

260. Ницше Ф. Сочинения: в 2 т. Т. 1. М.: Мысль, 1990. – 830 с.

261. Ніздрань О. Соціальний капітал: соціально-психологічне явище / Олександра Ніздрань // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр. / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. – Вип. 686: Педагогіка та психологія. – С. 114-120.

262. Ніздрань О.А. Соціальний капітал як чинник підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом. / Автореф. дис...канд. психол. наук: 19.00.05 / Інститут соціальної та політичної психології НАПН України – Київ, 2017. – 20 с.

263. Обухов Я.Л. Работа с деструктивными аспектами переноса и контрпереноса в аналитическом процессе и символдраме. В: Сабина Шпильрейн: над временем и судьбой: Сб. статей / Сост., автор вступ. ст. Ф.Р.Филатов. – Ростов-на-Дону: Мини Тайп, 2004. – С. 225-227.

264. Обухов Я.Л. Удовлетворение архаических потребностей – использование метода символдрамы// Журнал практического психолога, №5-6. 1999. – С. 129-154;

265. Обухов Я.Л.; Сапiжак О.М. Тест «Квітка», Символ и Драма: сцена психотерапевтического пространства: Ил. сб. науч.-практ. статей 3 / МОО СРС; под ред. Р.П.Еслюка. – Харьков: Новое слово, 2002, – С. 203-210.

266. Обухова Л. Ф. Возрастная психология: учебник / Л.Ф.Обухова. – М.: Издательство Юрайт; МГППУ, 2011. – 460 с.

267. Овчарова Р.В. Родительство как психологический феномен: учебное пособие. – М.: Изд-во Московский психолого-социальный институт, 2006. – 496 с. Режим доступа: <http://scibook.net/psihologiya–semeynaya–besplatno/roditelstvo–kak–psihologicheskij–fenomen.html>

268. Олейников Ю.В. Индикаторы зрелого общества// Философия и общество. – 2016. – Выпуск №1(78). Режим доступа: <http://www.socionauki.ru/journal/articles/436347/>

269. Олпорт Г. Личность в психологии. М.: КСП+ – СПб.: Ювента, 1998. – 345 с.

270. Онуфрієва Л.А. Психолого-дидактичні засоби розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх фахівців соціономічних професій // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д.Максименка, Л.А.Онуфрієвої. – Вип. 15. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – С. 420-429.

271. Ортега-и Гассет Х. Анатомия рассеянной души. Пио Бароха. Древо познания. – М., 2008. – 320 с.

272. Осадько О.Ю. Общение как эликсир здоровья (Коммуникативные механизмы саногенеза личности): монография / О.Ю.Осадько; НАПН, Институт соціальної та політичної психології. – К.: Милениум, 2016. – 340 с.

273. Остапенко І. В. Розвиток рефлексивних механізмів структурування дискурсу взаємодії з владою в умовах тренінгу / І.В.Остапенко // Збірник наукових статей Київського міжнародного університету й Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Серія: “Психологічні науки: проблеми і здобутки”. – К.: КиМУ, 2015. – Вип. 8. – С. 185-201.

274. Ошхунова Н.Х. Роль общества в социальной деятельности человека // Вестник Ставропольского государственного университета. – Ставрополь: Ставропольский государственный университет, №54, 2008. – С. 151-155. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-obschestva-v-sotsialnoy-deyatelnosti-cheloveka>

275. Павлик Н.В. Психологія гармонізації характеру в юнацькому віці: Монографія / Н.В.Павлик. – К.: Логос, 2015. – 383 с. Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/106659/1/1.pdf>

276. Павлова О.Н. Трансверсальная идентичность и современная нарциссическая реальность // Вестник РУДН, серия Философия, № 3, 2010. – С. 11-19.

277. Панок В.Г. Життєвий шлях особистості як категорія прикладної психології // Збірник наукових праць. Психологічні науки. – К., 2014. – Випуск 2.12(103). – С. 146-151.

278. Панок В.Г. Практична психологія. Теоретико-методологічні засади розвитку: Монографія / В.Г.Панок. – Чернівці: Технодрук, 2010. – 486 с.

279. Панькина Е.В. К вопросу о понимании личностной ответственности в гуманистической психологии // Вестн. Моск. гос. гум. ун-та им. М.Шолохова. Педагогика и психология. – №3, 2011. – С. 72-78. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-ponimanii-lichnostnoy-otvetstvennosti-v-gumanisticheskoy-psihologii>

280. Панченко С.М. Особистісна зрілість: сутність та перспективи актуалізації в умовах післядипломної освіти // Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць / Ун-т менеджменту освіти АПН України, редкол.: О.Л.Ануфрієва [та ін.] Випуск 1 (14), ч. 2: Психологія. – К.: Геопринт, 2010. – С. 308-316. Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/12650/1/Panchenko.pdf>

281. Парсонс Т. Система современных обществ. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
282. Паттакос А. Пленники собственных мыслей: Смысл жизни и работы по Виктору Франклу. – М.: Альпин Бизнес Букс, 2009. – 205 с.
283. Паттурина Н.П. Проблема зрелости в современной психологии // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. – СПб., Том 7, №17, 2006. – С. 113-126. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-zrelosti-v-sovremennoy-psihologii>
284. Пезешкиан Н. Психотерапия повседневной жизни: тренинг разрешения конфликтов / Носсрат Пезешкиан. – СПб.: Речь, 2004. – 288 с.
285. Перегончук Н.В. Ситуація невизначеності перехідного періоду розвитку суспільства як психологічна умова формування професійної компетентності майбутнього психолога // Міжнародний науковий журнал «ScienceRise». НПП ПП «Технологический Центр». – К., 2016. – №3/1(20). – С. 41-45. Режим доступа: <http://journals.urau.ua/sciencerrise/article/view/64455>
286. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.
287. Петровский В.А. Мультисубъектная персонология. // Сб. трудов конференции Института экзистенциальной психологии и жизнотворчества. – М.: Смысл, 2004.
288. Петрунько О.В. Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіасередовищі: монографія / О.В.Петрунько. – Полтава: Укрпромторгсервіс, 2010. – 480 с.
289. Півень М.А. Структура емоційної зрілості особистості / М.А.Півень // Вісник ХНПУ ім. Г.С.Сковороди. Психологія. – Х.: ХНПУ, 2014. – Вип. 47. – С. 156-163.
290. Платонов К.К. О системе в психологии. – М.: Изд-во «Мысль», 1972. – С. 37.
291. Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1986. – 315 с.
292. Плющ А.Н. Социально-психологические механизмы информационного влияния: монография. – Нежин: Вид-во «Аспект-Поліграф», 2017. – 244 с.

293. Поддьяков А.Н. Зрелость и незрелость к контексте ортогенетического закона развития // Феномен и категория зрелости в психологии / Отв. ред. А.Л.Журавлев, Е.А.Сергиенко. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – С. 47-60.

294. Полунін О.В. Переживання людиною плин часу: експериментальне дослідження: монографія. – К.: Гнозис, 2011. – 360 с.

295. Понятие субъекта и объекта самопознания. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://mydocx.ru/5-12733.html>

296. Портнова А.Г. Онтопсихология зрелости: монография / А.Г.Портнова; ГОУ ВПО «Кемеровский государственный университет». – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2009. – 208 с.

297. Потапчук Л.В. Психологічні особливості становлення особистісної зрілості старшокласників. / Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова. – Київ, 2001. – 18 с.

298. Потапчук Л.М. Психологічні особливості становлення особистісної зрілості старшокласників / Дис...канд. психол. наук: 19.00.01 / Волинський державний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2001. – 205 с.

299. Потемкина М.В. Особенности структурной организации рефлексивности и ее влияния на регуляцию профессиональной деятельности / Дис... канд. психол. наук: 19.00.03 / Ярославский государственный университет им. П.Г.Демидова. – Ярославль, 2010. – 210 с.

300. Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности / Г.У.Солдатова, Л.А.Шайгерова. – М.: МГУ, 2003. – 112 с.

301. Практическая психодиагностика: методики и тесты: учеб. пособие / ред. и сост. Д.Я.Райгородский. – Самара, 2001. – 672 с.

302. Принцип развития в современной психологии / под ред. А.Л.Журавлева, Е.А.Сергиенко. – М.: изд-во «Институт психологии РАН», 2015. – 479 с. Режим доступа: <https://www.hse.ru/mirror/pubs/lib/data/access/ram/ticket/31/152267587675776b7482e4c7fa0db83e3346f21bd1/Принцип%20развития.pdf>

303. Приходько Ю.О. Особистісна зрілість як проблема психологічної науки // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: матеріали звітної науково-

практичної конференції викладачів, докторантів та аспірантів, 14-18 березня 2016 року. – К., Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – С. 86-88. Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/16776/1/Prykhod'ko.pdf>

304. Прокоlienко Л.Н. Проблема активності розвиваючоїся личности в исследованиях Г.С.Костюка (К 85-летию со дня рождения) // Вопросы психологии. – М., Вып.№1, 1985. – С.126-133.

305. Прохоров М.М., Кашина О.П. Зрелость человека в трактовках философии и ее многомерность // Научные ведомости Белгородского государственного университета / Серия Философия. Социология. Право. НИУ «БелГУ» Издательский дом «Белгород», 2013. – №16(159). – С. 280-289.

306. Процеси ідентифікації особистості в малій групі: досвід теоретичного та емпіричного дослідження: практичний посібник / за ред. П.П.Горностая. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 106 с.

307. Психологическая зрелость личности / Под общ. ред. Л.А.Головей. – СПб.: Скифия-принт, СПбГУ, 2014. – 240 с. Режим доступу: <https://dspace.spbu.ru/bitstream/11701/5918/1/Psychological%20maturity%20of%20personality.pdf>

308. Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості: У 2-х т. / АПН України, Інститут психології імені Г.С.Костюка / За ред. М.Й.Боришевського. – К.: Дніпро, 2001. – Т.1. – 244 с. – Т.2. – 308 с.

309. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості: монографія / М.Й.Боришевський, О.В.Шевченко, Н.Д.Володарська та ін. За загальною редакцією М.Й.Боришевського. – К.: Педагогічна думка, 2011. – 200 с.

310. Психологічні особливості коучінгу як інструмента особистісного розвитку // Матеріали Міжнародного конгресу та українського декаднику «Психотерапія, практика і консультативна психологія: сплетення доль» 4-10.10.2012. Київ, 2012. Режим доступу: <http://www.persona-1.pp.ua/rubrics/maupnovini-pod-fakti/maupnovinipod-fakti>

311. Психологія групової ідентичності: закономірності становлення: [монографія] / [П.П.Горностай, О.А.Ліщинська, Л.Г.Чорна та ін.]; за наук. ред. П.П.Горностая. – К.: Міленіум, 2014. – 252 с.

312. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
313. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учебное пособие / под ред. Д.Я.Райгородского. – Самара: Бахрах-М, 2001. – 672 с.
314. Рапацкий Б.И. Рефлексия как один из механизмов развития личности подростков // Гуманитарный вектор. Серия: педагогика, психология. – Чита: Забайкальский государственный университет, №1(37), 2014. – С. 149-152. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/refleksiya-kak-odin-iz-mehanizmov-razvitiya-lichnosti-podrostkov>
315. Ращупкина Ю.В. Особенности жизненных выборов у личностно зрелых и личностно незрелых молодых людей. / Дис. канд. психол. наук: 19.00.01 / Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Южный федеральный университет». – Ростов-на-Дону, 2015. – 233 с.
316. Реан А.А. Развитие ответственности личности в процессе социализации // Психология. – М.: Проспект, 1998. – 358 с.
317. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности. – М.: Мир, 1994. – 320 с.
318. Роговин М.С. Основные положения общепсихологической структурно-уровневой теории // Познавательные процессы и личность в норме и патологии. – Ярославль: ЯрГУ, 1995.
319. Роджерс К. Становление личности. Взгляд на психотерапию. – М.: ЭКСМО–Пресс, 2001. – 416 с.
320. Родина Е.Н. Исцеляющие образы. Символдрама и Имагнитивная психотерапия тела в работе с психосоматическими заболеваниями. – Днепр: Середняк Т.К., 2018. – 124 с.
321. Родионова Д.Е. Исследование факторной структуры защитно-коупингового поведения в связи с социально-психологическими особенностями личности // Современные гуманитарные исследования., – М.: Спутник+, 2008. – №2. Режим доступа: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/335/1/VKhnpu_psykhol_2011_41_6.pdf
322. Рождественский Д. Цивилизация и «болезни одиночества». – Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Развитие человека в современном

мире». Новосибирск: НГПУ, 2006. – С. 7-19. Режим доступа: <http://russia.ecpp.org/text/rozhdestvenskiy-ds-civilizaciya-i-bolezni-odinochestva>

323. Розин В.М. Философия образования: Этюды-исследования. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2007. – 576 с. Цит по Чепелева Н.В. Розвиток особистості у контексті психологічної герменевтики // Проблеми сучасної психології. – №1, 2013. – С. 4-9. Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2013_1_3

324. Роменец В.А. Жизнь и смерть. Постигание разумом и верой. – К., Либідь. – 2003. – 232 с.

325. Ромашкевич М.В., Глущенко М.В. От хаоса – к структуре, от симптома – к личности // Аннотация к монографии Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе. – М.: Независимая фирма «Класс», 2001. – С. 3-5. Режим доступа: https://www.e-reading.club/chapter.php/36274/1/Mak-Vil%27yams_-_Psihoanaliticheskaya_diagnostika__Ponimanie_struktury_lichnosti_v_klinicheskom_processe.html

326. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2015. – 713 с.

327. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1976. – 416 с.

328. Рудестам К. Групповая психотерапия психокоррекционные группы: теория и практика [Электронный ресурс] / К. Рудестам. – СПб.: Питер Ком, 1998. – Режим доступа: <http://www.psylib.org.ua/books/rudes01/index.htm>

329. Рудникова Ю.В. Корпоративная культура деловых организаций в дискурсе интересубъектности / Автореф. дис... канд. социол. наук: 22.00.08 / Южный федеральный университет. – Ростов-на-Дону, 2016. – 33 с.

330. Русалов В.М. Зрелость: эмоциональная, нравственная, личностная; интеллектуальная, социальная, биологическая. Единая или множественная характеристика? // Феномен и категория зрелости в психологии. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – С. 29-46.

331. Русалов В.М. Психологическая зрелость: единая или множественная характеристика? // Психологический журнал. – М., 2006. – №5. – С. 83-91.

332. Рыбалко Е.Ф. Возрастная и дифференциальная психология: Учебное пособие. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1990. – 256 с.

333. Рябець І.В. Проблема «суб'єкта» і «суб'єктності» майбутнього фахівця (теоретико–методологічний аспект) // Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання: з нагоди 100-річчя відкриття Г.І.Челпановим І-го Психологічного інституту. – Київ: Гнозис, 2013. – Дод. 1 до вип. 29. – т. III. – С. 251-256. Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5908/Riabets_Problema_subiekta_i_subiektnosti.pdf?sequence=1

334. Савчин М.В. Духовний потенціал людини / М.В.Савчин. – Вид. 2-ге, пер., доп. – Івано-Франківськ: Місток НВ, 2010. – 508 с.

335. Саенко Л.А., Зритнева Е.И. Методологические подходы к изучению феномена социальной ответственности личности // Историческая и социально-образовательная мысль. – №8(5/2): 2016. – С. 141-145. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodologicheskie-podhody-k-izucheniyu-fenomena-sotsialnoy-otvetstvennosti-lichnosti>

336. Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. – Тбилиси: Мецниереба, 1989. – 204 с. Режим доступа: <http://lib.mgppu.ru/opacunicode/index.php?url=/notices/index/IdNotice:18012/Source:default>

337. Сарджвеладзе Н.И. Самоотношение личности // Психология самосознания: хрестоматия / Ред. Д.Я.Райгородский. – Самара: Бахрах-М, 2003. – С. 176. Цит. по Щукина М.А. Психология саморазвития личности: субъектный подход. / Дис... докт. психол. наук: 19.00.13 / Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб, 2015. – 355 с.

338. Сахарова В.Г. Ответственность как личностный фактор и возможности ее диагностики / Дис...канд. психол. наук: 19.00.01 / Дальневосточный государственный университет путей сообщения. – Хабаровск, 2003. – 184 с.

339. Селезнёва Н.Т. Субъектно-развивающий подход: теоретико-методологические положения // Известия Алтайского государственного университета. – Барнаул, №2, 2009. – С. 69-73. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/subektno-razvivayuschiy-podhod-teoretiko-metodologicheskie-polozheniya>

340. Семенов М.Ю. Особенности отношения к деньгам у людей с разным уровнем личностной зрелости. / Дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Ярославский государственный университет им. П.Г.Демидова. – Ярославль, 2004. – 178 с.

341. Семиченко В.А. Психологія особистості / В.А.Семиченко. – К.: Видавець Ешке О. М., 2001. – 427 с.

342. Семиченко В.А. Системно-структурне моделювання складних об'єктів у психолого-педагогічних дослідженнях / В.А.Семиченко // Післядипломна освіта в Україні. – 2003. – №3. – С. 26-30.

343. Сергиенко Е.А. Зрелость: молярный или модулярный подход? / Е.А.Сергиенко // Феномен и категория зрелости в психологии; отв. ред. А.Л.Журавлев, Е.А.Сергиенко. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – С. 13-28.

344. Сидорова Т.А. Идентичность человека в контексте проблемы начала жизни в биоэтике: Автореф. дис...канд. филос. наук: 09.00.13 / МГУ им. М.В.Ломоносова. – М., 2005. – С. 19. Режим доступа: <http://www.dslib.net/etika/jetika-otvetstvennosti-v-uslovijah-tehnogennoj-civilizacii-gansa-jonasa.html>

345. Синергетика і творчість: монографія / За ред. В.Г.Кременя. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2014. – 314 с

346. Скрипкина Т.П. Психология доверия. – М.: Изд. центр «Академия», 2000. – 264 с.

347. Скрипник Т.В. Феноменологія аутизму: Монографія. – К.: Видавництво «Фенікс», 2010. – 320 с. Режим доступа: <http://lib.iitta.gov.ua/9001/1/monografiya%20NEW1.pdf>

348. Слюсаревський М.М. Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. статей / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Сталь, 2002. – Вип. 5 (8). – С. 3-24.

349. Слюсаревський М.М. Ми і Я в сучасному світі: Вибрані твори. – К.: Міленіум, 2009. – 340 с.

350. Смирнов А.Е. Техника себя как экотехника: авто- и гетеросубъективация // Ученые записки казанского университета. – Том 153, кн. 1. Гуманитарные науки, 2011. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/tehnika-sebya-kak-ekotehnika-avtoi-geterosubektivatsiya>

351. Смульсон М.Л. Психологічні засади розвитку інтелекту дорослих // Проблеми сучасної психології. – 2013. – № 1. – С. 9-15. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2013_1_4

352. Снігур Л.А. Психологія становлення громадянськості особистості. / Дис... докт. психол. наук: 19.00.07 / Південноукраїнський державний педагогічний університет. – Одеса, 2004. – 443 с.

353. Современный философский словарь. / под общей ред. В.Е.Кемеров, – Лондон, Париж, Люксембург, Москва, Минск.: «ПАНПРИНТ», 1998. – 1064 с.

354. Солдатова Е.Л. Психология нормативных кризисов взрослости: монография / Е.Л.Солдатова. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2005. – 281 с.

355. Солдатова Е.Л. Эгоидентичность в нормативных кризисах развития / Е.Л.Солдатова // Вопросы психологии. – 2006. – №5. – С. 74-84.

356. Солдатченко А.Л. Структура и содержание социальной зрелости личности: методологические подходы // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – №3, 2011. – С. 62-69. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/struktura-i-soderzhanie-sotsialnoy-zrelosti-lichnosti-metodologicheskie-podhody>

357. Соловьев о философских трудах П.Д.Юркевича // Философские произведения. – М., 1990. – С. 552-577.

358. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика. М.: Астрель, 2006. – 1176 с.

359. Спринська З.В. Агресія як один із засобів досягнення життєвих цілей // Вісник соціально-гуманітарного факультету. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2009. – Вип. II. – С. 194-197. Режим доступу: <http://ddpu.drohobych.net/faxovi-naukovi-vidannya/>

360. Становление зрелости личности как развитие ее особенностей в онтогенезе. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://studopedia.info/2-113553.html>

361. Стариков Е.Н. Общество – казарма от фараона до наших дней. Новосибирск: Сибирский хронограф, 2004. – 420 с.

362. Старовойтенко Е.Б. Жизненные отношения личности: модели психологического развития. – К.: Лыбидь, 1992. – 215 с.

363. Старовойтенко Е.Б. Культурная психология личности: монография / М.: Академ проект, Гаудеамус, 2007. – 310 с.

364. Старовойтенко Е.Б. Психология личности в парадигме жизненных отношений: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Академический Проект. Трикста, 2004. – 256 с.

365. Старшенбаум Г.В. Аддиктология. Психология и психотерапия зависимостей. – М.: Изд-во «Когито-Центр», 2006. – 368 с.

366. Столин В.В. Самосознание личности / В.В.Столин. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1983. – 284 с.

367. Столяренко Л.Д. Психология: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2010. – 592 с.

368. Субъект и объект познания в философии. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://filosofedu.ru/index.php/otvety-k-jekzamenu-po-filosofii/718-subekt-i-obekt-poznaniya-v-filosofii>

369. Сухарева Т.Е. Клинические лекции по психиатрии детского возраста. – М.: Издательство «Медицина», 1965. – Т. 3. – 337 с. Режим доступа: http://yaosobenniy.ru/files/upload/_Syhareva_G.E.,_Klinicheskie_lekcii_po_psihiiatrii_detskogo_vozrasta

370. Сухобская Г.С. Логика и психология профессионально-педагогического исследования. – СПб.: Тускарора, 2012. – 94 с.

371. Сухобская Г.С. Понятие «зрелость социально-психологического развития человека» в контексте андрагогики / Г.С.Сухобская // Новые знания. – 2002. – №4. – С. 17-20. Режим доступа: <http://hpsy.ru/public/x1449.htm>

372. Таганова А.А. Личностная идентичность и понимание значимых Других: дисс.... канд. психол. наук: 19.00.01 / А.А.Таганова. – Краснодар, 2004. – 168 с.

373. Тараненко І.Г. Розвиток життєвої компетентності та соціальної інтеграції // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство. – К.: Контекст, 2000. – С. 37-40.

374. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении: монография. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 1996. – 404 с.

375. Татенко В.О. Особистісне зростання і гуманізація стосунків між поколіннями в світлі суб'єктно-вчинкового підходу // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. – К., 2007. – Вип. 16(19). – С. 127-140.

376. Татенко В.О. Соціальна психологія впливу: Монографія. – К.: Міленіум, 2008. – 214 с.

377. Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкові парадигма в сучасній психології// Людина. Суб'єкт. Вчинок Філософсько-психологічні студії (За заг. ред В.О.Татенка) – К.: Либідь, 2006. – С. 316-358.

378. Татенко В.О. Субъект психической активности: поиск новой парадигмы // Психологический журнал. – Т.16. – №3. – 1995. – С. 23–34.

379. Татенко В.О. Психологія інтимного життя: монографія / В.О.Татенко; Національна академія педагогічних наук України – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 300 с.

380. Татомир Л.П. Розвиток відповідальності у дітей підліткового і старшого шкільного віку / Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 1998. – 17 с. Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/8688.html>

381. Темрук О.В. Розвиток особистісної зрілості майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки / Дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – К., 2006. – 289 с.

382. Темрук О.В. Розвиток особистісної зрілості майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки / Автореф. дис...канд. психол. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова. – Київ, 2006. – 19 с.

383. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К.: Либідь, 2002. 376 с.

384. Титаренко Т.М. Суспільна детермінація життєвих домагань особистості / Т.М.Титаренко // Проблеми політичної

психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 165-172.

385. Титаренко Т.М. Жизнеконструирование в психотерапии. Кто конструктор? / Т.М.Титаренко // Журнал практического психолога (специальный выпуск: Восточно-Европейский Гештальт Институт). – М., 2011. – №3. – С. 74-83.

386. Титаренко Т.М. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека: [навч. посіб.] / Т.М.Титаренко, Т.О.Ларіна. – К.: Марич, 2009. – 76 с.

387. Титаренко Т.М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: монографія / Т.М.Титаренко, О.М.Кочубейник, К.О.Черемних; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум, 2014. – 206 с.

388. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості: навч. посіб. / Т.М.Титаренко. – 2-ге вид. – К.: Каравела, 2013. – 372 с.

389. Титаренко Т.М. Испытание кризисом: Одиссея преодоления. М.: «Когито–Центр», 2010. – 304 с.

390. Тіунова О.В. Психологічні умови розвитку особистісної зрілості батьків / О.В.Тіунова // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка Національної АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – Т. XIII. – Ч. 4. – К., 2011. – С. 34-40.

391. Ткаченко В.Є. Особистісна зрілість як вищий рівень розвитку особистості // Вісник Одеського національного університету. – Одеса, 2011. – Том 16, Вип. 11, Ч. 2. – С. 122-127. Режим доступу: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/2856>

392. Товстокопа Ю.В. Особливості впливу комунікативних властивостей особистості на внутрішньогрупові стосунки студентської молоді / Автореф. дис...канд. психол. наук: 19.00.05 / Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – К., 2017. – 19 с.

393. Федичева К.В. Забота о себе: философский, онтологический и этический аспекты. // Вестник ЛГУ

им. А.С.Пушкина. – №3, 2010. – С. 136-144. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/zabota-o-sebe-filosofskiy-ontologicheskij-i-eticheskij-aspekty>

394. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем. / Общ. ред. Л.Я.Гозмана и Д.А.Леонтьева. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.

395. Франкл В. Психотерапия на практике: Пер. с нем. / В.Франкл. – СПб.: Речь, 2000. – 256 с.

396. Фельдман И.Л., Агапов В.С., Шайденкова Т.Н. Профессиональное самопознание педагога: монография. – Тула: Изд-во ТГПУ им. Л.Н.Толстого, 2010. – 152 с.

397. Фельдштейн Д.И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности. – М.: МПСИ; Флинта, 1999. – 672 с.

398. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. – СПб.: Речь, 2000 – 320 с.

399. Философия // Под ред. А.Н.Ерыгина. Ростов-на-Дону: Издательский центр «МарТ», 2004. – 704 с.

400. Философский словарь / под. ред. И.М.Фролова, – 5-е изд. – М.: Инфра-М, 1998. – 576 с.

401. Філіяніна Н.Н. Етика відповідальності та екологічна освіта // Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. – №3(17), 2013. – С. 75-83. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/v/etika-otvetstvennosti-i-ekologicheskoe-obrazovani>

402. Фопель К. Психологические группы: Рабочие материалы для ведущего: Практич. пособие / К.В.Фопель // Пер. с нем., 2-е изд. стер. – М.: Генезис, 2000. – 234 с.

403. Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Сумерки богов / сост. А.А.Яковлев. М.: Издательство политической литературы, 1989. – 400 с.

404. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. М., 1991.

405. Фрейд З. Психология бессознательного: сб. произведений / Зигмунд Фрейд – М.: Просвещение, 1990. – 448 с.

406. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М.: Прогресс. – 1990. – 229 с.

407. Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики / Эрих Фромм; перевод с английского Л.А.Чернышевой. – Минск: Коллегиум, 1992. – 253 с. Режим доступа: <http://psycho.org.ua/txt/fromm/ef007.htm>

408. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: АСТ, 2017. – 736 с.

409. Фуко М. Возвращение морали // Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. – М.: Праксис, Ч. 3. – 2006. – 320 с.

410. Фуко М. Герменевтика субъекта: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1981-1982 учебном году. – СПб.: Наука, 2007. – 677 с.

411. Фуко М. История сексуальности: Забота о себе / М. Фуко. – Киев; М.: Дух и литера: Грунт: Рефл-бук, 1998. – 288 с.

412. Хазратова Н.В. Психологічна природа почуття власності / Н.В.Хазратова // Соціальна психологія – 2009. – №5. – С. 103-110.

413. Хазратова Н.В. Потреба у власності як соціально-психологічний феномен / Н.В.Хазратова, М.Ю.Луценко // Психологія особистості. – Івано-Франківськ, 2011. – № (2). – С. 17-23.

414. Хайдеггер М. Кант и проблема метафизики. – М.: Логос, 1997. – 143 с.

415. Хайдеггер М. Ницше и пустота. М.: Эксмо, 2006. – 304 с.

416. Хайдеггер М. Учение Платона об истине // Время и бытие. М.: Республика, 1993. – 447 с.

417. Хакен Г. Синергетика. Иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах: Пер. с англ. – М.: Мир, 1985. – 421 с.

418. Харламенкова Н.Е. Генез самоутверждения личности в процессе взросления./ Дис. докт. психол. наук: 19.00.13 / Институт психологии РАН. – М., 2004. – 409 с.

419. Харламенкова Н.Е. Спонтанность и контроль в зрелых личностных отношениях // Феномен и категория зрелости в психологии. – М.: Изд-во Института психологии РАН, 2007. – С. 128-148.

420. Харламенкова Н.Е., Стоделова Т.С. Изменение отношений в диаде мать ребенок и динамика образа матери в подростковом возрасте // Вестник Костромского

государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика. – Кострома: Костромской государственной университет, Том 17, 2011. – С. 145-154. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/izmenenie-otnosheniy-v-diade-mat-rebenok-i-dinamika-obraza-materi-v-podrostkovom-voznraze>

421. Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнего дня. М.: Прогресс, 1992. – 464 с.

422. Хілько С.О. Сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів// Актуальні проблеми психології. Том I. Випуск 45, 2016. – С. 144-150. Режим доступа: <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v1/i45/27.pdf>

423. Хорн Г. О субъективных установках психотерапевта и психолога-консультанта. В: Типология личности в символдраме и других методах психотерапии. Сборник научных работ. Ставрополь: Графа, 2009. – С. 274-277.

424. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. – СПб.: Питер, 2002. – 224 с. Режим доступа: <http://iknigi.net/avtor-karen-horni/40930-nevroticheskaya-lichnost-nashego-vremeni-karen-horni.html>

425. Хорни К. Невроз и личностный рост: Борьба за самореализацию / Карен Хорни: пер. с англ. – СПб.: Вост.-Евр. ин-та психоанализа; Б. С. К., 1997. – 316 с. 405.

426. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер, 2008. – 608 с.

427. Циганенко Г.В. Довіра в просторі особистості та групової взаємодії: розуміння, тенденції дослідження. Наукові студії із соціальної та політичної психології. Київ, 2012. Вип. 30. – С. 139-148.

428. Циринг Д.А., Евстафеева Е.А. Психодиагностика личностной беспомощности: проблемы и методы // Сибирский психологический журнал. – Томск: Национальный исследовательский Томский государственный университет, 2011. – №41. – С. 111-120. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihodiagnostika-lichnostnoy-besposmoschnosti-problemy-i-metody>

429. Чепан М.-Л. А. Етнопсихологічний дискурс глобалізації: Монографія / М.-Л. А. Чепан. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 104 с.

430. Чепелева Н.В. Развитие личности в контексте психологической герменевтики // Проблемы современной психологии. – №1, 2013. – С. 4-9. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2013_1_3

431. Чепелева Н.В. Проблемы психологической герменевтики: Монография / Ин-т психологии им. Г.С.Костюка АПН Украины; За ред. Н.В.Чепелевой. – К.: Міленіум, 2004. – 273, с.

432. Чернобровкин В.М. Социализация и индивидуация как основные линии становления личности // Теоретичні та прикладні проблеми психології. Зб. наук. пр. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2003. – №1(5). – С. 141-146.

433. Чернобровкіна В.А. Психологія особистісної свободи в дорослому віці: дис.... д-ра псих. наук: 19.00.07 / В.А.Чернобровкіна; Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова – Київ: [б. в.], 2012. – 389 с.

434. Чорна Л.Г. Ідентичність особи: від групи до індивідуальності (методологічний аналіз). Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць / за заг. ред. М.М.Слюсаревського, упоряд. В.О.Васютинський та ін. Київ, 2012. №13. – С. 108-118.

435. Чудина Е.А. Эмоциональная зрелость личности: определение понятия и выделение критериев // Личность и проблемы развития: сборник работ молодых ученых. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2003. – 127 с.

436. Чумакова Е.В. Структура ответственности в контексте экзистенциального выбора личности / Е.В.Чумакова, С.П.Лукьянова // Вестник ЮУрГУ. Серия Психология. – Вып. 5, №18, 2009. – С. 37-42. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/struktura-otvetstvennosti-v-kontekste-ekzistentsialnogo-vybora-lichnosti>

437. Шакуров Р.Х. Психология смыслов: теория преодоления // Вопросы психологии, №4, 2003. – С. 18-33.

438. Шамионов Р.М. Внешние и внутренние детерминанты личности в процессе ее социализации / – Дис...док. психол. наук: 19.00.05. – СПб., 2002. – 366 с.

439. Шамионов Р.М. Личность как субъект отношений и взаимоотношений // Известия Саратовского университета. –

Саратов: Саратовский национальный исследовательский государственный университет, Том 11, 2011. – С. 94-99. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/lichnost-kak-subekt-otnosheniy-i-vzaimootnosheniy>

440. Шамшикова Е.О. Нарциссические корреляты психологического пространства личности. / Дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Новосибирский государственный педагогический университет». – Новосибирск, 2010. – 209 с.

441. Шапорева А.А. Аналитический обзор исследований понятий психическая зрелость, нарушение развития и психический инфантилизм // Журнал прикладной психологии. – №3, 2002. – С. 45-51.

442. Швалб Ю.М. Психологічні критерії визначення стилю життя / Юрій Швалб // Соціальна психологія. – 2003. – №2. – С. 14-20.

443. Швалб Ю.М. Психологические модели целеполагания / Ю.М.Швалб. – К.: Сталос, 1997. – 240 с.

444. Шелехов И.Л., Залевский Г.В. Личностные аспекты репродуктивного поведения как системного структурно-уровневого феномена // Сибирский психологический журнал. – Томск: Национальный исследовательский Томский государственный университет», 2010. – №37. – С. 6-10. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/lichnostnye-aspekty-reproduktivnogo-povedeniya-kak-sistemnogo-strukturno-urovneвого-fenomena>

445. Шемелюк І.Я. Короткий індекс самоактуалізації та шкала ясності Я-концепції як показники особистісної зрілості / І.Я.Шемелюк // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – №6. – С. 26-27.

446. Шляпникова И.А. Взаимосвязь эго-идентичности и личностной зрелости / Дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Южно-Уральский государственный университет». – Челябинск, 2010. – 204 с.

447. Шмелев А.Г. Текст как оружие // Журнал Высшей школы экономики. Психология. 2004. Режим доступа: https://www.hse.ru/data/2011/04/22/1210966761/Shmelev_1-02pp40-53.pdf

448. Шпиц Р., Годфри В. Коблинер. Первый год жизни. – М.: ГЕРРУС. – 2000. – 384 с.
449. Шрамко Н.В. Вузовская подготовка как этап становления социальной зрелости студентов / Дисс.... канд. пед. наук: 13.00.08 / Уральский государственный педагогический университет. – Екатеринбург, 2009. – 219 с.
450. Штепа О.С. Диспозиційна модель особистісної зрілості / Дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Київ., 2006. – 165 с.
451. Штепа О.С. Пропріум зрілої особистості. // Практична психологія та соціальна робота. – №2. – 2004. – С. 26-35.
452. Штомпка П. Социальное изменение как травма // Социс. 2001. №1. – С. 6-16.
453. Шутенко Т.М. Психологическая зрелость как свойство личности и проблема развития индивидуального сознания // Известия Таганрогского гос. радиотехн. ун-та. – Т. 7, №1, 1998. – С. 58-60.
454. Щедровицкий Г.П. Коммуникация, деятельность, рефлексия // Исследование речемыслительной деятельности. Психология. Вып. III. – Алма-Ата: Изд-во пед. института, 1974. – С. 12-28.
455. Щедровицкий Г.П. Философия. Наука. Методология. / М.: ШКП, 1997.
456. Эриксон, Э.Г. Идентичность: Юность и кризис / Э.Эриксон. – Пер. с англ. – М.: Прогресс, 2006. – 344 с.
457. Юнг К.Г. Архетип и символ. – М., Издательство «Ренессанс» СП «ИВО–СиД», 1991. – 304 с.
458. Юнг К.Г. Синхроничность. – М.: Рефл-бук, 1997 – 316 с. Режим доступа: <http://www.kph.npu.edu.ua/!e-book/tpft/data/WOLG>
459. Ющенко І.М. Толерантність до невизначеності як чинник психологічного благополуччя студентів-випускників вищих навчальних закладів // Науковий вісник Херсонського державного університету // Психологічні науки. Випуск 4. Т.1., 2017. – С. 123-128. Режим доступа: http://pj.kherson.ua/file/2017/psychology_04/ukr/part_1/24.pdf

460. Яблонська Т.М. Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин: монографія / Т.М.Яблонська; Міністерство освіти і науки України, Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Видання Суми: Видавництво Сум ДПУ імені А.С.Макаренка, 2013.

461. Ядов В.А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности // Мир России. Социология. Этнология. – М.: Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», 1995. – №3–4. – С. 158-181. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnye-i-sotsialno-psihologicheskie-mehanizmy-formirovaniya-sotsialnoy-identichnosti-lichnosti>

462. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості: [наук. моногр.] / [Т.М.Титаренко, О.Г.Злобіна, Л.А.Лепіхова та ін]; за наук. ред. Т.М.Титаренко; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 512 с.

463. Якобсон П.М. Психологические компоненты и критерии становления зрелой личности // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб: Питер, 2000. – С. 188-192.

464. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. – М.: Класс, 2008. – 452 с. Режим доступа: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/yalom01/>

465. Ямницький В.М. Життєтворчість особистості: системний підхід / В.М.Ямницький // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. пр. Східноукр. держ. ун-ту імені Володимира Даля. – Луганськ, 2005. – Вип. 3(11). – С. 10-19.

466. Ямницький В.М. Поняття норми психічного здоров'я у дзеркалі символдрами / В.М.Ямницький // Наука і освіта. – 2008. – №4–5. – С. 67-69.

467. Ямницький В.М. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці: автореф. дис.... д-ра псих. наук: 19.00.07 – пед. та вікова психологія / В.М.Ямницький; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К.: [б. в.], 2005. – 21 с.

468. Ярушкин Н.Н., Сатонина Н.Н. Системный подход к исследованию саморегуляции и самоорганизации в управлении

трудовым коллективом // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Психология». – 1(13), 2013. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-samoregulyatsii-i-samoorganizatsii-v-upravlenii-trudovym-kollektivom>

469. Яценко Т.С. Активное социально-психологического обучение: Теория, процесс, практика / Т.С.Яценко. – Москва: СИПРИА, 2002. – 792 с.

470. Ammon G. Psychoanalyse und Psychosomatik. – Frankfurt am Main: Verlag Dietmar Klotz GmbH, 2016. – 368 S.

471. Balint M. Therapeutische Aspekte der Regression. Die Theorie der Grundstörung. Stuttgart: Klett, 1970.

472. Baranova S. The attitude to money as an indicator of personal maturity // Psychology of Political and Economic Self-Constitution: Kyiv, 2016. – P. 110-115.

473. Baranova S. Mutual responsibility in conditions of transformation // International scientific-practical conference: «Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology» Shumen, Bulgaria, 2017. – P. 17-24.

474. Baranova S. Theoretical analysis of responsibility as an integrative quality of personality maturity in conditions of transformation // «Development and modernization pedagogical and psychological sciences: the experience of Poland and the prospects of Ukraine» Maria Curie-Skłodowska University, Poland, 2017. – P. 89-101.

475. Benson C. Aesthetics, development and cognitive science // Irish Journal of Psychology. – Vol. 10(2), 1989. – P. 247-260.

476. Berna J. Die „Realisation symbolique“ in der Kinderanalyse. Psyche 9, 610, 1955.

477. Berzonsky M.D. Identity style, psychosocial maturity, and academic performance / M.D. Berzonsky, L.S. Kuk // Personality and Individual Differences. – No. 39, 2005. – P. 235-247. Режим доступа: https://books.google.com.ua/books?id=0N_VR1NDCu8C&pg=PT623&lpg=PT623&dq=Berzonsky,+M.D.+Identity+style,+psychosocial+maturity,+and+academic+performance+//+M.D.+Berzonsky,+L.S.+Kuk+//+Personality+and+Individual+Differences.+No.+39,+2005&source

478. Birditt K.S. Parents Perceived as Peers: Filial Maturity

in Adulthood / K.S. Birditt K.L. Fingerman, E.S. Lefkowitz, C.M. Kamp Dush // *Journal of Adult Development*. – No. 15, 2008. – P. 1-12. Режим доступа: <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs10804-007-9019-2>

479. Bugental J.F.T. *The Art of the Psychotherapist*. – New – New York: Norton, 1987.

480. Csikszentmihalyi M. *The evolving self*. – New York: HarperPerennial, 1993.

481. Dupont H. *Emotional development, theory and applications: A neo-Piagetian perspective*. – Westpoint: Praeger Press, 1994. Режим доступа: <https://archive.org/details/emotionaldevelop00dupo>

482. Erikson E.H. *Identität und Lebenszyklus*. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1973.

483. Fredriksen K.I. *Filial Maturity: Analysis and Reconceptualization* / K.I. Fredriksen, A.E. Scharlach // *Journal of Adult Development*. – Vol. 3, NO.3, 1996. Режим доступа: <https://link.springer.com/article/10.1007/BF02285778>

484. Gardner H. *The course of creative growth: A tribute to Joachim Wohlwill* // *Visions of Aesthetics, the Environment and Development: The Legacy of Joachim F. Wohlwill*. – Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates, 1991. – P. 23-43. Режим доступа: <https://www.questia.com/library/78554259/visions-of-aesthetics-the-environment-development>

485. Genia V. *Women at Midlife: Spiritual Maturity and Life Satisfaction* / V. Genia, B.A. Cooke // *Journal of Religion and Health*. – Vol. 37, No. 2, Summer 1998.

486. Goldman J.A. *The Relationship Between Psychosocial Maturity and Assertiveness in Males and Females* / J.A. Goldman, P.V. Olczak // *Journal of Youth and Adolescence*. – Vol. 10, No. 1.

487. Grawe K. *Psychologische Therapie*. – Göttingen: Hogrefe, 1998.

488. Greenberger E. *Toward a Concept of Psychosocial Maturity* / E. Greenberger, B. Sorensen // *Journal of Youth and Adolescence*. – 1974. – Vol. 3. – No. 4.–P. 329–352. Режим доступа: <https://link.springer.com/article/10.1007/BF02214746>

489. *Gruppenimagination: Gruppentherapie mit d. katathymen Bilderleben* / H. Leuner ... Unter Mitarb. von Manfred Rust. – 1. Aufl. – Bern, Stuttgart, Toronto: Huber, 1986.

490. Hanford J. The relationship between faith development of James Fowler and moral development of Lawrence Kohlberg: A theoretical review / J. Hanford // *Journal of Psychology and Christianity*. – No. 10 (4), 1991. – P. 306-310. Режим доступа: <https://lib.cairn.edu/eds/detail?db=33h&an=33h-18B1CD7F-264BF23F>

491. Heider F. *The psychology of interpersonal relations*. – New York: John Wiley & Sons, 1958.

492. Jonas H. *Das Prinzip Verantwortung: Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. – Frankfurt am Main: Insel-Verlag, 1979.

493. Jung C.G. *Memories, Dreams, Reflections*. – New York: Random House, 1965.

494. Kohlberg L. *Essays in Moral Development. Vol. I: The philosophy of moral development* / L. Kohlberg. – New York: Harper&Row, 1981. Режим доступа: https://books.google.com.ua/books?id=_OBjzzmUS2oC&pg=PA380&lpg=PA380&dq=Kohlberg+L.+Essays+in+Moral+Development.+Vol.+I:+The+philosophy+of+moral+development++L.+Kohlberg.+--+New+York:+Harper%26Row,+1981

495. Kohut H. *Narzißmus, Suhrkamp*. – Frankfurt am Main, 1981.

496. Kohut H. *Analysis of the Self: Systematic Approach to Treatment of Narcissistic Personality Disorders*. – Madison: International Universities Press, 2000.

497. Künkel F. *Charakter, Leiden und Heilung*. Hirzel, Leipzig, 1934.

498. Labouvie-Vief G., Schell D. A. *Leaning and memory in later life* // B. Wolman (ed.). *Handbook of developmental psychology*. Englewood Cliffs, NY: Prentice Hall, 1982.

499. Laing R. D., Esterson A. *Sanity, madness and the family*. – Middlesex: Penguin, 1970.

500. Lasch C. *The Culture of Narcissism: American Life in An Age of Diminishing Expectations*. – New York: Norton, 1979. – 250 p.

501. Leuner H. *Basic Principles and Therapeutic Efficacy of Guided Affective Imagery*. In: *The Power of Human Imagination*, hrsg. von J.W. Singer, K.S. Pope. – New York, Plenum Press, 1978.

502. Leuner H. Lehrbuch der Katathym–imaginativen Psychotherapie: Grundstufe, Mittelstufe, Oberstufe. – 3., korrigierte und erw. Aufl. – Bern, Göttingen, Toronto, Seattle: Huber, 1994.

503. Lipovetsky G. “Preface”. The era of emptiness: Essay on contemporary individualism. – Barcelona: Editorial Anagrama, 1986.

504. Loevinger J. Ego development in adolescence. In: Adolescent Behavior and Society. A Book of Readings. – New York: McGraw–Hill Publishing Company, 1990. – p.111. Цит. по: <https://www.b17.ru/article/68584/>

505. Markstrom C.A. The psychosocial inventory of ego strengths: Examination of theory and psychometric properties / C.A. Markstrom, S.K. Marshall // Journal Adolescence. – 2007. – Vol. 30. – P. 63-79. Режим доступа: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0140197105001533>

506. Parsons M. A cognitive–developmental approach to aesthetic: experience / M. Parsons, M. Durham // Adolescent Development; eds. A. Janus Knot, R. Mosher. – Berkley: McCutchen Press, 1979. – P. 209-235.

507. Perls F. Gestalt Therapy Verbatim. – Lafayette: Real People Press, 1969.

508. Psziwyj A. Die imaginative Anwendung des Wassers im Katathymen Bilderleben. In Leuner, H.; Katathymes Bilderleben – Ergebnisse in Theorie und Praxis, 2. Aufl. Huber, Bern, 1983.

509. Reimer C., Eckert J., Hautzinger M., Wilke E. Psychotherapie: Ein Lehrbuch für Ärzte und Psychologen (2. überarb. Auflage). – Heidelberg: Springer, 2000.

510. Riegel K.F. Subject–object alienation in psychological experiments and testing. Human Development, 1975. – №18, P. 181-193.

511. Riegel K.F. Toward a dialectical theory of development. Human Development, 1975. – №18, P. 50–64.

512. Schneider K. Clinical Psychopathology. – New York: Grune and Stratton, 1959.

513. Sechehaye M.A.: Die Symbolische Wunscherfüllung. Huber, Bern 1955.

514. Selman R.L. The growth of interpersonal understanding: Developmental and clinical analysis. – New York: Academic Press, 1980.

515. Thomä H., Kächele H. Psychoanalytic practice. – Berlin, Heidelberg, New York, Tokyo: Springer, 1987.
516. Ullmann H., Wilke E. Handbuch, Katathym Imaginative Psychotherapie. – Bern: Hans Huber Verlag, 2012.
517. Wächter H.–M. Möglichkeiten des Katathymen Bilderleben in der Behandlung psychosomatischer Krankheiten. In: Roth J.W. (Hrsg.): Konkrete Phantasie, neue Erfahrungen mit d. Katathymen Bilderleben. Bern; Stuttgart; Wien: Huber, 1984.
518. Wahl H. Narzißmus? : von Freuds Narzißmustheorie zur Selbstpsychologie. – Stuttgart: Kohlhammer, 1985. – 204 S.
519. Walls R.T. Reinforcers, values, and vocational maturity in adults / R.T. Walls, S.P. Gulkus // Journal of Vocational Behavior. – June 1974. – Vol. 4. –Issue 3. – P. 325-332. Режим доступа: <https://docslide.com.br/documents/reinforcers-and-vocational-maturity-in-occupational-aspiration-expectation.html>
520. Weinhold Barry K., Weinhold Janae B. Counter-dependency: The Flight From. – Denver: Love Publishing Co., 2004. – 225 p.
521. Whittemore R., Chase S. K., Mandle C. L. Validity in qualitative research // Qualitative health research. – 11(4), 2001. – P. 522-537. Режим доступа: https://www.researchgate.net/publication/11823433_Validity_in_Qualitative_Research
522. Winnicott D.W. The Child, the Family and the Outside World. – London: Penguin, 1985.

ДОДАТОК 1

Таблиця А.1.1

Організаційно-операційна теоретична модель особистісної зрілості і відповідальності

Старанність	формальна	базові потреби Маслоу	Конфлікт розвитку	Об'єктивне відношення	Каузальність тривоги	Домінуючий афект	Механізми захисту	Стадія розвитку Ловінгера з відношення з Іншим	Соціо-динамічна рольова позиція за Р. Шиндлером	Провідний конфлікт за ОВД	Рівень інтеграції структури
	оптиміальна	Базова потреба за Маслоу	Конфлікт розвитку	Об'єктивне відношення	Каузальність тривоги	Домінуючий афект	Механізми захисту	Стадія розвитку Ловінгера з відношення з Іншим	Соціо-динамічна рольова позиція за Р. Шиндлером	Провідний конфлікт за ОВД	Рівень інтеграції структури
Відповідальність	творча	самоактуалізація	само-реалізація	творчий пошук	інтерес	творче перетворення дійсності	автономія	рольові позиції $\alpha, \beta, \gamma, \omega$	К5, К6	К5, К6	невротичний
	оптиміальна	близькість/ізоляція	самоактуалізація	творчий пошук	інтерес	творче перетворення дійсності	автономія	рольові позиції $\alpha, \beta, \gamma, \omega$	К2	К2	невротичний
Старанність	ініціативна	приняльність/визнання і любов	анальний	тревога	сором	використання захистів вищого й нижчого рівнів	маніпулювання /конформізм	рольові позиції β, γ, ω	К1/или К7	К1/или К7	верхній
	формальна	базові потреби Маслоу	Конфлікт розвитку	Об'єктивне відношення	Каузальність тривоги	Домінуючий афект	Механізми захисту	Стадія розвитку Ловінгера з відношення з Іншим	Соціо-динамічна рольова позиція за Р. Шиндлером	Провідний конфлікт за ОВД	Рівень інтеграції структури
Відповідальність	формальна	базові потреби Маслоу	Конфлікт розвитку	Об'єктивне відношення	Каузальність тривоги	Домінуючий афект	Механізми захисту	Стадія розвитку Ловінгера з відношення з Іншим	Соціо-динамічна рольова позиція за Р. Шиндлером	Провідний конфлікт за ОВД	Рівень інтеграції структури
	оптиміальна	базові потреби Маслоу	Конфлікт розвитку	Об'єктивне відношення	Каузальність тривоги	Домінуючий афект	Механізми захисту	Стадія розвитку Ловінгера з відношення з Іншим	Соціо-динамічна рольова позиція за Р. Шиндлером	Провідний конфлікт за ОВД	Рівень інтеграції структури
Безвідповідальність	формальна	базові потреби Маслоу	Конфлікт розвитку	Об'єктивне відношення	Каузальність тривоги	Домінуючий афект	Механізми захисту	Стадія розвитку Ловінгера з відношення з Іншим	Соціо-динамічна рольова позиція за Р. Шиндлером	Провідний конфлікт за ОВД	Рівень інтеграції структури
	оптиміальна	базові потреби Маслоу	Конфлікт розвитку	Об'єктивне відношення	Каузальність тривоги	Домінуючий афект	Механізми захисту	Стадія розвитку Ловінгера з відношення з Іншим	Соціо-динамічна рольова позиція за Р. Шиндлером	Провідний конфлікт за ОВД	Рівень інтеграції структури

Статистична значущість відмінностей у групах порівняння за категорією «Відповідальність» (критерій Фішера)

Таблиця А.1.2

№	Назва категорії	Міжгрупове порівняння: значення ϕ критерію Фішера		
		II (OB) і III (IC) група	II(OB) і IV (C) група	III (IC) і IV (C) група
1	Модус «Формальні визначення»			
1.1	Академічні значення	0,41	1,22	0,8
1.2	Види обов'язків	0,11	0,46	1,2
1.3	Соціальні ролі	0,91	1,27	0,4
1.4	Абстрактно-асоціативні (позитивні)	0,15	0,71	0,6
1.5	Абстрактно-асоціативні (негативні)	0,29	1,92*	5,2
2	Модус «Ставлення до когось/чого»			
2.1	Обмеження	0,28	1,58	1,41
2.2	Джерело негативних емоцій (позитивних)	1,56	2,22*	0,14
2.3	Джерело позитивних емоцій (негативних)	0,57	0,27	0,81
2.4	Чинник ризиків і проблем	0,39	1,02	0,29
2.5	Джерело обов'язку	0,34	0,24	0,20
3	Модус «Контролю»			
3.1	Обов'язок	1,00	2,13*	0,41
3.2	Засіб досягнення влади	0,39	0,39	0,70
3.3	Засіб оцінки і стимулювання	1,69*	3,42**	0,56
3.4	Засіб досягнення мети	0,24	1,88*	1,05
3.5	Засіб маніпуляцій	0,06	0,57	0,47
4	Модус «Якостей і компетенцій особистості»			
4.1	Передбачення результатів діяльності	0,20	1,15	0,59
4.2	Ставлення до наслідків власної діяльності	0,21	1,40	0,75
4.3	Усвідомленість	0,34	0,84	0,22
4.4	Ресурс власного саморозвитку	0,36	0,94	0,26
4.5	Вольові якості	0,23	1,14	0,55
4.6	Старанність	0,06	0,75	0,59
4.7	Можливість управління процесом	0,37	0,48	0,07
5	Модус «Ставлення до життя»			
5.1	Позитивне ставлення до життя	0,19	0,71	0,29
5.2	Негативне ставлення до життя	1,39	0,66	1,05

ϕ^* -Значуща достовірність розходжень між процентними долями у двох групах - показники при $p \leq 0,05$ - *; при $p \leq 0,01$ - **.

ЗАСОБИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ
ОСОБИСТОСТІНОЇ ЗРІЛОСТІ**Вправа «Відповідь на питання «Що Я є?»»**

(по тексту Р. Ассаджолі)

Дана вправа складена так, щоб допомогти вам досягти високого рівня самосвідомості і відкрити своє справжнє «Я». Вона заснована на припущенні, що кожна з нас подібний цибулині, тобто складається з різних пластів, що приховують найголовніше – наше ество. Ці пласти можуть мати позитивний або негативний характер. Вони відображають різні аспекти нашої особистості і наші взаємостосунки з навколишнім світом. Деякі з цих пластів подібні фасаду або масці, що приховують те, що нам не подобається нам в самих собі. За іншими ховаються якісь позитивні якості, які ми нездатні усвідомити до кінця. У будь-якому випадку, десь за цими пластами, в глибині кожного з нас знаходиться центр творчості й вібрації — наше справжнє «Я», сокровенне ество нашої істоти. Ця вправа полягає у наданні відповіді на питання «що я є?», легко і ненав'язливо підводить нас до збагнення цього ества, розуміння і усвідомлення себе як особистості, тотожності самому собі.

Техніка виконання.

1. Виберіть місце, де ви зможете залишитися віч-на-віч з собою і де вас ніхто не потривожить. Візьміть лист паперу, напишіть число і заголовок «що я є?». Потім надайте письмову відповідь на це питання. Будьте, якомога, більш розкуті і відверті перед собою. Періодично зупиняйтеся і знов задавайте собі це питання.

2. Сядьте або ляжте зручно, комфортно, розслабтеся і закрийте очі, нехай усі сторонні думки почекають. Знову задайте собі питання «що я є?» і постежте за чином, який з'явиться перед вашим уявним поглядом. Не намагайтеся усвідомлювати, що відбувається, розмірковувати або робити якісь висновки, просто спостерігайте. Потім розплющте очі і детально опишіть все, що ви бачили. Охарактеризуйте відчуття й образи, які ви відчували і уявляли та їх значення.

3. Встаньте так, щоб навкруги вас було достатньо вільного місця. Закрийте очі та, знов запитайте себе: «що я є?» ви відчуєте коливання вашого тіла. Довіртеся його мудрості, рух повинен розвертатися й продовжуватися до тих пір, поки у вас не виникне відчуття його завершення. Можливо, вам слід супроводжувати те, що відбувається якимсь звуком або співом. По закінченню рухів, також, детально висловіте на папері усі почуття й образи.

Рекомендується виконувати цю вправу протягом якогось періоду часу. Його дія посилюється при повторних заняттях.

Вправа «Вечірній огляд подій»

Цю вправу, найкраще виконувати в самому кінці дня, коли усі справи завершені. Перед сном згадайте й постарайтеся відновити всі події за цей день, уявляючи собі їх як фільм. Проте почніть з кінця, тобто саме з того моменту, коли ви вирішили зробити цю справу. Спочатку пригадаєте все, що відбувалося пізно увечері, потім після обіду, опівдні і т.д. Дійдіть до ранку, й до моменту вашого пробудження.

Вечірній огляд подій може бути використаний для аналізу життя в цілому і себе в ній. Ця вправа може бути модифікована (див. нижче), тоді вона дозволяє загострити увагу на якомусь одному аспекті «Я», на окремій моделі, або на особливості якогось внутрішнього процесу, які б ви хотіли пізнати глибше. Найважливішим чинником у процесі виконання вправи, є той настрій, з яким ви її виконуєте. «Придивляючись» до прожитого дня, намагайтеся, наскільки це можливо, дивитися спокійно і неупереджено, майже у ролі відчуженого незалежного спостерігача, який реєструє кожну подію. Намагайтеся зберігати незворушність, коли дивитися на проживання почуттів радості при переживанні успіху, або туги і печалі у разі невдачі, але переходьте від однієї події до іншої. Мета вправи – неупереджена реєстрація в свідомості значення подій, які відбулися, а не повторне переживання всіх подій.

Багато людей вважають корисним записувати свої нагляди, враження або інсайти в психологічному щоденнику. Коли ви будете потім, після якогось періоду часу, перечитувати написане, ви зможете уловити щось нове, непомічене раніше.

Вправа «Аналіз різних аспектів»

Ця вправа є модифікацією вправи «вечірній огляд подій». Особливість її у тому, що цей огляд подій, за якийсь визначений період, відбувається з «точки зору» вашого тіла, почуттів і розуму.

При виконанні вправи, вам, можливо, захочеться розглянути наступні моменти:

1. З яким з цих трьох компонентів я ідентифікую самого себе більшу частину часу?
2. Які з цих компонентів домінували в певних обставинах, які відбувалися протягом дня? Яка активність була у кожного з них?
3. Якими ціннісними якостями або обмеженнями характеризувався кожен з компонентів? Як допомагав або заважав кожний з них?
4. Чи відчувалися які-небудь конфлікти між ними?
5. Яку участь брав «Я» в гармонізації або управлінні ними?

Ви можете обдумати ці питання безпосередньо під час огляду подій або, якщо це утрудняє виконання вправи, у момент його закінчення. Перераховані вище пункти ставлять за мету вказати вам на можливі труднощі або перспективи. Ви можете проаналізувати деякі з них, виключивши інші. Проте це не відноситься до пункту 1, який є фундаментальним. На самому початку не слід ускладнювати вправу і відводити на нього більше ніж 15 мін.

Вправа «Аналіз субособистостей»

Засновник психосинтезу Р. Ассаджіолі у структурі особистості підструктури, які назвав субособистостями або хибними ідентифікаціями. Іноді це поняття звужено розглядають як соціальні ролі, які людині доводиться несвідомо програвати щоденно, або як особистісні якості (риси характеру). Деякі з них абсолютно індивідуальні. Інші тривіальні і загальновідомі: дитина, батько, шукач, зануда, поет, одинак і т. д., але це безліч різноманітних психологічних формацій, які укладені усередині вас і які характеризуються самостійними потребами, цілями і діяльністю.

Зазначена вправа надає можливість самоаналізу подій, які відбулися протягом дня з «точки зору» домінуючих у вас субособистостей.

Перед першим заняттям потрібен інтроспективний період, який дозволяє виявити ті самі субособистості (можливо, дві або три), які, на вашу думку, грають важливу або активну роль в даний період життя. Якщо ви ведете психологічний щоденник, то аналіз записів може надати вам деяку допомогу.

Під час вечірнього огляду подій вам потрібно відповісти на наступні питання:

1. Які субособистості домінували в різний час дня?
2. Які обставини (зовнішні або внутрішні) примушували їх виявлятися або, навпаки, зникати? Чи вступали вони в конфлікт між собою?
3. Якими ціннісними якостями або недоліками проявлялася кожна частина? Як кожна з них допомагала або заважала вам?
4. Чого хотіла кожна субособистість? На що стало схоже б ваше життя, якби якась з них повністю взяла верх?
5. Відчували ви опір збоку будь-якої субособистості, коли хотіли щось зробити?
6. Яку участь грає ваш «незалежний наглядч» в гармонізації і управлінні взаємодії субособистостей?

Аналіз може бути проведений під час вечірнього огляду подій або ситуативно, якщо виникали якісь утруднення. Головна задача вправи – добре познайомитися з існуючими у вас субособистостями для подальшої гармонізації і управління ними, і тим самим, власними діями. На самому початку не слід ускладнювати вправу і відводити більше ніж 15 хвилин для виконання.

Важливо! Найбільш що вразили вас у процесі аналізу, ви можете намалювати.

Приклади вправ на релаксацію Методика «аутогенне тренування»

Вважається, що найефективнішим методом отримання навичку розслаблення, є аутогенне тренування (АТ). В основі АТ лежить самонавіювання. Практика показує, що досягти максимального

ефекту, потрібне постійне тренування, займатися майже щодня, незалежно від самопочуття.

Основні моменти методики АТ можна позначити так:

- вміння глибоко і швидко викликати повне розслаблення м'язів тіла, відчуття тепла в кінцівках за допомогою довольного впливу на тонус периферичних судин;
- довольна регуляція ритму серцевої діяльності;
- вплив на глибину та ритм дихання;
- вміння викликати відчуття тепла в області живота, й прохолоди в області лоба.

Навчатися психічній релаксації слід в розслабленій позі. Прийнято вважати, що найбільш зручно займатися лежачи на спині, руки при цьому злегка зігнуті в ліктях, лежать уздовж тулуба долонями вгору, а ступні розсунені на 20-30 см. Друге положення – сидячи в кріслі з підготовником і підлокітниками.

Проте, такі умови не завжди бувають в нашому розпорядженні, і найдоступнішою для занять в будь-якій ситуації може вважатися так звана «поза кучера». Щоб прийняти її, потрібно сісти на стілець прямо, розпрямити спину, а потім розслабити всі скелетні м'язи. Голова опущена на груди, очі закриті, ноги злегка розставлені і зігнуті під тупим кутом, руки лежать на колінах, не торкаючись один одного, лікті трохи закруглені – вважається, що це характерна поза для візника, який дрімав в очікуванні сідока.

Оволодінню АТ може перешкоджати занурення в пасивний, неконтрольований стан дрімоти і сну. Щоб відігнати зайву сонливість, слід зробити три-чотири глибокі вдихи і видихи і три-чотири рази сильно зажмурити очі, не піднімаючи повік. При цьому необхідно переконувати себе, що сонливість проходить. Наступає відчуття спокою, розслаблення, і продовжувати тренування. Або, може ви дійсно втомилися і хочете спати, тоді дозвольте себе виспатися, а потім, з новими силами продовжите навчатися.

Займатися можна як індивідуально, так і в групі з тренером. Діапазон використання АТ дуже широкий.

Формули самонавіяння, що використовуються, повинні поєднуватися з конкретними емоційними чинами, що викликають у вас необхідні для даної вправи відчуття. Формули треба вимовляти «про себе», орієнтуючись при цьому на своє

дихання. Як правило, формули, вимовні на видиху, дають більший розслаблюючий ефект. Якщо ж формула дуже довга і ви не встигаєте «промовити» її протягом одного видиху, то можете розтягнути її на два.

Тепер ви можете безпосередньо приступити до занять. Перш за все займіть зручне положення і постарайтеся відмовитися від сторонніх думок і відчуттів, що не відносяться до тренування. Для цього ви можете використовувати наступні формули:

- я приготувався до відпочинку;
- я заспокоююся;
- відволікаюся від всього;
- сторонні шуми не заважають мені, а навпаки, допомагають більше розслабитися;
- всі турботи, хвилювання, тривоги йдуть;
- думки течуть плавно;
- я відпочиваю;
- я абсолютно спокійний.

Ви можете використовувати будь-який спосіб релаксації із запропонованих. Варіанти даються для самостійної роботи і для роботи з тренером. Варіант, який вам більш подобався, можна пристосовувати для індивідуальної роботи, адаптувати формули, які вживаються, для використання «від свого імені»; для тренерської роботи – вживаючи формули в м'якій формі наказового нахилу.

Варіант тексту для релаксації за Е.И.Роговим:

- в правій руці з'являється приємне відчуття тепла,
- починає теплішати ліва рука,
- руки зігріваються,
- руки теплішають все більше і більше,
- тепла кров струмує по судинах рук,
- тепло в руках наростає,
- руки приємно зігрілися,
- я абсолютно спокійний,
- теплішають ноги, теплішає права нога,
- теплішає ліва нога,

- судини ніг розширюються,
- потік теплої крові спрямовується до ніг,
- ноги теплішають все більше і більше,
- мої ноги приємно зігрілися,
- руки і ноги важкі і теплі,
- тіло розслаблено і повністю відпочиває,
- тепло розтікається по всьому тілу,
- мене ніщо не відволікає,
- я абсолютно спокійний.

Вправа «Прекрасна квітка»

(по тексту К.Х.Льойнера)

Спробуйте уявити собі, що ви – прекрасна квітка...

Ви – прекрасна квітка і ростете назустріч сонцю...

Ви – прекрасна квітка...

Відчуйте себе квіткою: відчуйте своє стебло; відчуйте свої листя.

Ви прекрасна квітка. Ви ростете назустріч сонцю...

Відчуйте, як ваше листя ворушиться під подихом вітру.

Відчуйте, як на ваше листя падають промені сонячного світла.

Відчуйте, як у вашому листі енергія сонця перетворюється в енергію життя. Відчуйте свій хлорофіл.

Відчуйте, як енергія життя розтікається по листю, по жилах, по стеблу, по коренях.

Відчуйте свої корені. Які у вас корені? Якої глибини сягають ваші корені? На яку ширину вони простираються? Відчуйте самі кінчики своїх корінців: якого вони кольору? Відчуйте, як вони розсувають грудки землі, продовжуючи рости.

Відчуйте, як ваші корені вбирають вологу, мінеральні елементи, поживні речовини. Відчуйте силу і енергію землі. Відчуйте, як енергія, поживні речовини піднімаються по коренях, по жилах – у стебло, в листя.

Ви – прекрасна квітка...

Відчуйте, як всередині вас енергія землі з'єднується з енергією неба.

Відчуйте, як в вас поєднуються енергія землі, енергія повітря, енергія сонця.

Відчуйте те місце в вашому тілі, де енергія землі поєднується з енергією неба.

Відчуйте це місце в собі; запам'ятайте цей стан, - він буде давати вам енергію, силу.

Запам'ятайте цей стан; візьміть з собою цю енергію. Вона буде супроводжувати вас. Ви завжди зможете до неї звертатися.

По виході з образу:

- Торкніться того місця в своєму тілі, де в вас поєднувалися різні енергії. – Яке це місце на тілі?

Вправа «Палац відчуттів»

(по тексту Р.Ассаджолі)

Для успішного виконання вправи «Палац відчуттів» необхідно виконати вправу для релаксацію.

Уявіть собі, що ви потрапили в «чудовий палац», в якому за кожними дверима живуть Емоції і Почуття:

Насолода.

Спокій.

Туга.

Смуток.

Любов.

Легкість.

Совість.

Сором.

Захоплення (собой або іншими).

Задоволення.

Страждання.

В яку кімнату ви прямуєте? Про що хочете розпитати або спитати вибрану Емоцію або Почуття? Що вони вам розкажуть? Що випробовували ви, коли знаходилися в тій або іншій кімнаті?

По прощайтесь з власниками кімнат і повертайтеся у реальність «тут і зараз».

За підсумками проведеної вправи необхідно виконати малюнок.

Вправа «Психологічний зошит»

Самовдосконалення – тривалий процес. Часто, велику допомогу в цьому процесі може надати психологічний щоденник. З легкої руки психосинтезу психологічний щоденник називають психологічним зошитом, оскільки у більшості людей слово «щоденник» може асоціюватися зі шкільним періодом життя, або коли всі записи були лише простим переліком тривіальних подій, а саме його ведення часто викликало роздратування.

Психологічний робочий зошит служить для опису нашого внутрішнього світу і змін, які відбуваються в ньому. Що стосується зовнішніх подій, то слід реєструвати тільки такі з них, які тісно пов'язані з вашими думками, відчуттями і наглядами. Проте, в центрі уваги повинне знаходитися усвідомлення свого «Я» яке змінюється, нові сенси, значення, цінності і взаємозв'язки, які ми через ці зміни, відкриваємо.

Ведення подібного робочого зошита надає можливість досягнути декілька цілей. Найважливіша з них – допомогти досягненню більш чіткого формулювання думок, почуттів і бачень – ставлень. Записуючи щось, ми повинні намагатися вийти за межі звичайного мислення і банального викладу. Ведучи записи, ми стикаємося з необхідністю робити вибір з великого числа точок зору, які можуть виключати друг друга, без усвідомлення цього факту. За наявності якоїсь проблеми або плутанини у думках, ми маємо можливість більш чітко визначити чинники, які їх обумовлюють і, таким чином, зробити перший крок на шляху їх розв'язання.

Ведення записів значно стимулює творчий процес. Спроба справитися з проблемою і письмовий виклад наших міркувань із цього приводу, незмінно породжують прагнення до осмислення асоціативних зв'язків, що відкриває широкий простір новим думкам і можливостям, які не розглядалися нами раніше. Коли ми навчимося давати свободу розуму, то із здивуванням знайдемо, які глибини розуміння доступні нам при подібному розкріпаченні. Робота з психологічним зошитом, як один із методів самовдосконалення, має ще декілька функцій. Це можливість виражати найбезпечнішим способом будь-які потужні або руйнівні емоції, які киплять усередині нас. Якщо ми

навчимося «випускати пари» на папері, то зможемо ослабляти напругу і розуміти її походження. Ведення записів — корисна вправа, яка надає можливість розвивати здатність концентрації, уваги і прояву волі. Ця вправа може допомогти соромливій і скритній людині вільніше досліджувати певні властивості своєї власної особистості. Робота з психологічним зошитом, це слідство власної ініціативи і, таким чином, людина сама управляє процесом розвитку і реалізації особистісних якостей.

Окрім записів можна робити якісь зарисовки або інші способи наочного виразу. Це можуть бути образи, що приходять до нас уві сні або виникають в нашій уяві; графіки, абстрактні символи або будь-які інші засоби відображення думок в графічній формі. Їх роль полягає в тому, що вони допомагають нам виробити більш чітке уявлення про себе і зв'язати воедино. Тут слід також згадати про те, що ми, зазвичай, називаємо спонтанним малюнком. Він виконується, коли ми знаходимося в розслабленому стані, а наша увага зафіксована на якійсь проблемі, тобто по суті ми малюємо машинально, думаючи про щось інше. Подібні малюнки відображають те, що йде з нашої підсвідомості і можуть сприяти кращому розумінню себе.

Нижче приводиться перелік напрямів, які можуть бути використані при записах. Ви можете вибрати те, що найбільшою мірою відповідає вашим потребам і досвіду також, час від часу ви повинні переглядати ваш вибір. Для того, щоб прослідити процес розвитку і намітити його перспективи, слід фіксувати дату кожного запису.

Роздуми над ідеями. Позначення галузі, яка представляє для вас найбільший інтерес, в якій би ви хотіли розібратися якомога глибше (освіта, релігія, математика, теорія систем, екологія і т. д.).

Роздуми про людей. Усвідомлення ваших взаємостосунків з людьми і відповіді на поставлені питання.

Роздуми про події. Ваша реакція на важливі події в житті. Відзначайте моменти, коли ця реакція виникла, якою з подією одночасно протікала.

Внутрішній діалог. Різні думки, міркування, передчуття, питання, проблеми, які не підпадають ні під один з перерахованих напрямів.

Сновидіння. Опис, розвиток снів, можливі асоціативні зв'язки, передача значення. Запис слід робити відразу після пробудження.

Образи. Візуалізація і будь-який інший тип сенсорного сприйняття. Реєстрація інформації про образи, що з'являються спонтанно, або в процесі використання певних методик. Можна фіксувати в словесній формі і (або) у вигляді малюнків. Певну користь приносить опис відчуттів і асоціацій, нав'язаних чином, а також їх характеристика (форма, колір і т. д.), значення і, якщо можливо, інтерпретація.

Гра уяви. Різні ситуації, історії, мрії і т. д., які могли послужити основою для роботи вашої уяви. Тут, краще всього, обмежитися записом тих уявних сцен або картин, які несуть в собі заряд творчого потенціалу.

Схеми. Графічне відображення теоретичних побудов (можливо, що у вас виникне бажання включити їх в розділі «Роздуми над ідеями»). Це допоможе вам наочно виразити ваші думки, а також глибше зрозуміти їх суть.

Проблеми «Я». Опис почуттів тожності самому собі, відповіді на питання типу «Хто я?», «Що я є?», досвід спомину про своє минуле, методики медитації на тему про своє єство.

Воля. Опис різних рівнів прояву волі, оцінка ваших сильних і слабких сторін. Відзначайте випадки і обставини, коли ви свідомо використовували свою волю. Запишіть результати вправ по розвитку волі.

Методика розвитку. Пережитий досвід, який не може бути включений ні в один з вказаних розділів. Тут важливо як найповніше виявити обставини, коли методики, що використовуються, або допомогли вам, або виявилися абсолютно даремними. Викажіть свою думку про причини, що привели до успіху або невдачі у кожному конкретному випадку.

Найяскравіші переживання. Опис всіх випадків, коли відчуття радості, любові, спокою було найглибшим і сильним. Вкажіть обставини, при яких відбувалися ці переживання, виявіть їх наслідки.

Причини роздратування. Ваші особистісні слабкості, про які ви знаєте і які хотіли б подолати. Особливу увагу слід

приділити методам, які повинні допомогти вам в досягненні мети. Відзначайте усі сильні негативні й позитивні реакції, які видувалися по відношенню до інших людей. Ці реакції можуть вказати на неусвідомлені вами проблеми, що стосуються вашого «Я» і здатні викликати в майбутньому певні труднощі.

Цитати. Виписування цитат, що мають для вас велике значення, з якими ви стикаєтеся під час читання.

Домінуючи перспективи. Виявлення особливостей процесу вашого розвитку в часі, встановлення зв'язків між минулим, теперішнім часом і майбутнім. В даному розділі можна вказати основні віхи, причинно-наслідкові зв'язки, які об'єднують ті місця, де ви були, з тим, де ви знаходитеся зараз або сподіваєтеся бути в майбутньому.

Діагностика типології психологічного захисту
авт. Р.Плутчик; адаптовано Л.И.Вассерманом,
О.Ф.Єришевим, О.Б.Клудбовою

Інструкція: прочитайте наступні твердження. Ці твердження описують відчуття, які людина звичайно випробовує. Якщо твердження Вам відповідає, поставте знак «Х», в розділі «Так».

Опитувальник.

1. Я дуже легка людина і зі мною легко ужитися.
2. Коли я хочу чого-небудь, то ніяк не можу доїдатися, коли це отримаю.
3. Завжди існувала людина, на яку я хотів би бути схожим.
4. Люди не вважають мене емоційною людиною.
5. Я виходжу з себе, коли дивлюся фільми непристойного змісту.
6. Я рідко пам'ятаю свої сни.
7. Мене дратують люди, які всіма навколо командують.
8. Іноді у мене з'являється сильне бажання пробити стіну кулаком.
9. Мене дратує той факт, що люди дуже багато задаються.
10. В мріях я завжди в центрі уваги.
11. Я людина, яка ніколи не плаче.
12. Необхідність користуватися суспільним туалетом примушує мене скоювати над собою зусилля.

13. Я завжди готовий вислухати обидві сторони під час суперечки.
14. Мене легко вивести з себе.
15. Коли хто-небудь штовхає мене в натовпі, я відчуваю, що готовий штовхнути його у відповідь.
16. Багато що в мені захоплює людей.
17. Я вважаю, що краще гарненько обдумати що-небудь до кінця, ніж шаленіти.
18. Я багато хворію.
19. Я мене погана пам'ять на обличчя.
20. Коли мене відкидають, у мене з'являються думки про самогубство.
21. Коли я чую сальність, то дуже збентежуюся.
22. Я завжди бачу світлу сторону речей.
23. Я ненавиджу злобних людей.
24. Мені важко позбутися чого-небудь, що належить мені.
25. Я насилу запам'ятовую імена.
26. У мене схильність до зайвої імпульсної.
27. Люди, які добиваються свого криком і криками, викликають у мене огиду.
28. Я вільний від забобонів.
29. Мені украй необхідно, щоб люди говорили мені про мою сексуальну привабливість.
30. Коли я збираюся в поїздку, то планую кожну деталь наперед.
31. Іноді мені хочеться, щоб атомна бомба поруйнувала весь світ.
32. Порнографія огидна.
33. Коли я чим-небудь засмучений, то багато їм.
34. Люди мені ніколи не набридають.
35. Багато що з свого дитинства я не можу пригадати.
36. Коли я збираюся у відпустку, то звичайно беру з собою роботу.
37. В своїх фантазіях я скоюю великі вчинки.
38. В більшості своїй люди дратують мене, оскільки вони дуже егоїстичні.
39. Дотик до чого-небудь осклизлому, слизькому викликає у мене огида.

40. Якщо хто-небудь набридає мені, я не говорю йому це, а прагну виразити свою незадоволеність кому-небудь іншому.
41. Я вважаю, що люди обведуть вас навкруги пальця, якщо ви не будете обережні.
42. Мені вимагається багато часу, щоб роздивитися погані якості в інших людях.
43. Я ніколи не хвилююся, коли чую про яку-небудь трагедію.
44. В суперечці і звичайно більш логічний, ніж інша людина.
45. Мені абсолютно необхідно чути компліменти.
46. Безладність огидна.
47. Коли я веду машину, у мене іноді з'являється сильне бажання штовхнути іншу машину.
48. Іноді, коли у мене що-небудь не виходить, я злюся.
49. Коли я бачу кого-небудь в крові, це мене майже не турбує.
50. У мене псується настрій і я гарячуся, коли на мене не звертають уваги.
51. Люди говорять мені, що я всьому вірю.
52. Я ношу одяг, який приховує мої недоліки.
53. Мені дуже важко користуватися непристойними словами.
54. Мені здається, я багато сперечаюся з людьми.
55. Мене відштовхує від людей те, що вони неискренні.
56. Люди говорять мені, що я дуже неупереджений у всьому.
57. Я знаю, що мої моральні стандарти вище, ніж у більшості інших людей.
58. Коли я не можу справитися з чим-небудь, я готовий заплакати.
59. Мені здається, що я не можу виражати свої емоції.
60. Коли хто-небудь штовхає мене, я шаленію.
61. Те, що мені не подобається, я викидаю з голови.
62. Я дуже рідко переживаю почуття прихильності.
63. Я терпіти не можу людей, які завжди прагнуть бути в центрі уваги.
64. Я багато що колекціоную.
65. Я працюю більш наполегливо, ніж більшість людей, для того, щоб добитися результатів в області, яка мене цікавить.
66. Звуки дитячого плачу не турбують мене.
67. Я такий сердитий, що мені хочеться крушити все навколо.

68. Я завжди оптимістичний.
69. Я багато брешу.
70. Я більше прив'язаний до самого процесу роботи, ніж до відносин, які складаються навкруги неї.
71. В основному люди нестерпні.
72. Я б ні за що не пішов на фільм, в якому дуже багато сексуальних сцен.
73. Мене дратує те, що людям не можна довіряти.
74. Я робитиму все, щоб справити хороше враження.
75. Я не розумію деяких своїх вчинків.
76. Я над силу дивлюся кінокартини, в яких багато насильства.
77. Я думаю, що ситуація в світі набагато краще, ніж думає більшість людей.
78. Коли у мене невдача, я не можу приховати поганого настрою.
79. Те, як люди одягаються зараз на пляжі, непристойно.
80. Я не дозволяю своїм емоціям захоплювати мене.
81. Я завжди планую найгірше, щоб не бути захопленим зненацька.
82. Я живу так добре, що багато людей хотіли б опинитися в моєму положенні.
83. Колись я був такий сердитий, що сильно саднув по чомусь і випадково поранив себе.
84. Я випробовую огиду, коли стикаюся з людьми низького морального рівня.
85. Я майже нічого не пам'ятаю про свої перші роки в школі.
86. Коли я засмучений, я мимовільно поступаю як дитина.
87. Я вважаю за краще більше говорити про свої думки, ніж про свої відчуття.
88. Мені здається, що я не зміг закінчити нічого з того, що почав.
89. Коли чую про жорстокості, це не чіпає мене.
90. В моїй сім'ї майже ніколи не суперечать один одному.
91. Я багато кричу на людей.
92. Ненавиджу людей, які топчуть інших, щоб просунутися вперед.
93. Коли засмучений, я часто напиваюся.

94. Я щасливий, що у мене менше проблем, ніж у більшості людей.

95. Коли що-небудь турбує мене, я сплю більше, ніж звичайно.

96. Я знаходжу огидним, що більшість людей бреше, для того, щоб добитися успіху.

97. Я говорю багато непристойних слів.

Обробка і інтерпретація результатів

Підраховується кількість позитивних відповідей по кожній з 8 шкал, відповідно до ключа. На основі процентних показників складається еґо-профіль.

Змістовні характеристики типологій психологічного захисту (індексу життєвого стилю ІЖС)

Заперечення. Механізм психологічного захисту, за допомогою якого особа або заперечує деякі фруструючі, що викликають тривогу обставини, або який-небудь внутрішній імпульс або сторона заперечує саме себе. Як правило, дія цього механізму виявляється в запереченні тих аспектів зовнішньої реальності, які, будучи очевидними для оточуючих, проте не приймаються. Не признаються самою особистістю. Іншими словами, інформація, яка турбує і може привести до конфлікту, не сприймається. Є зважаючи на конфлікт, що виникає при прояві мотивів, суперечить основним установкам особистості, або інформація, яка загрожує її самозбереженню, самоповазі або соціальному престижу.

Як процес, направлений зовні, заперечення часто протиставляється витісненню як психологічному захисту проти внутрішніх, інстинктивних вимог і спонук. Примітно, що автори методики ІЖС пояснюють наявність підвищеної навіюваності і довірливості у истероидних осіб дією саме механізму заперечення, за допомогою якого у соціального оточення заперечуються небажані, внутрішньо неприйнятні риси, властивості або негативні відчуття до суб'єкта переживання. Як показує досвід, заперечення як механізм

психологічного захисту реалізується при конфліктах будь-якого роду і характеризується зовні виразним спотворенням сприйняття дійсності.

Витіснення. 3. Фрейд вважав цей механізм (його аналогом служить придушення) головним способом захисту інфантильного «Я», нездатного чинити опір спокусі. Іншими словами, витіснення - механізм захисту, за допомогою якого неприйнятні для особистості імпульси: бажання, думки, відчуття, що викликають тривогу, стають несвідомими. На думку більшості дослідників, цей механізм лежить в основі дії і інших захисних механізмів особистості. Витіснені (пригнічені) імпульси, не знаходячи дозволу в поведінці, проте зберігають свої емоційні і психовегетативні компоненти. Наприклад, типова ситуація, коли змістовна сторона психотравмуючої ситуації не усвідомлюється, і людина витісняє сам факт якого-небудь непристойного вчинку, але интрапсихический конфлікт зберігається, а викликане їм емоційна напруга суб'єктивно сприймається як зовні невмотивована тривога. Саме тому витіснені потяги можуть виявлятися в невротичних і психофізіологічних симптомах. Як показують дослідження і клінічний досвід, найбільш часто витісняються багато властивостей, особові якості і вчинки, що не роблять особистість привабливою у власних очах себе і в очах інших, наприклад, заздрісність, недоброзичливість, невдячність і т.п. Слід підкреслити, що психотравмуючі обставини або небажана інформація дійсно витісняються з свідомості людини, хоча зовні це може виглядати як активна протидія спогадам і самоаналізу.

В опитувальнику в цю шкалу автори включили і питання, що відносяться до менш відомого механізму психологічного захисту – ізоляції. При ізоляції психотравмуючий і емоційно підкріплений досвід індивіда може бути усвідомлений, але на когнітивному рівні, ізольований від афекту тривоги.

Регресія. В класичних уявленнях регресія розглядається як механізм психологічного захисту, за допомогою якого особа в своїх поведінкових реакціях прагне уникнути тривоги шляхом переходу на більш ранні стадії розвитку лібідо. При цій формі

захисної реакції особа, що піддається дії фруструючих чинників, замінює рішення суб'єктивно складніших задач на відносно більш прості і доступні в ситуаціях, що склалися. Використовування більш простих і звичних поведінкових стереотипів істотно обідняє загальний (потенційно можливий) арсенал переважання конфліктних ситуацій. До цього механізму відноситься і згадувана в літературі захист по типу «реалізація у дії», при якій неусвідомлювані бажання або конфлікти прямо виражаються в діях, перешкоджаючи їх усвідомленню. Імпульсна і слабкість емоційно-вольового контролю, властива психопатичним особам, визначаються актуалізацією саме цього механізму захисту на загальному фоні зміни мотиваційно-потребностной сфери у бік їх більшої спрощеної і доступності.

Компенсація. Цей механізм психологічного захисту нерідко об'єднують з ідентифікацією. Він виявляється в спробах знайти відповідну заміну реального або уявного недоліку, дефекту нестерпимого відчуття іншою якістю, частіше всього за допомогою фантазування або привласнення собі властивостей, достоїнств, цінностей, поведінкових характеристик іншої особистості. Часто це відбувається при необхідності уникнути конфлікту з цією особистістю і підвищення відчуття самодостатності. При цьому запозичені цінності, установки або думки приймаються без аналізу і переструктурування і тому не стають частиною самої особистості.

Ряд авторів обгрунтовано рахують, що компенсацію можна розглядати як одну з форм захисту від комплексу неповноцінності, наприклад, у підлітків з асоціальною поведінкою, з агресивними і злочинними діями, направленими проти особистості. Ймовірно, тут йдеться про гіперкомпенсації або близької за змістом регресію із загальною незрілістю МПЗ.

Іншим проявом компенсаторних захисних механізмів може бути ситуація подолання фруструючих обставин або свержудовлетворення в інших сферах. Наприклад, фізично слабка або боязка людина, нездатна відповісти на загрозу

розправи, знаходить вдоволення в приниженні кривдника за допомогою витонченого розуму або хитрості. Люди, для яких компенсація є найхарактернішим типом психологічного захисту, часто виявляються мрійниками, що шукають ідеали в різних сферах життєдіяльності.

Проекція. В основі проекції лежить процес, за допомогою якого неусвідомлювані і неприйнятні для особистості відчуття і думки локалізуються зовні, приписується іншим людям і таким чином стають як би вторинними. Негативний, соціально малосхвалюваний опеньок почуттів і властивостей, що переживаються, наприклад, агресивність нерідко приписується оточуючим, щоб виправдати свою власну агресивність або недоброзичливість, яка виявляється як би в захисних цілях. Добре відомі приклади святенництва, коли людина постійно приписує іншим власні аморальні прагнення.

Рідше зустрічається інший вид проекції, при якому значущим особам (частіше з мікросоціального оточення) приписуються позитивні, соціально схвалювані відчуття, думки або дії, які здатні прославити. Наприклад, вчитель, що не проявив особливих здібностей в професійній діяльності, схильний наділювати улюбленого учня талантом саме в цій області, неусвідомлено прославляючи тим самим і себе («переможецю учню від переможеного вчителя»).

Заміщення. Поширена форма психологічного захисту, який в літературі нерідко позначається поняттям «зсув». Дія цього захисного механізму виявляється в розрядці пригнічених емоцій (як правило, ворожості, гніву), які прямують на об'єкти, що представляють меншу небезпеку або більш доступні, ніж ті, що викликали негативні емоції і відчуття. Наприклад, відкритий прояв ненависті до людини, який може викликати небажаний конфлікт з ним, переноситься на більш доступного і безпечного іншого. В більшості випадків заміщення дозволяє емоційну напругу, що виникла під впливом фруструючої ситуації, але не приводить до полегшення або досягнення поставленої мети. В цій ситуації суб'єкт може скоювати несподівані, часом безглузді дії, які дозволяють внутрішню напругу.

Інтелектуалізація. Цей захисний механізм часто позначають поняттям «раціоналізація». Автори методики об'єднали ці два поняття, хоча їх сутнісне значення дещо відрізняється. Так, дія інтелектуалізації виявляється в заснованому на фактах надмірно «розумовому способі» подолання конфліктної або фруструючої ситуації без переживань. Іншими словами, особа присікає переживання, викликані неприємною або суб'єктивно неприйнятною ситуацією за допомогою логічних установок і маніпуляцій навіть за наявності переконливих доказів на користь протилежного. Відмінність інтелектуалізації від раціоналізації, на думку Ф.Е.Васильюка (1984), полягає в тому, що вона, по суті, є «відходом з світу імпульсів і афектів в світ слів і абстракцій». При раціоналізації особа створює логічні (псевдорозумні), але пристойні обґрунтування свого або чужої поведінки, дій або переживань, викликаних причинами, які вона (особа) не може визнати через загрозу втрати самоповаги. При цьому способі захисту нерідко спостерігаються очевидні спроби понизити цінність неприступного для особистості досвіду. Так, опинившись в ситуації конфлікту, людина захищає себе від його негативної дії шляхом зниження значущості для себе і інших причин, що викликали цей конфлікт або психотравмуючу ситуацію. В шкалу інтелектуалізації – раціоналізації була включена і сублимація як механізм психологічного захисту, при якому витиснені бажання і відчуття гіпертрофовані компенсуються іншими, відповідними вищим соціальним цінностям, сповіданим особистістю.

Реактивні утворення. Цей вид психологічного захисту нерідко ототожнюють з гіперкомпенсацією. Особа запобігає виразу неприємних або неприйнятних для неї думок, відчуттів або вчинків шляхом перебільшеного розвитку протилежних прагнень. Іншими словами, відбувається як би трансформація внутрішніх імпульсів в їх протилежність, що суб'єктивно розуміється. Наприклад, жалість або дбайливість можуть розглядатися як реактивні утворення по відношенню до несвідомої черствості, жорстокості або емоційної байдужості.

**Реєстраційний бланк і ключ до методики
«діагностика типологій психологічного захисту»**

	ні	так									ні	так							
		A	B	З	D	E	F	G	H			A	B	З	D	E	F	G	H
1.		•								50.				•					
2.				•						51.		•							
3.					•					52.				•					
4.								•		53.									•
5.									•	54.							•		
6.			•							55.				•					
7.						•				56.							•		
8.							•			57.								•	
9.						•				58.				•					
10.					•					59.		•							
11.			•							60.						•			
12.									•	61.		•							
13.									•	62.								•	
14.				•						63.					•				
15.							•			64.				•					
16.		•								65.				•					
17.									•	66.			•						
18.				•						67.							•		
19.			•							68.		•							
20.							•			69.				•					
21.									•	70.								•	
22.		•								71.					•				
23.							•			72.									•
24.					•					73.					•				
25.			•							74.				•					
26.				•						75.			•						
27.						•				76.							•		
28.		•								77.		•							
29.					•					78.				•					
30.									•	79.									•
31.							•			80.								•	
32.									•	81.								•	
33.				•						82.		•							
34.		•								83.						•			
35.			•							84.					•				
36.								•		85.			•						
37.					•					86.				•					
38.						•				87.								•	
39.									•	88.				•					
40.							•			89.			•						
41.					•					90.		•							
42.		•								91.						•			
43.			•							92.				•					
44.								•		93.				•					
45.					•					94.		•							
46.									•	95.				•					
47.							•			96.				•					
48.				•						97.						•			
49.			•							Σ									

Шкала для перекладу «сирих оцінок» у відсотки

«Сирі» бали	Заперечення А	Витіснення В	Регресія З	Компенсація D	Проекція Е	Заміщення F	Інтелектуалізація G	Реактивні утворення Н
0.	3	2	2	5	1	6	0	7
1.	13	8	6	20	5	23	3	19
2.	27	25	19	37	6	37	6	39
3.	39	42	35	63	7	48	17	61
4.	50	63	53	78	12	65	28	76
5.	61	76	70	88	20	77	42	91
6.	79	87	80	95	27	86	59	97
7.	84	92	85	97	36	93	76	98
8.	90	97	88	99	46	97	87	99
9.	97	98	95		64	98	92	
10.	98	99	97		72	99	97	
11.	99		99		90		99	
12.					96			
13.					99			

Профіль его-захисту

Ф.И.О.		Его-захист	«Сирі» бали	Відсоток
Дата		А – заперечення		
Вік		В – придушення		
Пол		З – регресія		
Сімейний стан		D – компенсація		
Освіта		Е – проекція		
Адреса		F – заміщення		
Конт. телефон		G – інтелектуалізація		
		Н – реактивні утворення		

Опитувальник визначення рівня суб'єктивного контролю особистості (РСК)

ІНСТРУКЦІЯ: Вам буде запропоновано 44 твердження, різні сторони життя і відношення, що стосуються, до них. Оцініть, будь ласка, ступінь своєї згоди або незгоди з приведеними твердженнями за 6-бальною шкалою (-3, -2, -1, 0 +1 +2 +3), в якій відповідь « +3 » означає «повністю згоден» « -3 » – «абсолютно не згоден з даним пунктом». Іншими словами, поставте проти кожного твердження один з 6-ти запропонованих балів з відповідним знаком « + » (згода) або « - » (незгода).

ТЕСТОВИЙ МАТЕРІАЛ:

1. Просування по службі більше залежить від вдалого збігу обставин, ніж від здібностей і зусиль людини.
2. Більшість розлучень походить від того, що люди не хотіли пристосуватися один до одного.
3. Хвороба – справа випадку; якщо вже судиться захворіти, то нічого не поробиш.
4. Люди виявляються самотніми через те, що самі не виявляють цікавості і дружелюбності до оточуючих.
5. Здійснення моїх бажань часто залежить від везіння.
6. Марно робити зусилля для того, щоб завоювати симпатію інших людей.
7. Зовнішні обставини – батьки і добробут – впливають на сімейне щастя не менше ніж відношення подружжя.
8. Я часто відчуваю, що мало впливаю на те, що відбувається зі мною.
9. Як правило, керівництво виявляється більш ефективним, коли повністю контролює дії підлеглих, а не покладається на їх самостійність.
10. Мої відмітки в школі часто залежали від випадкових

обставин (наприклад, від настрою вчителя), ніж від моїх власних зусиль.

11. Коли я будую плани, то я, загалом, вірю, що зможу здійснити їх.

12. То, що багатьом людям здається успіхом або везінням, насправді є результатом довгих цілеспрямованих зусиль.

13. Думаю, що правильний спосіб життя може більше допомогти здоров'ю, ніж лікарі і ліки.

14. Якщо люди не підходять один одному, то, як би вони ні старалися, налагодити сімейне життя вони все одно не зможуть.

15. Те хороше, що я роблю, звичайно по гідності оцінено іншими.

16. Діти зростають такими, якими їх виховують батьки.

17. Думаю, що випадок або долі не грають важливої ролі в моєму житті.

18. Я прагну не планувати далеко уперед, тому що багато що залежить від того, як складуться обставини.

19. Мої відмітки в школі якнайбільше залежали від моїх зусиль і ступеня підготовленості.

20. В сімейних конфліктах я частіше відчуваю вину за собою, ніж за протилежною стороною.

21. Життя більшості людей залежить від збігу обставин.

22. Я віддаю перевагу такому керівництву, при якому можна самостійно визначати, що і як робити.

23. Думаю, що мій спосіб життя жодною мірою не є причиною моїх хвороб.

24. Як правило, саме невдалий збіг обставин заважає людям добитися успіху в своїй справі.

25. Врешті-решт, за погане управління організацією відповідальні самі люди, які в ній працюють.

26. Я часто відчуваю, що нічого не можу змінити у відносинах, що склалися, в сім'ї.

27. Якщо я дуже схочу, то зможу викликати до себе майже прихильність будь-кого.

28. На підростаюче покоління впливає так багато різних обставин, що зусилля батьків по їх вихованню часто виявляються даремними.

29. Те, що зі мною трапляється, – ця справа моїх власних рук.

30. Важко буває зрозуміти, чому керівники поступають так, а не інакше.

31. Людина, яка не змогла добитися успіху в своїй роботі, швидше за все не проявила достатньо зусиль.

32. Частіше за все я можу добитися від членів моєї сім'ї того, що я хочу.

33. В неприємностях і невдачах, які були в моєму житті, частіше були винуваті інші люди, ніж я сам.

34. Дитину завжди можна уберегти від простуди.

35. В складних обставинах я вважаю за краще почекати, поки проблеми дозволяться самі собою.

36. Успіх є результатом наполегливої роботи і мало залежить від випадку або везіння.

37. Я відчуваю, що від мене більше, ніж від кого б то ні було, залежить щастя моєї сім'ї.

38. Мені завжди було важко зрозуміти, чому я подобаюся одним людям і не подобаюся іншим.

39. Я завжди вважаю за краще ухвалити рішення і діяти самостійно, а не сподіватися на допомогу інших людей або на долю.

40. На жаль, заслуги людини часто залишаються невизнаними, не дивлячись на всі його старання.

41. В сімейному житті бувають такі ситуації, які неможливо дозволити навіть при найсильнішому бажанні.

42. Здібні люди, що не зуміли реалізувати свої можливості, повинні винити в цьому тільки самих себе.

43. Багато моїх успіхів було можливе тільки завдяки допомозі інших людей.

44. Більшість невдач в моєму житті відбулася від невміння, незнання або ліні і мало що залежало від везіння або невдачі.

КЛЮЧ

Обробка результатів тесту включає три етапи.

1 ЕТАП

Підрахунок «сирих (попередніх) балів» по 7-ми шкалам за допомогою ключа № 1.

ПОКАЗНИКИ (ШКАЛИ):

- 1. Ио** – шкала загальної інтернальності;
- 2. Ид** – шкала інтернальності в області досягнень;
- 3. Ин** – шкала інтернальності в області невдач;
- 4. Ис** – шкала інтернальності в сімейних відносинах;
- 5. Ип** – шкала інтернальності у виробничих відносинах;
- 6. Ним** – шкала інтернальності в області міжособових відносин;
- 7. З** – шкала інтернальності відносно здоров'я і хвороби.

Підрахуйте суму Ваших балів по кожній з 7-ми шкал, при цьому питання, вказані в стовпці « + » беруться із знаком Вашого бала, а питання, вказані в стовпці « - », змінюють знак Вашого бала на зворотний.

Отже, Ви отримали 7 сум балів.

2 ЕТАП

Переклад «сирих балів» в стіни (стандартні оцінки). Стіни представлені в 10-ти бальній шкалі і дають можливість порівнювати результати різних досліджень.

Таблиця 1 для підрахунку «сирих балів» по 7 шкалам:

.Io		.Ид	2	.Ип	9
			5		2
11	5		27	6	25
12	6		32	14	10
					42
3			6	6	
5			7	3	
6					
7	0				
9	4	.Ип		.Иим	
0	8				
2	1		4	7	8
5	3		0	3	
7	4		1	8	
29	26		42	40	
31	28		44	41	
2	0				
4	3				
6	5	.Ис		.З	
7	8				3
9	0		6	4	4
2	1		0	6	3
4	3		2	8	
			7	1	

Таблиця 2 для перекладу «сирих балів» в стіни.
БАЛИ → СТІНИ:

. Ію	ід 132	о 13		. Іп	ід 30	о 4	
	-13	-2	2		-4	0	2
	-2	+10	3		0	4	3
	10	22	4		4	8	4
	22	33	5		8	12	5
	33	45	6		12	16	6
	45	57	7		16	20	7
	57	69	8		20	24	8
	69	80	9		24	28	9
	80	132	10		28	30	10
. Ид	ід 36	о 10		. Нимід	ід 12	о 6	
	-10	-6	2		-6	-4	2
	-6	-2	3		-4	-2	3
	-2	+2	4		-2	0	4
	2	6	5		0	2	5
	6	10	6		2	5	6
	10	15	7		5	7	7
	15	19	8		7	9	8
	19	23	9		9	11	9
	23	36	10		11	12	10
. Іп	ід 36	о 7		. З	ід 12	о 3	
	-7	-3	2		-3	-1	2
	-3	+1	3		-1	1	3
	1	5	4		1	3	4
	5	8	5		3	4	5
	8	12	6		4	5	6
	12	16	7		5	7	7
	16	20	8		7	9	8
	20	24	9		9	11	9
	24	36	10		11	12	10
. Іс	ід 26	о 11					
	-11	-7	2				
	-7	-4	3				
	-4	0	4				
	0	4	5				
	4	7	6				
	7	11	7				
	11	14	8				
	14	18	9				
18	30	10					

3 ЕТАП

Побудова «профілю РСК» по 7-ми шкалам.

Відкладіть свої 7 результатів (стенів) на 7-мидесятибальних шкалах і відзначте так само норму, відповідну 5,5 стенов.

ПРОФІЛЬ ОСОБИСТОСТІ

Аналіз результатів

Проаналізуйте кількісно і якісно Ваші показники РСК по 7-ми шкалам, порівнюючи свої результати (отриманий «профіль») з нормою. Відхилення управо ($> 5,5$ стенов) свідчить про інтернальний тип контролю (РСК у відповідних ситуаціях. Відхилення ліворуч від норми ($< 5,5$ стенов) свідчить про екстернальний тип РСК.

Опис оцінених шкал:

1. Шкала загальної інтернальності (Із). Високий показник за цією шкалою відповідає високому рівню суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями. Такі люди вважають, що більшість важливих подій в їх житті є результатом їх власних дій, що вони можуть ними управляти, і, таким чином, вони відчують свою власну відповідальність за ці події і за те, як складається їх життя в цілому. Низький показник за шкалою Іо відповідає низькому рівню суб'єктивного контролю. Такі люди не бачать зв'язку між своїми діями і значущими для них подіями життя, не вважають себе здатним контролювати цей зв'язок і вважають, що більшість подій і вчинків є результатом випадку або дій інших людей.

2. Шкала інтернальності в області досягнень (Ід). Високі показники за цією шкалою відповідають високому рівню суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями і ситуаціями. Такі люди вважають, що вони самі добилися всього того хорошого, що було і є в їх житті, і, що вони здатні з успіхом переслідувати свої цілі в майбутньому.

Низькі показники за шкалою ід свідчать про те, що людина приписує свої успіхи, досягнення і радощі зовнішнім обставинам – везінню, щасливій долі або допомозі інших людей.

3. Шкала интернальності в області невдач (Іп). Високі показники за цією шкалою говорять про розвинене відчуття суб'єктивного контролю по відношенню до негативних подій і ситуацій, що виявляється в схильності звинувачувати самого себе в різноманітних неприємностях і стражданнях. Низькі показники Іп свідчать про те, що людина схильна приписувати відповідальність за подібні події іншим людям або вважати ці події результатом невдачі.

4. Шкала интернальності в сімейних відносинах (Іс). Високі показники Іс означають, що людина вважає себе відповідальним за події, що відбуваються в його сімейному житті. Низький Іс указує на те, що суб'єкт рахує не себе, а своїх партнерів причиною значущих ситуацій, що виникають в його сім'ї.

5. Шкала интернальності в області виробничих відносин (Іп). Високий Іп свідчить про те, що людина рахує свої дії важливим чинником організації собствен ний виробничій діяльності, у Відносинах, що складаються, в колективі, в своєму просуванні і т.д. Низький указує на те, що людина схильна приписувати більш важливе значення зовнішнім обставинам – керівництву, товаришам по роботі, везінню – невдачі.

6. Шкала интернальності в області міжособових відносин (Ім). Високий показник Ім свідчить про те, що людина рахує себе в силах контролювати свої формальні і неформальні відносини з іншими людьми, викликати до себе пошану і симпатію. Низький Мул, навпаки, указує на те, що людина не може активно формувати свій круг спілкування і схильний рахувати свої міжособові відносини результатом активності партнерів.

7. Шкала інтернальності відносно здоров'я і хвороби (З). Високі показники З свідчать про те, що людина вважає себе багато в чому відповідальним за своє здоров'я: якщо він хворий, то звинувачує в цьому самого себе і вважає, що одужання багато в чому залежить від його дій. Людина з низькою З вважає здоров'я і хворобу результатом випадку і сподівається на те, що одужання прийде в результаті дій інших людей, перш за все лікарів.

Дослідження самооцінок людей з різними типами суб'єктивного контролю показало, що люди з низьким РСК характеризують себе як егоїстичних, залежних, нерішучих, несправедливих, метушливих, ворожих, невпевнених, нецирих, несамостійних, дратівливих. Люди з високим РСК вважають себе добрими, незалежними, рішучими, справедливими, здатними, доброзичливими, чесними, самостійними, незворушними. Таким чином, РСК пов'язаний з відчуттям людиною своєї сили, достоїнства, відповідальності за те, що відбувається, з самоповагою, соціальною зрілістю і самостійністю особистості.

«Сирі» бали	Заперечення А	Витіснення В	Регресія З	Компенсація D	Проекція E	Заміщення F	Інтелектуалізація G	Реактивні утворення H
0.	3	2	2	5	1	6	0	7
1.	13	8	6	20	5	23	3	19
2.	27	25	19	37	6	37	6	39
3.	39	42	35	63	7	48	17	61
4.	50	63	53	78	12	65	28	76
5.	61	76	70	88	20	77	42	91
6.	79	87	80	95	27	86	59	97
7.	84	92	85	97	36	93	76	98
8.	90	97	88	99	46	97	87	99
9.	97	98	95		64	98	92	
10.	98	99	97		72	99	97	
11.	99		99		90		99	
12.					96			
13.					99			

Світлана Баранова
**Особистісна зрілість та відповідальність:
соціально-психологічний аспект
монографія**

Відповідальний редактор
С.В. Баранова

Верстка та дизайн обкладинки
Ю.Г. Кузнєцова

Підписано до друку 15.04.2020. Формат 148x210.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Папір офсетний, 80 грам. Тираж 300.
Замовлення № 19893

Надруковано в ТОВ «Інтерконтиненталь-Україна»
Ресстраційне свідоцтво ДК № 4562 від 13.06.2013
04128, м. Київ, вул. Туполева, 19 Є
www.printstore.com.ua
тел.: 093 257 45 74